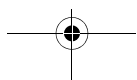
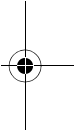
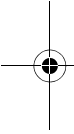
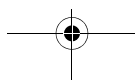
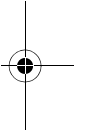
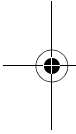

VERSLAGEN & MEDEDELINGEN

Jaargang 130, 2020, Aflevering 2

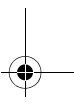
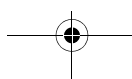
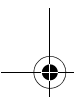
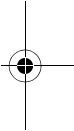
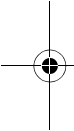

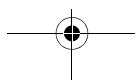
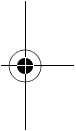
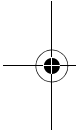

Inhoud

- 133** **Schrijver in tegenspraak**
Jozef Buerbaum tussen traditie en tendens
Ludo Stynen
- 165** **Reactieve en overvloed-constructies met causale van-PP.**
Huiveren en wemelen van
Willy Vandeweghe, KANTL

Schrijver in tegenspraak Jozef Buerbaum tussen traditie en tendens¹

Ludo Stynen

Ik ben van meening dat een schrijver zich niet in eenen politieken stroom mag werpen voor wat zijne schriften betreft, dat misstaat hem.²

Een voetnoot. Een voetnoot in de geschiedenis van de Vlaamse literatuur en in die van de Eerste Wereldoorlog. Daarmee is het belang van de uit Nederlands-Joodse ouders geboren Jozef Frans Buerbaum (Antwerpen, 19/10/1860 - Ekeren, 07/09/1936), die pas in 1895 Belg werd, ongeveer geschetst. Jozef kwam ter wereld in het Antwerpse Schipperskwartier. Lezen, schrijven en rekenen waren aan hem niet besteed en nauwelijks zevenenhalf jaar oud en vrijwel ongeletterd vond hij – begrijpe wie kan – werk als letterzettersknaap bij een Antwerpse drukker. In 1895 stichtte hij het familiebedrijf Buerbaum-Van der Goten, ook een drukkerij. Vanaf zijn veertiende maakte hij kennis met het werk van Nederlandse auteurs als Bilderdijk, Feith en vooral Tollens en hij begon ook zelf wat te dichten. Het begin van een uitgebreid, maar nagenoeg vergeten oeuvre waarvan een groot gedeelte nooit gepubliceerd werd. Dat was een bewuste keuze: Hendrik Conscience ‘schreef om door het volk gelezen te worden, ik daarentegen schreef om het in de lade eener kast te verbergen[, maar] ik heb onder het schrijven mijn hele leven een persoonlijke voldoening ondervonden’ (Buerbaum, 1929, p. 194).

Zonder te twifelen aan Buerbaums oprechtheid blijkt uit dat werk toch ook dat hij lezers op het oog had, dat hij behalve braaf vertier ook expliciete opvattingen wilde verspreiden. Het was beslist niet voor eigen vermaak dat hij zijn werken lardeerde met uitspraken tegen Franse romans, modernisme en alcoholisme, dat hij socialisme, Duitsers, activisten en Streuvels erg strijdvaardig bestreed.

¹ Lezing gehouden voor het Dr. F.A. Snellaertcomité, KANTL, 23 oktober 2019.

² J. Buerbaum, ingezonden brief van 15/1, *De kleine gazet*, 18/1/1885.

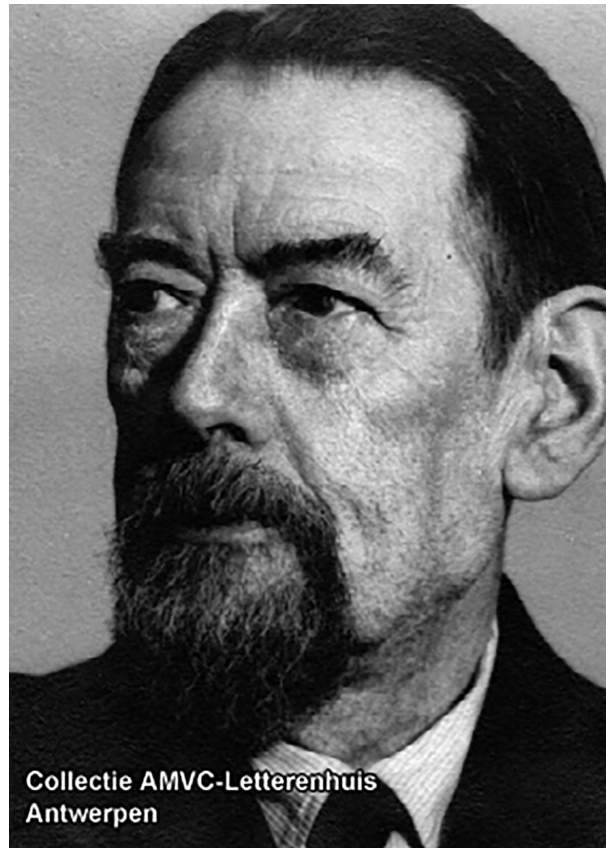

Fig. 1: Jozef Buerbaum. Antwerpen, Letterenhuis, B935.

1. IN HET SPOOR VAN HENDRIK CONSCIENCE

Het toeval bracht de jonge Buerbaum in contact met Désiré van Spilbeeck (1831-1887), de drijvende kracht achter *De Vlaamsche School*. Ondanks het leeftijdsverschil konden ze goed met elkaar opschieten en dat bezorgde de arbeider een kennissenkring in een heel ander milieu dan bij zijn afkomst en werkkring normaal was. Hij leerde componisten als Emiel Wambach, Edgar Tinel en Peter Benoit kennen, en schrijvers als Conscience, Gentil Antheunis en Jan van Droogenbroeck.

Aan Van Spilbeeck liet hij wel eens wat lezen, niet omdat hij literaire ambities had, maar om een kritisch oordeel te krijgen. ‘Zot Therezeken’ beviel Van Spilbeeck in die mate dat hij het voorlegde aan zijn vriend Conscience.

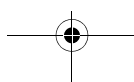
Die nodige Buerbaum uit in Brussel, waar hij conservator was van het Wiertzmuseum. Het begin van een bijzondere vriendschap (Stynen, 2018). Conscience waarschuwde de jongeman tegen al te vlot en al te snel schrijven, en hij wilde het aanstormende talent op het goede spoor houden, ver van de ondeugden die de Franse auteurs leken te propageren en die in Frankrijk wijd verspreid raakten (Buerbaum, 1929, p. 129). Op suggestie van de oude schrijver tekende de jonge drukker de *Antwerpsche Keldermondvertellingen* op. Lang na Consciences dood overdacht Buerbaum (1929, p. 195) diens woorden in zijn autobiografie: ‘Hoe dikwijls had de aflijvige mij aangespoord zijne traditiën voort te zetten en te trachten ons volk te behoeden tegen het zedenbederf dat van toen af reeds welig begon te tieren!’. Een overtuiging die overigens al de zijne was nog voor hij Conscience leerde kennen. Immers, al in de openingsalinea van ‘Zot Therezeken’ maakte hij duidelijk dat rijkdom niet gelukkig maakt – wat hij met de op ware feiten berustende novelle zou illustreren – en dat hij de traditionele, katholieke, (klein-)burgerlijke waarden hoog in het vaandel voerde.

In 1904, in zijn woord vooraf tot *Schetsen*, maakte hij nog eens duidelijk waar hij voor stond:

Ik behoor niet tot de letterkundige school, die, onder het bedrieglijk voorwendsel de zeden trachten te verbeteren, wel eens zedeloosheden opdischt, die in een deftig gezin niet alleen niet op hunne plaats zijn, maar bovendien al te dikwijls oorzaak wezen, dat de goede zeden er zoo erg schipbreuk onder lijden.

Neen; wat ik den lezer aanbied, moet uit niemands handen geweerd, en misschien zou er wel een en ander uit kunnen geleerd worden (Buerbaum, 1904, pp. 7-8).

Wat het formele aspect betreft, was hij even duidelijk. In de met veel heimwee naar de goede oude tijd geschreven *Kabaske. Zedenroman uit het Antwerpsch Schipperskwartier tijdens de tweede helft der XIXe eeuw*, een tekst vol sympathie met de mensen uit de Antwerpse volksbuurten, geeft Buerbaum quasi terloops commentaar op de literatuur, in casu de poëzie van zijn tijd. Een van de personages uit de roman waagt zich wel eens aan wat verzenmakerij en de schrijver geeft als commentaar: ‘Men moge over onzen dichter-schoenmaker oordeelen zooals men wil, maar onbetwistbaar zeker is het, dat hij aan duidelijkheid niets te wenschen over liet, wat van onze moderne dichters niet kan getuigd worden. De kunst is er dus niet op vooruit gegaan’ (Buerbaum, 1925, p.

174). Leve de traditie; Buerbaums plaats in de literatuurgeschiedenis is meteen duidelijk.

Op suggestie van Conscience bestudeerde Buerbaum de vaderlandse geschiedenis en dat resulteerde in niet minder dan achttien bijzonder lijvige historische romans die nooit gepubliceerd werden. Tijdens de oorlog namen de Duitsers de manuscripten in beslag en ze werden niet teruggevonden. In zijn autobiografie geeft Buerbaum de titels van die werken. In datzelfde overzicht vermeldt hij zijn zeven ‘volksromans’, waarvan er vijf werden uitgegeven. *De stoelbinder van het Jan van Lierstraatje* kende minstens drie drukken, *De zwarte Marjan* minstens vier. Van wat hij ‘romans’ noemde, negen titels, raakten slechts *Neel Ceusters*, *Kabaske* en *Keldermondvertellingen* gepubliceerd. Van de niet-exhaustieve lijst van circa vijftig verhalen en novellen waren er bij het beëindigen van het overzicht vierentwintig verschenen. Ten slotte vonden nog de oorlogsbrochures van Janus Droogstoppel en de driedelige *gedenkschriften van Janus Droogstoppel* een weg naar het publiek. De autobiografie *Mijn levensroman* bleef als manuscript bewaard. Al met al is het gepubliceerde werk veel uitgebreider dan men van een hobbyist kan verwachten: ruim 11.000 pagina’s. Veel van de werken verschenen zonder publicatiejaar, maar wat na 1918 op de markt kwam kreeg als auteursnaam Janus Droogstoppel mee. Jozef Buerbaum volgde tussen haakjes.

Zoals beloofd aan Conscience propageerde Buerbaum in de verhalen en romans een burgerlijke moraal, zelfs als die teksten bedoeld waren voor wie slechts kon dromen van een burgerlijke omgeving. Buerbaums eerste boek is *Uit ons volk. Verhalen uit het Antwerpsch Schipperskwartier*. In het woord vooraf (januari 1891) geeft hij aan wat hij met de publicatie voor ogen had: ‘[...] ophemeling of afbreking zullen mij noch aanmoedigen noch ontmoedigen, daar [...] mijn uitsluitend doel bestaat in trachten wel te doen’ (Buerbaum, 1891, p. 12).

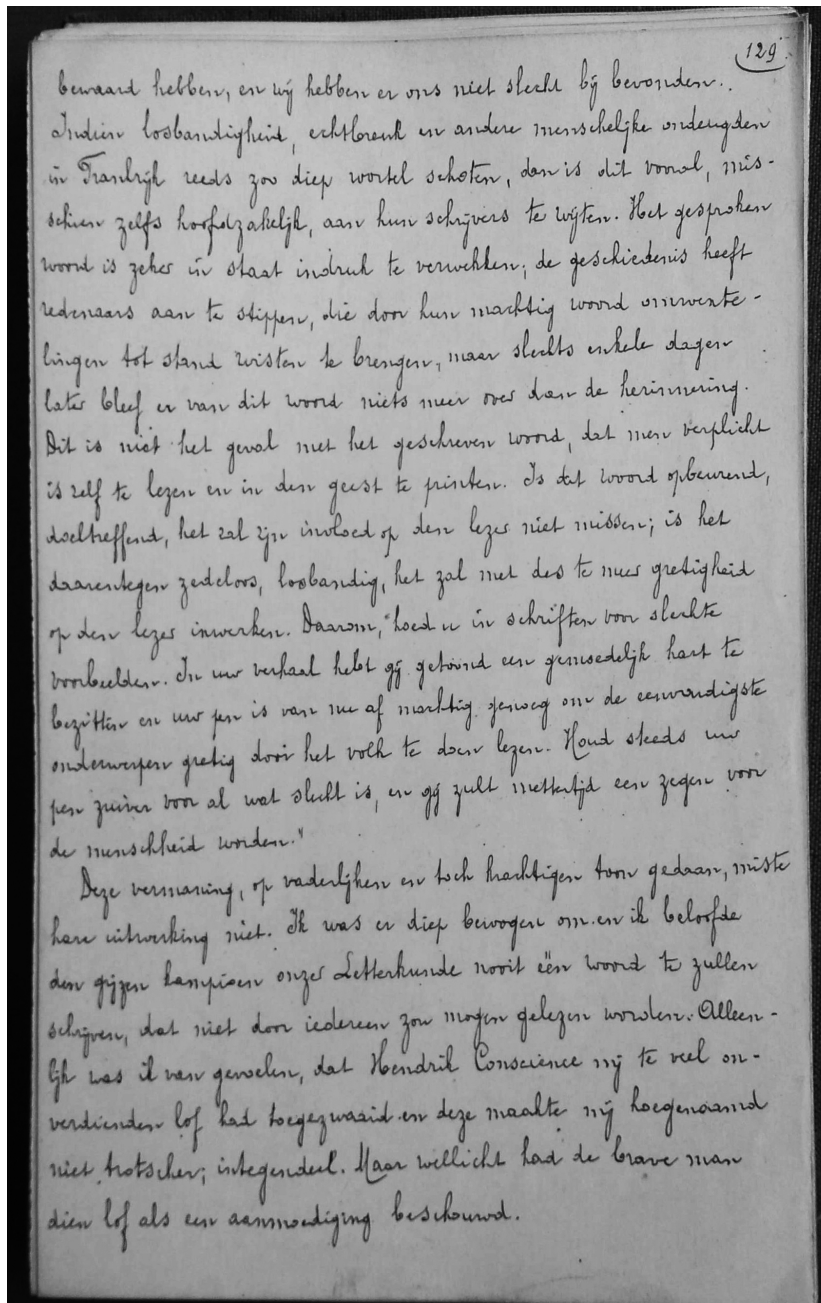

Fig. 2: Herinnering aan de raad die Henrik Conscience de jonge auteur gaf.
Bladzijde uit het onuitgegeven manuscript *Mijn levensroman*,
p. 129. Antwerpen, Letterenhuis, B935.

In het eerste van de vier verhalen vertelt hij over de liefdadigheid van een baron. ‘De Bloem van ’t Schipperskwartier’, een waarschuwing tegen alcoholisme, eindigt met een niet mis te verstane oproep tot karaktervastheid: ‘Wie den moed bezit zijn slechte neigingen aan boeien te leggen, behaalt meer overwinningen op éénen dag, dan een heldhaftig veldheer gedurende gansch zijn leven.’ (Buerbaum, 1891, p. 156). Een goed leven kan alleen maar een godsdienstig, een katholiek leven zijn. Zoveel mag blijken uit ‘Een man van onzen tijd’, een losbol die failliet gaat. De man is een godsloochenaar en dus zedelijk tot de laatste sport der samenleving gedaald (Buerbaum, 1891, p. 209). De strijd tegen alcoholmisbruik, wat zijn grote vriend jaren eerder al *De plaag der dorpen* (1855) noemde, krijgt een plaats in Buerbaums teksten als hij er enigszins de kans voor ziet. Ook in elders gebundelde teksten is het vaak de kern van het verhaal. Zo in ‘Kekes Spanoghe’, ‘Wie is de krankzinnige?’ en ‘Een Calvarieberg’ (Buerbaum s.d., ca 1900). In dat laatste verhaal eindigt hij met de bedenking dat een apotheker die een kleine hoeveelheid arsenicum verkoopt wordt veroordeeld, terwijl 196.000 herbergiers ongestraft een langzaam werkend vergif mogen verkopen dat leidt tot 20.000 alcoholdden per jaar, op voorwaarde dat ze van de 147 miljoen frank die ze incasseren 42 miljoen afstaan aan de staat.

In *De vrouwelijke tamboer der Keizerlijke Garde*, een complexe liefdesgeschiedenis, wordt Napoleon voorgesteld als een despoot zonder weerga, die, in tegenstelling tot wat verteld wordt, nooit aan het hoofd van zijn troepen streed (Buerbaum, 1906, pp. 237-238, 573). Nog een roman in goede negentiende-eeuwse trant is *De stoelbinder in het Jan van Lierstraatje* waarin hij de tijd van de ‘keizer-moordenaar’ Napoleon en het België van na 1830 als decor gebruikt voor een lijvig liefdesverhaal met kinderroof en veel emoties. Quasi terloops gaat hij extra aan het moraliseren: ‘De smid rookte noch pruimde – twee misbruiken waarvan goede zangers zich bij voorkeur onthouden’. Buerbaum manifesteert zich verder als low-profile Vlaams Beweger als hij in een voetnoot kritiek geeft op het verfranste gerecht na de onafhankelijkheid en verder stelt niet te geloven ‘dat Vlamingen in kunsten, wetenschappen en nijverheid voor andere volkeren moeten achteruitgaan, doch onder oogpunt van taalrecht zijn de Hottentotten, Laplanders en Eskimozen ons eeuwen vooruit.’ Tegen het einde van zijn roman trekt hij nog eens van leer tegen de mogelijk slechte invloed van allerhande lectuur, de belofte aan Conscience indachtig:

Zijt ge vader, zijt ge moeder, geloof mij, geef uwe kinderen nooit iets te lezen, dat overgoten is met eene vreemde saus, waarin zooveel prikkelends aanwezig is, dat het water er door in den mond komt. Want, let

wel op, de lezing is de theorie, welke uwe kinderen, spoediger dan gij zoudt durven veronderstellen, in praktijk zullen brengen (Buerbaum, 1908, pp. 3, 212, 277 en 439).

Een halve eeuw eerder zou de auteur geen slechte beurt hebben gemaakt, maar voor de periode rond de eeuwwisseling en zeker na de Eerste Wereldoorlog zijn de genoemde werken veel te traditioneel, voorspelbaar en soms te banaal. Dat verklaart waarom de auteur de literatuurgeschiedenis er niet mee haalde. Buerbaum hechtte aan de traditie en zag weinig heil in wat de moderne wereld te bieden had. Als hij echter stelling nam in grote maatschappelijke debatten kreeg zijn werk er een dimensie bij.

2. SOCIALISME

In de late negentiende eeuw zorgden verschuivingen in de arbeidsomstandigheden voor een exponentiële groei van het aantal industriearbeiders, en de traditionele onderdanigheid van boeren en ambachtslui maakte plaats voor een opstandige (of een makkelijker op te ruien) massa. Het kenmerk van de Belle Epoque, zo schrijft Karel van Isacker (1978, p. 203), is het wegvallen van decennia-oude zekerheden. De burgerlijke maatschappij werd ondermijnd en het ouderlijk gezag in vraag gesteld, de kerkelijke afhankelijkheid was niet meer zo groot en vrouwen wilden emanciperen.

De maatschappelijke evolutie, de opkomst van het proletariaat en van het socialisme, en de bloedig onderdrukte Waalse stakingen van maart-april 1886 leidden ook tot discussie in de hoogste kringen en in het parlement. Daar werd aan de eerste sociale wetgeving gewerkt door de op voorstel van regeringsleider August Beernaert meteen opgerichte ‘Commissie van de Arbeid’. Met het oog op de afschaffing van het cijnskiesrecht diende de radicale liberaal Paul Janson in 1890 een wetsvoorstel tot grondwetswijziging in; de eerste stap in de richting van het algemeen enkelvoudig stemrecht. Aanhoudende parlementaire vertragingen brachten op 1 mei 1891 circa 100.000 (stakende) arbeiders op de been. Na een algemene verkiezing in juni 1892 kon eindelijk werk worden gemaakt van de grondwetswijziging.

In april 1893 wees het parlement dat algemeen stemrecht af. De Belgische Werkliedenpartij legde daarop het land plat. Onlusten en gewelddaden waren het gevolg en de koning eiste maatregelen. In Bergen schoot de burgerwacht zeven stakers dood, zevenentwintig raakten gewond. Ook elders vielen slachtoffers. Na een week werd het algemeen meervoudig stemrecht beslist.

Uit vrees voor bloedige onderdrukking als in 1886 legden socialistische leiders als Jean Volders, Louis Bertrand en Emile Vandervelde zich neer bij het compromis (Luykx, 1977, pp. 188-190, 193-194; Witte, 2005, pp. 112-122). Het was niet naar de zin van de basis en nieuwe manifestaties volgden. Aan een kaarsenfabriek in Borgerhout vielen vijf doden. In diezelfde maand stichtte Adolf Daens de Christene Volkspartij, een poging om arbeiders en geloof bij elkaar te houden. In maart 1894, minder dan een jaar later, propageerde de BWP in het Charter van Quaregnon de collectieve inbezitname van de productiemiddelen, de afwijzing van het kapitalisme en de radicale omvorming van de maatschappij.

Bij de Kamerverkiezing van 14 en 21 oktober 1894 kwamen de socialisten het parlement binnen met achtentwintig volksvertegenwoordigers, allen verkozen in Wallonië. De twintig liberalen – de partij verloor eenenveertig zetels – waren eveneens allen in Wallonië verkozen. Vlaanderen en Brussel leverden de 104 katholieken. De socialisten, ‘die toen nog een zeer revolutionaire en republikeinse toon aansloegen’ wijzigden het politieke klimaat in de Kamer. De debatten werden een stuk scherper. De socialisten waren anti-royalist en veel meer nog, anti-Leopoldist, en ‘De meeste socialistische parlementairen waren gewoon aan volksmeetings en aan een terminologie [...] die in onze Kamers nog niet was gehoord en nog minder was gebruikt’. Ze zaten ook niet allen op dezelfde lijn: het reformisme van een Anseele, een Vandervelde of een Bertrand werd niet gewaardeerd door eerder revolutionaire leiders (Luykx, 1977, pp. 205-206, 212).

Het socialisme zorgde voor onrust. Behoudsgezinde stemmen klonken soms bijzonder radicaal. *Le courrier de Bruxelles* wees enkele dagen na de verkiezing van 1894 elke samenwerking met socialisten af. Het blad wilde een verbeterde strijd tot de verdelging van het virus (Van Isacker, 1978, pp. 201-202). Brochures en pamfletten van gelijkaardige strekking verschenen overal in het land. Ook Buerbaum zag de hem vertrouwde wereld bedreigd en zijn ongerustheid over de maatschappelijke evolutie, zijn angst voor een socialistische greep naar de macht, was aanleiding voor een literaire reactie, in de eerste plaats de ten laatste in 1891 voltooide, bijzonder tendentieuze roman *Neel Ceusters*. Die behandelt de opkomst van het socialisme als zodanig. Het voorwoord benadrukt de nooit geziene, bijzonder hevige strijd waaraan alle standen van de maatschappij deelnemen en de auteur wil zijn lezers de ogen openen in de hoop ‘den dreigenden stroom tegen [te] houden van bloed en tranen’.

Wij hebben ons, bij 't schrijven van dit boek, voorgesteld, eenige van de menigvuldige dwalingen van de socialistische leer in hunne naaktheid te toonen, verzekerd als wij zijn dat er een dag zal aanbreken, waarop de maatschappelijke quaestie een bevredigende oplossing bekomen zal, niet bij middel van oproer en goddeloosheid, maar door de leering van Christus zelve.

3. NEEL CEUSTERS

Natuurlijk vindt ook Buerbaum het niet ideaal dat er miljonairs zijn en armen en sukkelaars, maar de eenvoudige mensen die hij bedreigd ziet door de socialistische propaganda, hadden daar volgens hem nooit uit zichzelf aan gedacht. Zo erg zou hun situatie dan wel niet geweest zijn, luidt een van zijn premissen. Buerbaums arbeiders zijn eigenlijk ambachtslui, geen dagloners of echte proleten, waar hij behoorlijk denigrerend over schrijft – een bezem noemt hij een 'onteerend werktuig' (Buerbaum, 1894, p. 207). Industrieel proletariaat lijkt niet te bestaan in Buerbaums romanwereld en het gebrek aan een duidelijk inzicht in de arbeidersproblematiek waarover hij schrijft, de uitbuiting en de verpaupering, bewijst hoe emotioneel zijn uitgangspunt wel was, hoe zeer hij de hem vertrouwde wereld bedreigd voelde.

Tegen de achtergrond van een idyllisch beschreven arbeidersbuurt in het Antwerpse schipperskwartier, getekend in al haar zedelijke en materiële reinheid, werkijsver en levensvreugde worden twee meubelmakers geïntroduceerd: Neel Ceusters en de opzichter Jan de Pooter. Aangetrokken door het goedkope brood gaat Neel naar een socialistische meeting en hij wordt meegesleurd in een manifestatie. Hij overtuigt zijn vrouw van de weldaden van het socialisme. Zonder succes tracht buurman Jan hen op andere gedachten te brengen. Neel wordt een van de woordvoerders van de socialisten in zijn bedrijf. Zonder succes eist hij loonsverhoging. Een langdurige staking volgt. Geweld wordt met geweld onderdrukt en Ceusters belandt een tijd in de cel. Aanvankelijk betaalt de stakingskas het loon gewoon uit, na verloop van tijd moet er steun komen van andere afdelingen en nog wat later is er helemaal geen steun meer. De patroons hebben arbeiders laten overkomen uit andere streken en Neel, als vele anderen, vindt nergens emplooi, ook al is het socialistisch avontuur voor hem achter de rug. Hij heeft enkele minderwaardige klusjes aan de haven, zoekt zijn geluk ver van huis en verdient een schamele penning als straatveger in Brussel. Om de eindjes aan elkaar te knopen brengt Neels vrouw haar weinige kostbaarheden naar een berg van barmhartigheid. Voor

Buerbaum is dat een kans om uitgebreid kritiek te geven op dergelijke instellingen die voor noodlijdenden zo weinig barmhartig zijn. De Pooter vindt Ceusters in de hoofdstad, haalt hem weer naar Antwerpen en weet hem zijn oude job terug te bezorgen. Hun kinderen zullen snel trouwen; eind goed, al goed.

Fig. 3: Titelpagina van de roman Neel Ceusters. Collectie auteur.

Buerbaum kan er niet omheen dat het brood van de socialisten goedkoper is, maar vindt dat een lokaas om leden te werven. Hij ziet ook solidariteit, maar helaas niet voldoende. Volgens hem zouden de opruiers beter samenwerken met weldenkenden tot lotsverbetering van de werkman, maar over hoe dergelijke samenwerking tot stand moet komen, rept hij met geen woord. Dat hij de socialisten vergelijkt met de Franse revolutionairen en Robespierre, dat hij de rode vlag zonder meer relateert aan de Parijse commune, werkt eventuele samenwerking uiteraard niet in de hand. De vraag tot samenwerking klinkt overigens weinig oprecht want de hele roman lijkt erop gericht de rechtelozen hun enige wapen, de staking, afhandig te maken: Neel vraagt uiteindelijk om een wet ‘die de aanhitters tot werkstaking met een brandmerk straft’ (Buerbaum, 1894, p. 224).

Buerbaum benadrukt dat de patroons ook hard moeten werken, last hebben van de concurrentie en slechts geringe winsten maken. Hij heeft er begrip voor dat ze elders arbeiders zoeken en de stakers niet opnieuw in dienst willen nemen, maar tegelijk pleit hij ervoor om verdwaalde schapen weer de mogelijkheid tot werken te geven. Het doelpubliek bestaat echter niet uit patroons, maar uit potentiële slachtoffers van de socialistische propaganda. Clichés moeten hen weghouden van het kwaad. De goede buur is christelijk, verdraagzaam en vergevingsgezind. Bij vechtpartijen zijn het vaak de minst schuldigen, die in handen van het gerecht vallen. En dan de drank waaraan arbeiders zich zo makkelijk te buiten gaan, de jenever die zo vlot geschonken wordt in herbergen die door socialisten worden open gehouden in de buurt van de alcoholvrije partijlokalen. Met het aanklaarten van die hypocrisie en de suggestie dat socialistische leiders verschillende huizen bezitten en naar willekeur hun vrouw kunnen inruilen voor een andere, tracht de schrijver de beweging alle morele gezag te ontnemen. De socialisten verleiden de arbeiders met ijdele woorden die wel voor altijd hersenschimmen moeten blijven. Een echte socialist is volgens Buerbaums definitie ‘een man die het voor en tegen niet in de weegschaal legt, maar enkel zegt: “Men heeft me verongelijkt, miskend als mensch, als werker, alle middelen zijn goed om te verkrijgen waartoe ik DENK recht te hebben, zelfs de brandstichting niet uitgezonderd!”’ (Buerbaum, 1894, p. 105).

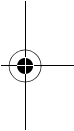
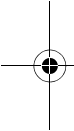
In de pers van de tweede helft van de negentiende eeuw waren scheldtirades tegen politieke tegenstanders de regel. Soms waren die zelfs van een haast superieure verbale virtuositeit, zoals in de plaatselijke Lierse bladen in de jaren 1870 (Stynen, 2006, pp. 259-273). Het kan dan ook niet verbazen dat in tendensromans als *Neel Ceusters* het vocabularium erg bloemrijk is. Als Buerbaum een socialistische meeting beschrijft, is het onmiskenbaar zijn bedoeling de socialis-

ten te ontmenselijken. De aanwezigen schreeuwen door elkaar. De eerste spreker heeft erg clichématig een volle baard en ongekamde haren, hij spuwt een grote tabakspruim op de grond, spuwt nog enkele keren vooraleer met een grove stem te beginnen. Andere sprekers gebruiken gemene schurkentaal, hebben verlepte gezichten, zien eruit alsof ze een kater hebben en net uit hun bed komen. Later wordt een manifestatie een ‘zatte optocht’ van stakers, avondlopers, losbandige straatjeugd en zelfs een aantal vrouwen die hun waardigheid vergeten. ‘Hoe ver moet toch alle moederlijk gevoel verdwenen zijn om de kinderen alleen in de wieg achter te laten, en langs de straat te slenteren, huilend en tierend [...]’ (Buerbaum, 1894, p. 78).

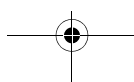
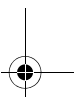
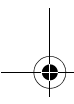
Van Jan, en van Buerbaum, krijgen de kinderen een duidelijke opdracht:

Wat gij ook in de samenleving gewordt, blijft altoos nederig: gij zijt gesproten uit werklieden, die steeds in het werk hunnen eer hebben gesteld, en vergeet nooit, dat de armste werkman zooveel achting verdient als de grootste staatsman, wanneer beiden hunne plichten als mensch getrouw naleven. Wij hebben u het voorbeeld gegeven, en weest verzekerd dat ons hart maar ééne verzuchting kent, namelijk, dat gij dit voorbeeld zult ten nutte maken en er nooit van afwijken (Buerbaum, 1894, p. 243).

Los van het socialisme valt nog te noteren dat Buerbaum in de openingsscène van zijn *Neel Ceusters* de mensen in het Schipperskwartier beschrijft als ‘ons eigenlijke volk’, ‘onbesmet met hervormingen uit den vreemde’, die de zeden en de godsdienst van de voorouders in ere houden, zelfs geen nood hebben aan openbare liefdadigheid omdat ze elkaar steunen. De roman eindigt met een bedenking over het Vlaams geslacht dat wel misleid kan worden, maar dat de eerbaarheid boven alles liefheeft, een groot hart heeft bij het lijden van de medemens en trots is een zalvende hand te kunnen reiken. In Buerbaums ideale wereld kent ieder zijn plaats, beperkt de vrouw zich tot verzorgende taken, is iedereen gelovig, en blijft het volk vrij van vreemde invloeden. Ook in 1894 was dat niet meer dan een verloren Arcadië; escapisme als de realiteit te bedreigend wordt. Dankzij de verspreiding door het Davidsfonds en later door een toneelbewerking kon de schrijver zijn droom met velen te delen. Niet echter met het proletariaat, de allereerste doelgroep van de socialisten, dat of ongeletterd was, of zich allerminst aangesproken voelde door een situatie in een manifest ander milieu.

Op 2 april 1895 werd in schouwburg Vrede St.-Willibrords *De Werkstaking. Anti-socialistisch volksdrama in vier bedrijven* opgevoerd. Buerbaum be-

werkte zijn *Neel Ceusters* mogelijk op vraag van de geestelijke bestuurder van de kring, Frans Roelans. De tekst voorziet orgelmuziek en daarvoor kon in Sint-Willibrords gezorgd worden. Het verhaal is ongeveer hetzelfde, maar met het oog op extra effect nog wat schrijnender. Neel Ceusters zwerft een jaar lang bedelend en stelend door het land, en keert na het grote oproer in Wallonië terug naar Antwerpen. Dankzij de meestergast krijgt hij zijn betrekking weer en zijn kinderen hoeven niet meer uit bedelen.

Het propagandistische karakter van een toneeltekst is vanzelf al groter dan van een roman, de toeschouwer wordt bovendien naar huis gestuurd met een beklivende en niet mis te verstane evaluatie van het socialisme. Het is de partij 'van oproer, de partij waarin de laagste gemeenschappen gepleegd worden; [...] de partij [...] van haat, nijd en afgunst!' (Buerbaum, 1895, p. 106). Geen spoor meer van de enkele positieve uitlatingen over het socialisme in de roman.

Wellicht in dezelfde periode trok Buerbaum nog een derde keer van leer tegen het socialisme. Met de naar de socialist en anarchist Pierre Joseph Proudhon verwijzende titel *Eigendom is diefstal* draagt hij een *anti-socialistisch verhaal* op aan pastoor L. Karsseleers van de Sint-Eligiusparochie, tevens voorzitter van het studiecomiteit 'Vrede St-Willibrords' te Antwerpen. In een sterk betogend woord vooraf stelt hij dat de socialistische leiders slechts uit zijn op eigen verheffing en verleidelijke maar roekeloze stellingen prediken. Ze willen niets minder dan de revolutie en daartoe beloven ze gelijkheid voor iedereen en sommigen zelfs de verdeling van het kapitaal. Bovendien willen ze af van priesters en godsdienst. Ze beweren dat eigendom diefstal is, maar als een van hen geluk heeft, vergeet hij die stelling. En zo gaat dat voor al hun stellingen. Meer dan beloven, kunnen ze niet. Buerbaum schreef zijn boek voor wie met zijn handen zijn brood moet verdienen en hij beveelt jonge arbeiders aan afstand te nemen van die mannen die proberen hen de godsdienst te ontnemen en de weg der dierlijkheid op te jagen. Godsdienst is een baken, zo besluit hij zijn vooraf, en zonder godsdienst kan de maatschappelijke kwestie onmogelijk opgelost worden. 'Immers, aan armen en rijken legt hij verplichtingen op, en wanneer beiden wederzijds hunne plichten zullen erkennen en naleven, zal er een reuzenstap gedaan zijn op de baan der bevrediging'.

Het uitgangspunt is verwant aan *Neel Ceusters*. Timmerman Peer de Smet komt onder invloed van socialistische propagandisten. Een oudere werkmaker dient de socialisten fel van antwoord maar kan Peer niet redden. Die wordt ontslagen en begint een café. Doordat hij er meetings geeft over de verdeling van het kapitaal verdient hij goed zijn brood. Als hij 150.000 frank

wint, heeft hij echter heel wat moeite om zijn rode vrienden uit te leggen dat dat geld niet verdeeld hoeft te worden. Hij trekt zijn kandidatuur voor de Kamer in, koopt zich een burgerhuis en wordt een 'welmenende' bourgeois. En zo gaat het altijd, noteert Buerbaum ten overvloede. En dus verwacht hij geen eerlijkheid van de socialisten, doet hij het socialisme af als dwaas en onzinnig, als gevaarlijk.

Alsof dat ook maar iets met de sociale situatie van arbeiders te maken heeft, constateert de schrijver dat een arme die kinderen op zijn knie laat rijden gelukkiger is dan een rijke wiens kinderen altijd elders zijn, en die geen huiselijke gezelligheid kent. Hij pikt het niet dat de bourgeoisie wordt bekampt alleen maar omdat ze de fout heeft meer te bezitten dan de proletariërs, hij weet immers uit ondervinding dat de werkmans nog het meest geholpen wordt door de kleine burger. Hij geeft het voorbeeld van een zieke arbeider die dankzij het overwerk van zijn makkers aan een half loon komt, dat door de katholieke patroon wordt volgemaakt. Katholieke propaganda zet de werkmans aan tot orde en godsdienst; in de socialistische ziet Buerbaum alleen maar een oproep tot revolutie. Buerbaum wilde bijdragen tot het behoud van de traditionele verhoudingen. Over de talloze voorbeelden van katholieke patroons die hun werkvolk in de diepste ellende lieten leven, had hij het liever niet.

4. ANARCHISME EN COLLECTIVISME

In twee teksten geeft Buerbaum commentaar bij anarchisme en collectivisme. Ze werden gepubliceerd in het niet te koop aangeboden, luxueuze *Uit alle standen*, dat de schrijver-uitgever wellicht kort na 1900 samenstelde als relatiegeschenk.

In het essayistische 'Een woord over anarchie' somt hij de anarchistische aanslagen van 1850 tot 1900 op, die op geen enkele manier te rechtvaardigen zijn, want voor de meeste Europese staten is de negentiende eeuw 'veeleer de eeuw van overvloedige vrijheid', dan van tirannie en behalve in Rusland en Turkije kiest het volk zijn regering' (Buerbaum s.d., ca. 1900, p. 141). Het koningschap is de vorsten vaak een last, zegt Buerbaum, en hij predikt tevredenheid met het eigen lot. De anarchisten mogen dan al hebben gestudeerd, het zijn criminelen die slechts nieuwe heersers op de troon helpen. Om tot menselijke volmaaktheid te komen, vindt hij de Roomse leer veel doelmatiger dan de anarchie. Het mag duidelijk zijn dat hij geen weet heeft van enig ander anarchisme dan dat van de daad, dat hij allerminst voeling heeft met de gedachten van een Kropotkin, Reclus, Vermeylen en tal van anderen.

Een zeldzame anti-utopische fabel ‘Een droom uit het jaar 2031’ schrijft Buerbaum naar aanleiding, zo zegt hij, van een door 1500 aanwezigen bijgewoonde toespraak over collectivisme van de ‘schatrijke advocaat’ Vandervelde in de Antwerpse zaal El Bardo, op een zondag in juli 1895.³ Vanderveldes droom uit 1895 komt aan bod in de eerste zeven pagina’s en het collectivisme van de socialist wordt zonder nuance door de schrijver samengevat als: vijfurenwerkdag, altijd eten en drinken, geen zorgen voor de volgende dag, geen misdaad, geen last meer van kinderen, gratis naar feesten, en een aards paradijs in de oude dag. Na de maaltijd valt de schrijver in slaap en hij droomt zijn eigen vervolg op de droom van Vandervelde. Door de concurrentie van burgerlijke en socialistische coöperatieven is in 2031 de middenstand nagenoeg verdwenen, en leeft het volk in toenemende ellende. Er zijn haast alleen nog buitenlandse priesters en de ontkerkelijking is erg groot. Er zijn werkstakingen en bij een verkiezing hangt er oproer in de lucht. In lokaal Proletariaat volgt men de uitslagen. Chaos, gehuil en getier als in *Neel Ceusters*.

Ondanks de ruime socialistische overwinningen in heel het land komt er toch een gewelddadige revolutie en overal wordt de rode vlag gehesen. De taferele herinneren aan 1789. De vorsten vluchten naar Engeland, en België wordt de eerste socialistische staat. Ondanks de revolutie blijven het parlement en de gemeenteraden functioneren als vanouds en kunnen antisocialisten er hun zeg doen. Het zijn de twee locaties van deze atypische toekomstroman, die slechts toegespitst is op ideologie en waarin van technologische vooruitgang geen sprake is.

Het programma van de nieuwe staat is bepaald revolutionair. Eigendom wordt afgeschafte, iedereen werkt en de staat regelt de arbeid – 5 uren per dag – en zorgt voor diverse vormen van ontspanning, van badplaatsen tot schouwburgen. De maatschappij brengt slechts voort om in de eigen behoeften te voor-

³ In juli 1895 voerden liberalen en vooral socialistten actie tegen de schoolwet van minister Schollaert, de zogenoemde vierde organieke wet op het Lager Onderwijs, die op 15 september van dat jaar van kracht ging. *De Werker* heeft aandacht voor de massaal bijgewoonde BWP-avonden in El Bardo en roept op om deel te nemen aan een manifestatie in Brussel. Ondertussen verschijnen in het blad ook artikelen over communisme en eentje over collectivisme. In het blad wordt gepoogd het socialisme te definiëren als tegelijk reformistisch en revolutionair collectivistisch, en wordt gepleit voor gratis schoolmaaltijden en schoolkledij. Op 25 juli organiseert ‘De Vrije Gedachte’ samen met aangesloten rationalistische kringen in El Bardo een avond waarop Vandervelde de belangrijkste spreker is. Hij heeft het over vrijzinnige frontvorming en begroet de aanstaande triomf van de sociaal-democratie. Over collectivisme is in het omstandige verslag in *De Werker* (27 juli) geen spoor te vinden. *Het Handelsblad* deed er in die periode alles aan om het succes van de vrijzinnige initiatieven te minimaliseren. Op 2 augustus verweet het blad bovendien de liberalen dat ze aan het handje van de socialistten liepen.

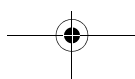
zien, en ieder vult zijn vrije tijd naar keuze, eventueel als kunstenaar, maar zonder materiële beloning daarvoor. Criminaliteit en ook politie en rechtbanken verdwijnen vanzelf. De staat erkent geen erediensten, de kinderen worden ver van huis door de staat opgevoed, vrouwen hebben dezelfde rechten als mannen, waarmee vrije liefde geïnstitutionaliseerd wordt, en de staat bouwt paleizen voor ouderlingen.

Het spreekt vanzelf dat de voorstelling van het programma leidt tot bezwaren van de antisocialisten, die in een moeite door ook felle verwijten formuleren aan de Anseeles en Vanderveldes uit de pioniersjaren. Zoals te verwachten was, loopt het goed fout in de socialistische staat. Kapitaalvlucht leidt tot werkloosheid, tegelijk moet er langer gewerkt worden omdat de productiviteit daalt. Er is ongenoegen omdat de socialistische leiders en hun vrienden profiteren, er is ongenoegen omdat de kwaliteit in de volkskeukens ondermaats is, en de schouwvegers willen een uur minder werken omdat ze een uur nodig hebben om zich te wassen. Terloops wordt duidelijk dat de opvoeding van duizenden kinderen tegelijk onmogelijk is. De tekst is bepaald niet vrouwvriendelijk, en scoort makkelijk met marktvrouwen die in de gemeenteraad zetelen, en met voorbeelden van vrije liefde.

De antisocialisten sturen aan op een nieuwe revolutie en ze worden gesteund door de vrouwen die staken omdat ze allen dezelfde kleren moeten dragen. Een antisocialistische volksvertegenwoordiger maakt in een vlammende toespraak in de Kamer brandhout van het collectivistische systeem dat de mensen niets heeft opgebracht. Er komt een einde van de socialistische staat en het oude systeem wordt hersteld. Buerbaum concludeert dat de socialistische grootspraak altijd prachtig is in theorie, maar dat de praktijk de mensen al hun vrijheid kost.

5. OORLOG

Buerbaums uur kwam in augustus 1914. Ruim tien jaar eerder had hij in 'Een woord over anarchie' nog de lof gezongen van Wilhelm II, die zijn despotische kanselier Bismarck aan de deur had gezet (Buerbaum s.d., ca. 1900, p 142). Die lof had een houdbaarheidsdatum. Terwijl rond Luik nog gestreden wordt, krijgt Jozef Buerbaum de volledige frontpagina van het op 50.000 exemplaren verspreide augustusnummer 1914 van *Taptoe*, het 'orgaan van den vaderlandschen bond tegen alcoholisme (provincie Antwerpen)', ter beschikking voor een niets aan de verbeelding overlatende reactie op het uitbreken van de vijandelijkheden. 'Er ligt een roofstaat aan den Rijn' looft de Bel-

gische strijdlust en is een scherpe afkeuring van de inval, van het *Gott mit uns*, van het brutale recht van de sterkste van de keizer.⁴

Het artikel was slechts een begin. Met zijn persoonlijke actie tegen de Duitse invaller bereikte hij een groot publiek en was hij werkelijk maatschappelijk relevant. In ruim 900 pagina's zou hij na de oorlog zijn engagement en de gevangenschap waartoe dat leidde, beschrijven. Het eerste deel van deze *Gedenkschriften van Janus Droogstoppel uit den Duitschen bezettingstijd 1914-1918* behandelt de *Geschiedenis der "Droogstoppels" en der "Vrije Stem"*. Janus Droogstoppel is de nom de plume waarmee Buerbaum een reeks anti-Duitse brochures verspreidde.

Kamiel Mertens vond de Droogstoppelmemoires op een voddemarkt en bezorgde in 2005 een editie ervan. Van de brochures bracht hij drie jaar later een geannoteerde herdruk. In zijn inleiding tot dat tweede werk verwijst hij onder meer naar Heinrich Binder, tijdens de Eerste Wereldoorlog als perscorrespondent verbonden aan het Duitse hoofdkwartier in Brussel. Die noteerde in zijn *Spionagezentrale Brüssel. Der Kampf der deutschen Armee mit der belgisch-englische Spionage und der Meisterspionen Gabriele Petit* (1929) dat Buerbaum naast *La libre Belgique* de voornaamste en meest gezochte clandestiene publicist was en dat meer dan vijftig van zijn helpers achter de tralies belandden (Mertens, 2008, pp. 24 en 30). De Belgische sluikpers was tijdens de Eerste Wereldoorlog een unicum, nergens in het oorlogsgebied was er vergelijkbare activiteit.⁵

Van de door de Duitsers in beslag genomen kerstbrief van kardinaal Mercier drukte en verspreidde Buerbaum verschillende duizenden extra (Droogstoppel, ca. 1920, p. 19). Omdat de pers gecensureerd was, en aangespoord door de jezuïet pater Boonen, rijpte in januari 1915 het plan voor een ruimer initiatief:

[...] vlugschriften, opgesteld naar de eischen van onzen tijd en in eenen trant welke niet al te droog is, zouden stellig door het volk gelezen worden, en de gelegenheid ware daar om zoo hard mogelijk op de dwingelandij der Duitschers en, indien het moet, ook op den rug onzer eigen slechte vaderlanders te kloppen; want van nu af zijn er reeds, die erg vriendelijk met onze vijanden omgaan (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 20-21).

⁴ Met dank aan Koen Bouw van de Erfgoedbibliotheek HC die me het artikel digitaal bezorgde.

⁵ Zo stelde Sophie de Schaepdrijver in een lezing aan de KANTL, 9/10/2014. Behalve door Vrints (2002) werd nauwelijks aandacht besteed aan de sluikpers.

Dat in verschillende huizen tegenover zijn drukkerij een dertigtal Duitse officieren een onderkomen hadden gevonden, schrikte Buerbaum niet af. In januari 1915, een maand voor het eerste nummer van *La libre Belgique*, kwam de eerste brochure van de pers. Op achttien maanden tijd zou hij er achtentwintig in het licht geven. De nummers 26 en 27 werden door zijn zoon en Richard van Hemeldonck gedrukt en verspreid toen hij zelf al in de gevangenis zat, in de hoop de schrijver-drukker uit de wind te zetten. De achtentwintigste schreef Buerbaum in de gevangenis en wist hij buiten te smokkelen. In totaal werden er 160.000 exemplaren verspreid, bijna een derde daarvan werd gratis bedeed. De drukker was niet te beroerd om telkens persoonlijk een dozijn exemplaren in de bus van de Kommandantur aan de Minderbroedersrui te droppen (Droogstoppel, ca 1920, pp. 75, 172-174).

6. DROOGSTOPPELS

Bij de Boek- en chromodrukkerij te Amsterdam verscheen half januari 1915 *De Duitse Strooptochten in België. Beschouwingen van Janus Droogstoppel, sigarenfabrikant, Lauriergracht, 37, Amsterdam, over Wilhelm II, keizer van Duitschland, koning van Pruisen, beschermheer van België, en over rijkskanseliers met papieren vodden*. De mystificatie en de verwijzing naar Multatuli's *Max Havelaar* maakt meteen duidelijk dat we te maken hebben met iemand die in de aanval gaat. Op één nacht tijd busten Buerbaum en zijn zoon drieduizend exemplaren en de brochure kende nog vijf herdrukken (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 30 en 40).

PRIJS : 12 1/2 CENT.

De Duitse Strooptochten in België

BESCHOUWINGEN

van JANUS DROOGSTOPPEL, sigarenfabrikant, Lauriergracht, 37,
Amsterdam, over Wilhelm II, keizer van Duitschland, koning
van Pruisen, beschermheer van... België, en over rijkskansen-
liers met papieren vodden.

Die ooit had kunnen twijfelen aan 't losbreken van een oorlog — misschien wel niet zoo moorddadig als deze zich thans voordoet — zou maar alleen het bewijs geleverd hebben, dat hij zich weinig of niet hadde ingelaten met de Europeesche aangelegenheden der laatst verstreken jaren.

Duitschland vooral toonde op militaristisch gebied eene verbazende bedrijvigheid, en trachtte, door algemeene bewapening, het oude Europa op een vuurberg te plaatsen.

Immer wisten de meest gezaghebbende bladen — met of zonder bevel of wenk van hoogerhand — het Germaansche volk voor te spiegelen, dat Frankrijk nog steeds zon op « revanche »; niet omdat men aan gene zijde van den Rijn daar in de verste verte geloof aan hechte, maar om des te krachtadiger de militaristische plannen te kunnen doordrijven, zonder te stuiten op al te groot verzet vanwege het volk.

Die ooit in Frankrijk aan een weerwraak van 1870 zou durven gedacht hebben, zou waard geweest zijn in een krankzinnigengesticht opgesloten te worden, en dat wist men te Berlijn zoo goed als te Parijs. Trouwens, eenige cijfers nopens dit punt zijn al te welsprekend :

Duitschland telt nagenoeg 66.000.000 inwoners; Frankrijk 38.000.000, dus 28.000.000 minder. Het is voor niemand een geheim, dat men in het Duitse rijk circa 6.500.000 soldaten onder de wapens brengen kan, terwijl voor het Fransche rijk dit cijfer niet ten volle 4.000.000 bedraagt. Voegen wij daarbij dat in het Duitse leger eene tucht heerscht zooals in geen ander land ter wereld, en men zal moeten bekennen, dat er nog verbazend veel water door de Seine zou gevloeid zijn vooraleer aan « revanche » te denken. Althans, ons tegenwoordig geslacht zou dit wonder niet meer beleefd hebben.

Fig. 4: *De eerste Droogstoppelbrochure, januari 1915.* Collectie auteur.

Met de wapenwedloop van de voorbije jaren kon het uitbreken van de oorlog eigenlijk niet verbazen, maar Droogstoppel is getroffen door de barbaarsheid ervan. Niettemin vertrouwt hij erop dat Duitsland, dat de pretentie had een cultuurvolk van eerste orde te zijn, die oorlog zal verliezen. Op het einde van zijn eerste brochure hoopt hij dat men in de toekomst internationale geschillen zal onderwerpen aan rechters vreemd aan het conflict, en het recht van de sterkste zal afwijzen als brutale bandietenzaak. Een idee die niet helemaal uit de lucht komt vallen. De decennia voor de oorlog waren gekenmerkt door escalerende bewapening en tegelijk werd er gelobbyd voor ontwapening. In 1889 ontstond de nog steeds bestaande Inter-Parliamentary Union (IPU), een Frans-Brits initiatief om internationale geschillen op te lossen via arbitrage. De IPU was ook prominent aanwezig op de Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907. In 1899 werd beslist tot vrijwillige arbitrage, wat leidde tot de oprichting van een Permanent Hof van Arbitrage. In 1907 werd een verdrag ondertekend met dertien praktische conventies in verband met de oorlogspraktijk. De Belgische gewezen regeringsleider August Beernaert was actief in de IPU en was in 1899 voorzitter van de commissie om voorstellen te formuleren over de beperking van de bewapening. Vanwege zijn prominente rol in de internationale beweging voor vrede en arbitrage werd hem in 1909 de Nobelprijs voor de vrede toegekend. Of al die internationale gesprekken de publieke opinie erg beroerden, is moeilijk te achterhalen en zeker sedert de zomer van 1914 waren er andere katten te geselen. Buerbaum herintroduceerde of introduceerde het concept van internationale arbitrage in ieder geval voor een ruim publiek, dat die gedachte kort daarna kon herkennen in de voorstellen van de Amerikaans president Wilson die tot de Volkenbond zouden leiden.

De tweede brochure behandelt de Duitse willekeur, de censuur en het geweld, en is vooral ook een oproep aan de duizenden werkloze arbeiders om het leger te vervoegen. Omdat het erop aan kwam gelezen te worden, schreef Buerbaum opzettelijk zo populair mogelijk. Het werkte, want een week na het verschijnen van de brochure waren er in Vlissingen al 800 Antwerpenaars ingescheept voor het front (Droogstoppel, 1915/03 en idem, ca. 1920, pp. 40 en 54).

In de volgende brochure neemt Buerbaum Bismarck op de korrel, wiens droom van een groot rijk aan de basis lag van de oorlog. Omdat hij vindt dat duurzame vrede in Europa slechts mogelijk is als Duitsland zo geknakt wordt dat het geen dreiging meer kan zijn, verdienen de vernederendste vredesbepalingen absoluut de voorkeur (Droogstoppel, 1915/03b). Half april kiest de schrijver voor een fictieve tekst. Een droom waarin Wilhelm II, de 'universeele moordenaar van Europa', geweigerd wordt aan de hemelpoort (Droogstoppel, 1915/04, p. 8). In

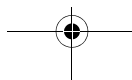

het voorgeborchte van het vagevuur houdt Moltke, die slechts bevelen uitvoerde, en al maanden betreurt ooit tot de Duitse nationaliteit te hebben behoord, hem tegen. In de hel voegt hij zich bij Bismarck die daar aan het werk is, samen met Nero, Napoleon, en generaal Boulanger. Sedert het begin van de oorlog arriveerden al twee miljoen Duitsers in de hel.

Buerbaum looft de Belgen die onder de ogen van de bezetter hun nationale kleuren in de verf zetten op hun nationale feestdag in 1915 (Droogstoppel, 1915/07b). Hij maakt zich sterk dat het land nooit een deel van Duitsland kan worden vanwege de traditie van vrijheid die schril afsteekt tegen de Duitse dwingelandij, en hij pleit voor grote en godsdienstige gezinnen (Droogstoppel, 1915/08). De brief van 1 augustus 1915 waarin de keizer de oorlog een verdedigingsoorlog voor Duitslands recht, vrijheid en eer noemde, doet Buerbaum af als verwaandheid en leugen (Droogstoppel, 1915/09). Voor het land geldt slechts 'het recht van den sterkste – wat als gewoon Duitsch recht beschouwd wordt – het recht van willekeur en eigendunkelijk geweld', maar in een woordje over Wilhelms incognito bezoek aan Brussel voert Droogstoppel hem op als een angsthaas (Droogstoppel, 1915/11).

De oorlog heeft voor Buerbaum de onmogelijkheid van het internationalisme bewezen, al hoopt hij dat nieuwe oorlogen zullen kunnen worden vermeden door internationale arbitrage. In ieder geval is het voor hem duidelijk dat de militaire macht van de Brandenburgers en de Junkers totaal moet worden gebroken om vrede kans op slagen te geven (Droogstoppel, 1916/01b). In een balans na twee jaar oorlog ziet hij tegenover de activisten de overgrote meerderheid, en daarbij ook de socialisten, zoals de ruim geciteerde Terwagne, die nu toch goede vaderlanders blijken te zijn (Droogstoppel, 1916/07b).

Als de Duitsers in 1915 een *Witboek* publiceren ter verantwoording van hun oorlogsvoering en met een aanklacht tegen de aanvallen waarvan ze zelf het slachtoffer zijn, reageert Buerbaum in twee opeenvolgende brochures met een massa argumenten, bewijzen en getuigenissen op die totale verdraaiing van de feiten (Droogstoppel, 1915/06 en 07). Daarna kan Droogstoppel nog geregeld de Duitse leugenachtige berichtgeving en propaganda aanvallen. Naar aanleiding van de Reichstagzitting van december 1915 over de ontkende en geweigerde Duitse vredesvoorstellen; naar aanleiding van een toespraak van de kanselier op 5 april 1916; naar aanleiding van het Roodboek van Waldmann over de Belgische moordenaarsbenden en over Albert I die Duitse opvoedsters verkrachtte; naar aanleiding van de zeeslag van Skagerak waarvan de overwinning ten onrechte door de Duitsers werd opgeëist en door Raf Verhulst aan Vlaanderen meegedeeld (Droogstoppel, 1916/01, 04 en 06).

Droogstoppel looft uitbundig het verweer van de Belgische soldaten, van duizenden burgers, van priesters en van kardinaal Mercier bij de Duitse inval, en hij spreekt schande over de intellectuelen en schrijvers die zich openlijk Duitsgezind verklaren (Droogstoppel, 1915/10). Buerbaum vertaalt de brieven van het Belgische episcopaat aan hun Duitse en Oostenrijks-Hongaarse collega's, en hij becommentarieert ze. Hij wijst op het verzet van de bisschop van Breslau, maar ziet vooral dat veel Duitse priesters en vooral de kardinalen van Keulen en München de Duitse moordmachine steunen (Droogstoppel, 1916/02 en 03). Een Keuls blad reageerde op de Belgische bisschoppen en viseerde de politieke bemoeienissen van Mercier die de bevolking opzet tegen de bezetter. Buerbaum maakt brandhout van de argumenten en tegelijk ook van die van een nog heviger artikel in *Het Vlaamsche Nieuws* (Droogstoppel, 1916/03b). In drie nummers van dat blad werd Mercier aangevallen op basis van een rede die hij uitsprak in Lille in 1911. Droogstoppel weerlegt de artikels met de tekst van die rede. België heeft noch van Frankrijk noch van Holland lessen te krijgen, besluit hij en hij haalt fel uit naar het anti-Belgische *Het Vlaamsche Nieuws* dat slechts in de kaart van Duitsland speelt. In dezelfde brochure reageert hij ook op een aan hem gerichte open brief die op 23 juni 1916 in die krant werd gepubliceerd (Droogstoppel, 1916/07).

Het Vlaamsche Nieuws, spreekbuis van Raf Verhulst, August Borms en Antoon Jacob, staat voor Droogstoppel voor wat hij nog erger vindt dan de Duitsers, het activisme. Het blad wordt voorwerp van zijn niet aflatende spot. Naast Mercier 'zal Luc verdwijnen in de schaduw; het volk zal in hem slechts den man zien, die door alle middelen den vijand wist te vleien, terwijl de grond doorweekt werd met het bloed zijn landgenooten' (Droogstoppel, 1916/05, p. 16). Luc is de schuilnaam van Verhulst en Buerbaum bedoelt, zo zegde hij eerder al, alle drie de mannen met die ene naam. Hij weet dat de Vlaamse eisen verre van ingewilligd zijn, maar anders dan de activisten gelooft hij niet dat de Duitsers die ooit zullen inwilligen. De enigen die voordeel halen uit de Vlaamse pennentwisten zijn de Duitsers die met taalrechten de vloer aanvegen. Nu is het een tijd voor godsvrede (Droogstoppel, 1915/12).

Na Buerbaums aanhouding op 4 augustus 1916 schrijft zijn zoon twee brochures in dezelfde stijl, met aandacht voor de Duitse misdaden en de Duitse leugens, en met lof voor de Belgische soldaten en hun vaderlandsliefde.⁶ In de gevangenis schrijft hij zelf de laatste van de *Droogstoppels*. Over de oorlogsheffing en over de ontvoering van Belgische arbeiders naar Duitse muni-

⁶ *Op wie drukt de verantwoordelijkheid van den oorlog?; Duitse schijnheiligheid, -- De Belgische soldaten.*

tiefabrieken, over de nefaste invloed van *Het Vlaamsche Nieuws*, en over de Duitse barbarij die de wereld tien eeuwen terug in de tijd plaatst. Alle technische en wetenschappelijke vooruitgang staat slechts in functie van de oorlog. Maar de geschiedenis leert dat de val komt kort na het toppunt van macht. En dat is dan weer hoopvol (Droogstoppel, 1917/01).

7. DE VRIJE STEM

Met zijn brochures beoogde Buerbaum enerzijds de opbeuring van het volk, anderzijds het brandmerken van de slechte vaderlanders die veeleer zichzelf wilden verheffen dan de taalrechten herstellen (Droogstoppel, ca. 1920, p. 174). Nauw betrokken bij zijn organisatie was Van Hemeldonck en toen vanaf ongeveer augustus 1915 meer mensen zich met Duitse merken lieten verleiden om landgenoten aan te geven, besloten ze tot de stichting van *De Vrije Stem*, 16 pagina's in makkelijk te verbergen octavo, om verraders bij naam te noemen. Net als in *La libre Belgique*. In het blad noemde hij ruim zestig verklikkers met naam, twee keer was dat onterecht, maar die kregen eerherstel in de *Gedenkschriften* (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 261-264). In het eerste nummer maakte Buerbaum ook duidelijk dat hij op basis van Franse, Engelse, Italiaanse en Hollandse bladen een volledig en betrouwbaar overzicht wilde geven van de gebeurtenissen (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 174-178). Hij wilde met zijn loyaal-flamingantisch blad het monopolie van *Het Vlaamsche Nieuws* en het daarvan afgeleide *De Antwerpsche Courant* doorbreken en een tegenhanger bieden voor *La libre Belgique* dat voor de brede Antwerpse bevolkingslagen ongeschikt was (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 139, 176-177; Vrints, 2002, p. 81).

Als geldschietter voor *De Vrije Stem* noemt Buerbaum Norbert Cardon de Lichtbuer, maar hij droeg de onderneming voornamelijk zelf en bleef met een tekort van 9.000 frank. Geen erg, want 'de belangen van het Vaderland stonden verre boven welkdanig stoffelijk gewin ook!'. In zijn gedenkschriften noemt hij verschillende namen van medewerkers, waarvan de meeste door Van Hemeldonck werden gerekruteerd. Hij geeft later een lijst met een tachtigtal namen met de straffen die ze kregen. Mogelijk drie keer zoveel betrokkenen kende hij helemaal niet. Op het bezit van één enkel exemplaar van *De Vrije Stem* stond trouwens een celstraf van een jaar (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 233, 249-255).

In het tweede en derde nummer kregen overleden Vlaamse boegbeelden als Jan Van Rijswijck en Hendrik Conscience postuum het woord om respectievelijk het verzet tegen de Duitsers aan te moedigen en de eenheid tussen Vla-

mingen en Walen te propageren. *Het Vlaamsche Nieuws* werd vanaf de zevende aflevering gebrandmerkt als Duits propagandamiddel dat niet eens de Nederlandse taal verdedigde. Samenwerking met de Duitsers moest ten allen tijde worden vermeden om de Vlaamse beweging niet te compromitteren; de rechtmatige Vlaamse eisen dienden te worden gerealiseerd na de oorlog, niet met Duitse steun. De loyale Vlaamse politici als de katholiek Frans van Cauwelaert, maar ook de socialist Camille Huysmans en de liberaal Louis Franck werden gesteund door het blad of zagen hun opvattingen erdoor verspreid. De uitzichtloosheid van het activisme werd erdoor onderstreept. Belangrijk, zegt Vrints (2002, p. 82), ‘is dat deze argumentatie vanuit vaderlands, maar tegelijk flamingantisch standpunt gevoerd werd’. Onder de titel ‘Geen Vlaamse Hoogeschool uit Duitse handen’ werd het manifest van Franck van 8 januari 1916, dat door 38 vooraanstaande Vlamingen was ondertekend, integraal afgedrukt.⁷ De strijd tegen de von Bissinguniversiteit stond vaak centraal in het blad en *De Vrije Stem* stelde uit propagandaoverwegingen het regeringsstandpunt over de vernederlandsing na de oorlog heel wat gunstiger voor dan het in werkelijkheid was.⁸

In de vroege zomer van 1916 verspreidt Buerbaum met *Uit den Duitschen bandietenkrijg* een zogezegd waargebeurd anti-Duits verhaal. In een idyllisch dorpje even buiten Mechelen situeert hij het huwelijk van een knecht en een meid die van hun meester de kans krijgen te gaan boeren op een eigen bedrijf. De dag van het huwelijk beginnen de vijandelijkheden en het dorp wordt het toneel van hevige strijd. Dat de heren betrouwen op de cultuur en de wetenschap van de Duitsers breekt hen zuur op. De bezetters zijn honds brutaal en vergrijpen zich aan de vrouwen. Het hoofdpersonage verliest zijn beschermers en zijn vrouw en trekt als vrijwilliger naar het Belgische leger.

Na Buerbaums aanhouding op 4 augustus 1916 zetten zijn zoon Ernest, op wiens hoofd 20.000 mark stond, en Gustaaf Lava, samen met Van Hemeldonck in almaar moeilijker omstandigheden het werk verder. Op 13 maart 1918 werd Lava neergeschoten. Van *De Vrije stem* waren dan eenennegentig nummers verschenen, negenenzestig na Buerbaums aanhouding (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 266-285).

Kort na de oorlog werden een zeventigtal gedichten die eerder in *De Vrije Stem* verschenen, gebundeld. Zonder duiding, zonder commentaar. Enkele gedichten waren anoniem, de meeste vergezeld van een pseudoniem: Klop-

⁷ *De Vrije Stem*, 2 (1916)/11.

⁸ *De Vrije Stem*, 2 (1916)/16, 31 en 36. Cf. Vrints, o.c., p. 91.

stock (onderpastoor De Vogt van de Antwerpse Sint-Amandusparochie), 'n Piot in verlof, Pak aan K...Yzer, Houvast, P.W., Flamingant, Zweep, Mispelaar, M.C., en Geprueft. Een van de teksten is het eerste en populairste 'soldatenliedje' van Cyriel Verschaeve, 'In 't Yzerslijk'. Het werd getoonzet en op losse blaadjes verspreid en is misschien via Nederland in het bezette land terecht gekomen.⁹ Verschaeve zelf was uiteraard geen medewerker aan het blad. Het zijn gedichten voor vorst en vaderland, expliciet ook voor koningin Elisabeth. Het zijn gedichten voor een Vlaanderen dat op eigen kracht groot moet zijn en allerminst nood heeft aan Duitse steun. Vandaar een schampere tekst over de reis van de Raad van Vlaanderen naar Berlijn, vandaar de veelvuldige afwijzing van Borms, Jacob en Verhulst als in de *Droogstoppels*, maar ook van Adelfons Henderickx, Leo Augusteyns, Marten 'de snotjood', alias Rüdelsheim, en *Het Vlaamsche Nieuws*. Opvallend zijn ook twee gedichten tegen Pol de Mont terwijl die zich tijdens de oorlog bijzonder neutraal opstelde, ervan uitging dat de Duitsers zouden verliezen en het activisme dus contraproductief was (*Oorlogspoësie*, 1919, pp. 44-45, 48; Stynen, 2017 en 2017b, pp. 380-386). De 'plichtverkrachtende' 'Mof De Mont' zou met Duitsers die bij hem logeren wilde feesten organiseren, onder andere bij het overlijden van Lord Kitchener. Hij zou als belangrijk dichter na zijn dood herinnerd worden, maar die roem zal hem niet ten deel vallen:

Gij zijt gebrandmerkt en verfoeid
 Door gansch ons heldenrijk,
 Wijl ge uwe waardigheid als Belg
 Bemorst in 't vreemde slijk. [...]
 U blijft nu niets meer over, dan
 Vergetelheid in 't graf.' (*Oorlogspoësie*, 1919, p. 45)

Het gedicht '1302' begint met een herinnering aan de slag en een elege voor de helden van toen. De twee volgende strofen behandelen de actualiteit:

Meineedige Vlamingen, schaamt gij u niet
 dat heerlijk verleden te breeken tot spaanderen?
 Gij bastaards, die 't kleed uwer Moeder verscheurt,
 koelbloedig doorboord 't hart der Maget van Vlaand'ren!
 Gij heult met den vijand, gij wentelt in 't slijk,
 gij koestert de hand die uw' zonen vermoordde,
 gij smeekt om den bijstand, o schandig verraad,

⁹ Met dank aan Romain Vanlandschoot, die mijn hypothese in deze ondersteunt.

van hem die ons land in zijn puinen versmoordde!
 Verkracht maar uw plichten, verbeurt vrij uwe eer,
 om, als een troep lafaards, de Duitschers te streelen
 uit schandige baatzucht, uit laag winstbejag,
 om later uw judasgeld samen te deelen.
 Past op! want de Leeuw houdt zijn klauw reeds ontplooid,
 zijn gloeiende blik schouwt u dreigend in de oogen,
 gij, schande van Vlaand'ren, verachtlijk gebroed,
 dat Vlaanderens' roem hebt miskent en bedrogen.
 Wij, BELGEN, ook VLAMINGEN, minnen ons land,
 onze eigene taal en onze eigene zeden,
 onze eigen beschaving, onze eigene kunst,
 ons heden, ons toekomst, ons roemrijk verleden!
 Heil! Albrecht, den Koning! Heil! Vlaand'ren den Leeuw
 wiens dappere welpen thans strijden en sneven!
 Weg met de verraders! Zij wezen gevloekt!
 ten eeuwigen dage uit ons landje verdreven! (*Oorlogspoësie*, 1919, p. 85)

Duidelijker kon het Vlaamse en het Belgische credo nauwelijks worden geformuleerd.

8. STIJN STREUVELS

Dat hij zich afzette tegen notoire en vermeende activisten kan niet verbazen, maar het is opmerkelijk met hoeveel vuur Buerbaum Stijn Streuvels aanpakte. De redemptorist pater Leytens wees hem op de deeltjes oorlogsdagboek die Streuvels vanaf maart 1915 bij Veen in Amsterdam publiceerde en hij benadrukte het gevaarlijke, onvaderlandse gedrag van de schrijver. Buerbaum wijdde drie opeenvolgende brochures aan de West-Vlaamse schrijver, en eind januari 1916, toen Streuvels' zesde en laatste publicatie nog moest verschijnen, kwam hij er nog eens op terug. Buerbaum viseerde de ridder in de Leopoldsorde omdat die zijn volk de slechtst mogelijke dienst had bewezen door Belgische officieren te diskrediteren en zich geveild te voelen door hun Duitse collega's. Later vernam Buerbaum dat het *Belgisch Dagblad* de West-Vlaming dezelfde verwijten had gemaakt (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 77-79). De oorlogsaantekeningen van Streuvels, waarvan passages ook verspreid raakten via onder andere *De Vlaamsche Post*, werden overigens algemeen druk becommentarieerd in de oorlogspers.

Nog over de onvaderlandsche schriften van een Ridder der Leopoldsorde

.DOOR

DROOGSTOPPEL

Het lag in de bedoeling van Droogstoppel, na het afkondigen der « Bloemlezing uit Stijn Streuvels' Oorlogsboeken », den schrijver te Ingoyghem aan zijne droomerijen over te laten, overtuigd zijnde dat, door de enkele meegedeelde aanhalingen uit zijne eigen werken, de lezer zich reeds een voldoende gedacht zou kunnen gevormd hebben van den zonderlingsten Ridder, welke ooit in de Leopoldsorde opgenomen werd.

Maar... sommige vrienden van Streuvels zijn niet tevreden over Droogstoppel. Deze beweren, ten eerste, dat hun kameraad eertijds bakker te Aveghem en niet te Kortrijk is geweest. Voor de toekomstige biografisten van den gewezen bakker kan dit misschien zijn belang hebben, doch ik denk dat de lezers van Droogstoppel deze terechtwijzing betrekkelijk onverschillig laten zal.

Eene tweede bemerking was : 1° dat ik de gedachten van Streuvels over Vaderlandsliefde, ofwel slecht gelezen, ofwel moedwillig verkeerd heb opgevat; 2° dat ik zorgvuldig vermeden heb nopens deze opvatting des schrijvers, te citeeren wat deze er over meedeelt.

Daar ik met de meeste rechtzinnigheid en onpartijdigheid gehandeld heb, kan ik niet toelaten dat iemand mij van kwaadwilligheid beschuldige. Ik houd er derhalve aan te verklaren : 1° dat er hoegenaamd geen reden bestond om boosaardig tegenover Streuvels op te treden, vermits wij voor elkander volstrekt onbekende personen zijn; 2° dat het te bespottelijk zijn zou hier van « jalousie de métier » te komen spreken, daar ik wel sigarenfabrikant, maar geen beroepsschrijver ben; 3° dat, indien ik de eigen woorden van Streuvels over « Vaderlandsliefde en Heldenmoed » niet heb aangehaald, de oorzaak lag in het feit, dat ik de citaat te lang oordeelde, om in een brochure van 16 blz. opgenomen te worden.

Dat bedoelde vrienden van Streuvels zijne oorlogsboeken *niet* gelezen hebben, getuigt hunne nuchtere opmerking; ware dit wèl het geval geweest, zouden zij niet alleen gezwezen, maar hem, evenals iedereen, openlijk afgekeurd hebben. Ik laat hier textueel volgen :

Fig. 5: De tweede van de Droogstoppelbrochures waarin Stijn Streuvels het moest ontgelden, mei 1915. Collectie auteur.

Het stoort Buerbaum dat Streuvels, die als enige Vlaamse schrijver van zijn pen in weelde kan leven en alom geëerd wordt, zich allerminst ridderlijk te-

genover zijn land gedraagt. De informatie die de West-Vlaming geeft, vindt hij weinig relevant, en wat hij over zichzelf schrijft, geeft te denken.¹⁰ Zijn lof voor het Duitse cultuurvolk van voor de oorlog doet Droogstoppel denken aan een geheim verbond tussen Duitsland en Ingooigem. De ‘vroegere *verwantschap* met Duitsland’, waar Streuvels het over heeft, wuift hij weg met de bedenking dat in Antwerpen wel duizenden Duitse spionnen te vinden waren, maar dat die Frans spraken. Streuvels, zo luidt het, zou beter over de Rijn trekken, want ‘mensen die voor hun Vaderland niets over hebben dan minachting en kleineering, zal het Vaderland zeer goed kunnen missen’ (Droogstoppel, 1915/04b, pp. 8, 13).

In de volgende brochure, waarin hij opnieuw pleit voor internationale arbitrage, noemt Buerbaum Streuvels een ‘onvaderlandsch schrijver’ die met ‘verdachtmakende schriften de slechtste aller diensten [bewees] aan het vaderland dat [hem] zoo grootmoedig bedeed had’ (Droogstoppel, 1915/05, p. 4). Uit Streuvels aantekeningen van 16 oktober 1914 leidt hij verder af dat de schrijver geen vluchtelingen herbergde, maar wel klaar stond voor Duitse officieren en hen als tolk diende. De socialisten, allerm minst vaderlandslievend maar internationalistisch, staan in Duitsland, Frankrijk en België meteen paraat. Als het vaderland wordt bedreigd is iedereen klaar om te verdedigen. Behalve Streuvels dus. De publicatie van zijn dagboek is een slecht signaal, hij zou een voorbeeld voor zijn volk moeten zijn en is dat allerm minst. Zijn minachtende houding tegenover zijn eigen land is wellicht uniek in de wereld.

Streuvels liet het niet over zijn kant gaan en reageerde op die ‘Droogstoppeli-ana’ in *De Vlaamsche Post*. ‘Pooten af!’ was niet ondertekend, maar volgens Buerbaum ongetwijfeld van Streuvels zelf, die hij een exemplaar van zijn *Bloemlezing* had laten zenden. Volgens hem had Streuvels beter zijn poten van het Belgisch leger gehouden, en spottend herneemt hij zijn eerdere verwijten. Terloops gaat hij ervanuit dat de West-Vlaming ook wel weet dat *De Vlaamsche Post* op Duits geld draait (Droogstoppel, 1915/05b). Buerbaum komt nog één keer terug op het geval-Streuvels. Einde 1915 wilde hij hem feliciteren n.a.v. zijn brief in de *NRC* over de rampzalige taaltoestand in België onder Duits bestuur, maar net dan vernam hij dat de schrijver een van zijn werken als feuilleton aan de *Vossische Zeitung* had verkocht, en dus helemaal geen goed vaderlander was. Waarna alle eerdere verwijten opnieuw de revue passeerden (Droogstoppel, 1916/01).

¹⁰ Over het gebrek aan feitelijke relevantie van Streuvels’ *In oorlogstijd* zijn de tekstbezorgers Luc Schepens (Brugge/Nijmegen: Orion/Gottmer, 1979, p. 12) en Marcel de Smedt (Tiel: Lannoo, 2016, p.39) het in essentie eens.

De bijzonder felle reactie op Streuvels was wellicht ingegeven door ontgoocheling want andere activisten kwamen zeker veel meer in aanmerking voor bestrijding. Toch is er in de *Gedenkschriften* een zweem van begrip voor het activisme te lezen want Buerbaum vindt de oorzaak ervan in het Belgische taalprobleem en het daaruit volgende gebrek aan nationaal gevoel. De oplossing ligt volgens hem voor de hand: alle staatsambtenaren zouden tweetalig moeten zijn (Droogstoppel, ca. 1920, pp. 291-292). Maar dat is uiteraard geen nieuw idee. Met het einde van de oorlog kwam ook een einde aan Buerbaums geëngageerd schrijverschap. Er verschenen nog wat herdrukken en enkele nieuwe bundelingen van oude teksten, en hij schreef zijn herinneringen neer. Zijn *claim to fame*.

Die faam bleef nog even nazinderen. In 1930 kreeg hij van de provincie een premie van duizend frank voor zijn hele werk, en bij zijn overlijden noemde Frans van Cauwelaert Buerbaum een man 'die voor zijn overtuiging heeft gestreden en geleden met bewonderenswaardige moed'.¹¹

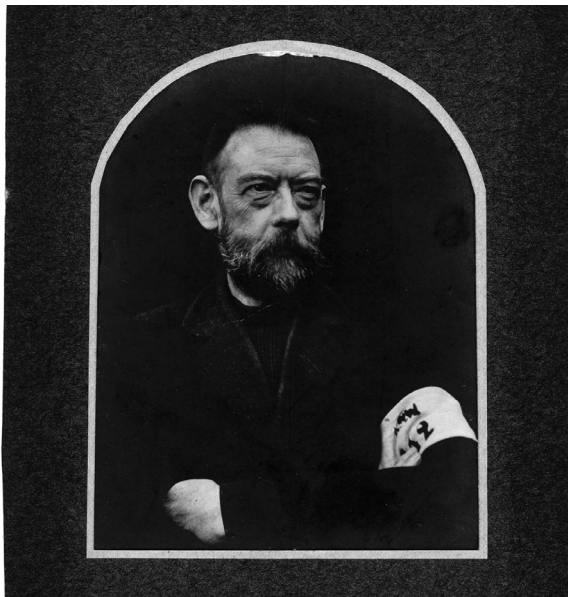

Fig. 6: Jozef Buerbaum in krijgsgevangenschap in Kassel-Wehlheiden, 1918. Antwerpen, Letterenhuis, B935.

¹¹ Brieven van het Antwerpse provinciebestuur aan Buerbaum en van F. van Cauwelaert aan Ernest Buerbaum, 2/6/1930 en 9/9/1936, Letterenhuis, B935/B2en B5.

Literatuurlijst

- Buerbaum, J.** (1891). *Uit ons volk. Verhalen uit het Antwerpsch Schipperskwartier.* Antwerpen.
- Buerbaum, J.** (1891b). *Antwerpsche Keldermondvertellingen.* Antwerpen: De Koninckx,
- Buerbaum, J.** (1904). *Schetsen.* Antwerpen: De Nederlandsche boekhandel.
- Buerbaum, J.** (1906). *De vrouwelijke tamboer der Keizerlijke Garde.* Antwerpen: H. Jagers.
- Buerbaum, J.** (1908). *De stoelbinder in het Jan van Lierstraatje.* Antwerpen: H. Jagers.
- Buerbaum, J.** [1894]. *Neel Ceusters. Tafereelen uit dagen van werkstaking.* Antwerpen: Buerbaum-Van der Goten (Davidsfonds, nr. 87).
- Buerbaum, J.** [1895]. *De Werkstaking. Anti-socialistisch volksdrama in vier bedrijven.* Antwerpen: Buerbaum-Van der Goten.
- Buerbaum, J.** (ca. 1895). *Eigendom is diefstal, anti-socialistisch verhaal.* Antwerpen: Buerbaum-Van der Goten.
- Buerbaum, J.** (ca. 1900). *Uit alles standen. Zesentwintig onuitgegeven verhalen.* Antwerpen: Buerbaum-Van der Goten.
- Buerbaum, J.** (1925). *Kabaske. Zedenroman uit het Antwerpsch Schipperskwartier tijdens de tweede helft der XIXe eeuw.* Antwerpen: L. Opdebeek.
- Buerbaum, J.** (1929). *Mijn levensroman.* Onuitgegeven autobiografie. Antwerpen: Letterenhuis, B937/H.
- Droogstoppel, J.** (1915/01). *De Duitse Strooptochten in België. Beschouwingen van Janus Droogstoppel, sigarenfabrikant, Lauriergracht, 37, Amsterdam, over Wilhelm II, keizer van Duitschland, koning van Pruisen, beschermheer van België, en over rijkskanseliers met papieren vodden.*
- Droogstoppel J.** (1915/03). *Janus Droogstoppel en Johan Stokvis over: Duitse stommiteiten. – Grootere Duitschland. – Den waren toestand in het bezette Antwerpen. – Paspoorten. – De Antwerpsche pers. – Keizerlijke onderbroeken. – Lichte cavalerie, enz.*
- Droogstoppel J.** (1915/03b). *Bismarck en de huidige Oorlog.*
- Droogstoppel J.** (1915/04). *Quo Vadis? Naar den Hemel, het Vagevuur of de Hel?*
- Droogstoppel J.** (1915/04b). *Bloemlezing uit Stijn Streuvels' Oorlogsboeken.*
- Droogstoppel J.** (1915/05). *Nog over de onvaderlandsche schriften van een Ridder in de Leopoldsorde.*
- Droogstoppel J.** (1915/05b). *Pooten af!*
- Droogstoppel J.** (1915/06 en 07). *Het Duitisch Witboek. Oorlogsbandieterijen zonder voorgaande.*

- Droogstoppel J.** (1915/07b). *Herinnering aan den eenigen Nationalen feestdag van 21 Juli 1915.*
- Droogstoppel J.** (1915/08). *Waarom België nooit aan Duitschland behooren zal. – Frankrijks ontvolking.*
- Droogstoppel J.** (1915/09). *Mijn geweten is zuiver voor God en voor de geschiedenis. Woorden van Wilhelm II (Keizerlijk Manifest).*
- Droogstoppel J.** (1915/10). *Het Belgische Leger en zijne Helden. – Grootte Belgische burgers en martelaren. Pater Boonen Jozef de Hasque, de familie Kerremans, Baeckelmans-Franck.*
- Droogstoppel J.** (1915/11). *Ondankbaarheid der Belgen. – Een rentmeester Gods en een Duivel in Onze-Lieve-Vrouwekerk.*
- Droogstoppel J.** (1915/12). *De oorlog der Vlamingen en de Taalstrijd in Duitsch-Polen.*
- Droogstoppel J.** [1916]. *Uit den Duitschen bandietenkrijg. Verhaal uit den omtrek van Mechelen.* Amsterdam: Boek- en Handelsdrukkerij.
- Droogstoppel J.** (1916/01). *Nieuwjaarswenschen in oorlogstijd. – Nieuwjaarsrevue in den Duitschen Rijksdag.*
- Droogstoppel J.** (1916/01b). *Zal de toekomst werkelijk een burgerlijk Duitschland geven?*
- Droogstoppel J.** (1916/02). *De bisschoppen van België aan de Bisschoppen van Duitschland en Oostenrijk-Hongarije.*
- Droogstoppel, J.** (1916/03). *Beschouwingen over de uitdaging der Belgische Bisschoppen.*
- Droogstoppel, J.** (1916/03b). *De “Kölnische Volkszeitung” tegen Kardinaal Mercier.*
- Droogstoppel J.** (1916/04). *Duitsche en Vlaamsche Berenvellen.*
- Droogstoppel J.** (1916/05). *Fijn sigaren en bitterkoekjes, aangeboden aan Luc, Dr. Borms en Dr. Jacob.*
- Droogstoppel J.** (1916/06). *Eene Duitsche Overwinning onder Water.*
- Droogstoppel J.** (1916/07). *Lasterende aantijgingen tegen Kardinaal Mercier en Droogstoppel.*
- Droogstoppel J.** (1916/07b). *Na twee jaren lijden en strijden.*
- Droogstoppel J.** (1917/01). *Terug naar de Barbaarsheid.*
- Droogstoppel, J. (J. Buerbaum)** (ca. 1920). *Gedenkschriften van Janus Droogstoppel uit den Duitschen bezettingstijd 1914-1918.* Antwerpen: Buerbaum-Van der Goten.
- Luykx, T.** (1977). *Politieke geschiedenis van België I. Van 1789 tot 1914.* Amsterdam/Brussel: Elsevier.

- Mertens, K.** (2008). 'Inleiding en verantwoording.' In Mertens, K. (red.), *Janus Droogstoppel. Antwerps sluikschrijver tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Balen: Studium Generale.¹²
- Oorlogspoëzie overgenomen uit 'De Vrije Stem'*. [1919]. Mechelen: Nationale drukkerij.
- Stynen, L.** (2006). *De taal was gans het volk. Biografie van Anton Bergmann*. Antwerpen: Standaard/Manteau.
- Stynen, L.** (2017). 'Neutraliteit was geen optie. De eerste Wereldoorlog van Pol de Mont.' *Zacht Lawijd* 13/3: 190-213.
- Stynen, L.** (2017b). *Pol de Mont. Een tragisch schrijversleven*. Kalmthout: Polis.
- Stynen, L.** (2018). 'Met "Zot Therezeken" naar het Wiertz Museum. Herinneringen van Jozef Buerbaum aan Hendrik Conscience.' *Zacht Lawijd* 17/3: 31-45.
- Van Isacker, K.** (1978). *Mijn land in de kering 1830-1980. Deel 1 Een ouderwetse wereld (1830-1914)*. Antwerpen/Amsterdam: De Nederlandsche boekhandel.
- Vrints, A.** (2002). *Bezette Stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Brussel: Algemeen Rijksarchief.
- Witte, E., J. Craeybeckx, A. Meynen** (2005). *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Antwerpen: Standaard.

¹² In zijn inleiding verwijst Mertens ook uitgebreid naar de licentiaatsverhandeling die Lambert Lenaerts in 1980 aan de KUL indiende: *De sluikschrijven van Jozef Buerbaum en zijn medewerkers. Antwerpen 1914-1918* en die ik hier voor de bibliografische volledigheid vermeld.

Reactieve en overvloed-constructies met causale *van*-PP.

Huiveren en wemelen van

Willy Vandeweghe, KANTL

Samenvatting

Het Nederlands kent twee types constructie met een causale *van*-PP. In het eerste geval is sprake van een reactie op een emotionele of andere prikkel (type *huiveren van*), in het tweede is sprake van overvloed, en staat de NP uit de *van*-PP in een subject-achtige relatie tot het werkwoord (type *wemelen van*). In deze bijdrage proberen we de onderscheidende kenmerken van beide constructies op het spoor te komen, naast de verbanden, en geven we een lijst van predicaten die voorkomen in elke constructie, en soms in beide.¹

Abstract

Dutch has two types of construction with a causal *van*-PP (English with, German *vor*). The first one describes a reaction to a stimulus named by the NP in the *van*-PP (type *huiveren van*, Engl. ‘shiver from’), the second one has to do with the expression of abundance (type *wemelen van*, Engl. ‘teem with’), where the NP in the *van*-PP shows subject-like characteristics as well. This paper deals with the distinction between both constructions, and also with the parallelisms. It offers a list of predicates in Dutch surfacing in each of the constructions, sometimes in both.

¹ Bij de voorbereiding van dit artikel had ik hierover een intensieve mailwisseling met Ina Schermer-Vermeer, die me hoogst interessante discussiestof en bruikbare voorbeelden aanreikte. Waar toepasselijk wordt dat aangegeven met ‘Schermer-Vermeer (p.c.)’. Door haar inbreng en haar aanstekelijke enthousiasme over woorden en wendingen van het Nederlands voelde het schrijven van dit stuk een beetje aan als een poëtische excursie. Ik wil haar voor deze vruchtbare en aangename uitwisseling van ideeën van harte danken. Dank ook aan de anonieme reviewers die heel wat nuttige verbeteringen hebben gesuggereerd.

1. TWEE TYPES CONSTRUCTIE MET CAUSALE *VAN*-PP

Er is een type constructie waarbij het werkwoord een fysieke gewaarwording noemt, type *huiveren*, *rillen* of *rammelen*, die teweeggebracht wordt door en eigenlijk een (onwillekeurige) reactie is op een element X, als NP genoemd in een PP met vast voorzetsel *van*. Het onderwerp (SBJ) noemt in de regel een persoon.

- (1) *Sidderen van wellust / rammelen van de honger, gillen van de pijn / barsten van de hoofdpijn / [gezegd van lucht] trillen van de hitte / wegwijnen van ellende / sterven van verdriet / groen zien van jaloezie.*

Verwant met deze reactieve constructie is die met SWARM-werkwoorden, dit zijn werkwoorden van het type *wemelen*, *krioelen*, *gonzen* enz. die een collectieve beweging of een collectief geluid aangeven. De betekenis is niet resultaatief, maar bevat wel de component ‘overvloed’.

- (2) *Barsten van de toeristen / krioelen van de mieren / zwart zien van het volk.*

Deze bijdrage doet een poging tot karakterisering van beide types constructie, in een poging om naast de (semantische en syntactische) gelijkenissen ook de verschillen op het spoor te komen. In tweede orde wordt ook gepoogd enige verheldering te brengen in de kwestie van adjunct- of object-status.

2. REACTIEVE CONSTRUCTIE MET CAUSATIEVE *VAN*-PP

2.1. TYPERING VAN DE CONSTRUCTIE

2.1.1. Reactiviteit in het werkwoord

Het gaat bij de reactieve constructie om de combinatie van een *van*-PP waarin de NP een CAUSATOR noemt, met een werkwoord van lichaamsreactie. Die reactie is meer of minder heftig, en het SBJ heeft er geen of weinig controle over (*‘causation without volition’*, Dowty, 1991):² *bibberen*, *daveren*, *huiveren*, enz. De CAUSATOR is de participant die veroorzaakt dat bij een EXPERIENCER iets gebeurt, waarbij de EXPERIENCER de participant is zonder ac-

² Het Engels gebruikt een *with*-PP, en de NP is altijd indefiniet. Vgl. de voorbeelden van Dowty: *They roared with laughter* ‘bulderden van het lachen’, *Mary was seething with anger* ‘ziedde van woede’.

tieve inbreng. Over deze constructie schrijven Van Es & Van Caspel (1974, p. 342):

Zeer gangbaar is de causale aanduiding bij allerlei werkwoorden die een psychische of lichamelijke reactie van het subject aanduiden op een of andere ervaring. Vergelijk: Het kind huilde heftig van pijn en smart. ... – We zagen scheel van de honger. – De reizigers bezweken bijna van dorst en vermoeidheid. Zelfs zijn er allerlei geijkte combinaties als: barsten van woede, blaken van gezondheid, sidderen van angst.

De reactie kan extern waarneembaar zijn (*huiveren, trillen, enz.*) of een louter intern proces betreffen (*zinderen, tintelen, enz.*). De waarneembare reactie kan gepaard gaan met geluid (*het uitschreeuwen, gillen, enz.*) of worden afgelezen aan uiterlijk of uitzicht (*blaken, scheel zien, blauw zien, enz.*), tot aan het destructieve toe (*sterven,³ wegwijnen, enz.*). Soms zijn er groepen predicaten, bv. *het uit + -gieren, -schreeuwen, -brullen, -proesten, enz.* (Hoeksema (te versch.) spreekt van ‘luide vocalisaties’) die combineren met heftige of intense emoties. De constructie is als geheel vrij doorzichtig, syntactisch zowel als semantisch: in het eerste deel wordt een (in de regel) fysieke ervaring bij het SBJ beschreven die voorgesteld wordt als veroorzaakt door wat in de NP van de *van*-PP genoemd wordt.

2.1.2. Subject

In het merendeel van de gevallen noemt het SBJ een persoon, maar de lichamelijke reactie kan zich in een beperkt aantal gevallen toespitsen op een lichaamsdeel: *zijn MAAG rammelt van de honger, mijn HOOFD barst van de pijn*. Ook niet-personen kunnen wel eens als SBJ fungeren: *De KAST pulde uit van de boeken, De VLOER kraakte van ouderdom, De LUCHT trilde van de hitte.*⁴ Het SBJ noemt een entiteit die als EXPERIENCER bij de door het werkwoord uitgedrukte activiteit betrokken is: ‘het voelt... als een zgn. experiencer’, waarmee de door de actie of de activiteit geaffecteerde participant bedoeld is’ (Broekhuis, 2004, p. 117).

³ Zoals wel bij meer werkwoorden is er bij *sterven* een verschil noordelijk / zuidelijk Nederlands. In het noordelijke taalgebruik is naast *sterven aan* de verbinding *sterven van* bij ziekte e.d. ongebruikelijk (het aspect ‘intensiteit’ is er belangrijk), in het zuidelijke Nederlands is die juist heel courant: *sterven van kanker, van melancholie*.

⁴ De twee laatste voorbeelden dank ik aan Schermer-Vermeer (p.c).

In een beperkt aantal gevallen is sprake van een interpretatiewissel van ‘deel naar geheel’ (bv. *ik rammel van de honger* [< ‘mijn maag’/’mijn buik’], *ik barst van de hoofdpijn* [< mijn hoofd barst van de pijn’]. Dit soort overgangen (‘deel > geheel’) is idiomatisch beperkt, en geenszins het resultaat van een gangbaar procedé (vgl. *Mijn hart bonst van X* / **Ik bons van X*). Idiomatiek kan zich ook manifesteren in verfiguurlijking, zoals *branden van verlangen*, *barsten van de hoofdpijn* (er is geen sprake van een echte brand, of van letterlijk barsten).

2.1.3. De van-PP

2.1.3.1. De NP (X) in de van-PP

X, de referent van de NP die in de oorzaak-aanduidende *van*-PP genoemd wordt (de CAUSATOR), heeft doorgaans te maken met ‘interne’ gewaarwordingen bij het subject: lichamelijke (honger, (hoofd)pijn, de kou, de hitte) of emotionele (verdriet, verlangen, heimwee, genot, angst, woede). Ze liggen rechtstreeks ten grondslag aan de genoemde fysieke reactie (*branden* / *barsten* / *rammelen* / *wegkwijnen* / *sterven* / *stikken* / *huiveren* / *gillen* / *wit zien*). In wezen gaat de constructie erover hoe de innerlijke gewaarwording of emotie zich lichamenlijk manifesteert, met een hevigheid die de impact bij het subject teweegbrengt.

Hoeksema (te versch.) focust op de emoties, en ontleent daarvoor aan Fontaine e.a. (2007) een indeling op vier dimensies (evaluatie, *potency* [kracht, controle], activatie, voorspelbaarheid). Zo hebben de emoties bij *stralen* gemeen dat ze positief geëvalueerd (kunnen) worden (geluk, trots, vreugde, genoegen, genot...), net als bij *blaken*, waar het echter om andere emoties (ambitie, strijdlust, levenslust, zelfvertrouwen, daadkracht...) gaat. Terwijl *stralen* combineert met positieve evaluatie, *blaken* met hoge potentie (op de as van macht, controle) en positieve evaluatie, combineert *stijf (staan)* / *verstijven* met emoties gekenmerkt door lage potentie (*potency*) en negatieve evaluatie:

- (3) a Zij straalde *van trots*.
 b Hij blaakte *van strijdlust*.
 c De atleten stonden *stijf van de zenuwen*.

Dat X CAUSATOR is, wordt duidelijk als we naar de alternerende constructie kijken, met daarin het complexe predicat met causatief *DOEN*: de veroorzakende entiteit wordt subject, de reagerende entiteit direct object. Vgl. (4) met (5):

- (4) a Zij_{Exp} sidderde *van wellust*.
 b Zij_{Exp} gilden *van angst*.
 c Hij_{Exp} barstte *van de hoofdpijn*. ← Zijn hoofd barstte van de pijn
 d De lucht_{Exp} trilde *van de hitte*.

Causatieve alternanten:

- (5) a Wellust_{Causator} DEED haar_{Exp} sidderen.
 b Angst_{Causator} DEED hen_{Exp} gillen.
 c De pijn_{Causator} DEED zijn hoofd_{Exp} barsten.
 d De hitte_{Causator} DEED de lucht_{Exp} trillen.

Een vormelijke indicatie dat het hier wel degelijk om een alternerende constructie gaat, bestaat in het parallelle gebruik van de determinator. Immers, in beide constructies wisselt het lidwoordgebruik op vergelijkbare wijze: nul-determinator in a en b, bepaalde determinatie in c en d.⁵

2.1.3.2. *Het voorzetsel in de van-PP*

Het in deze constructie gebruikte *van* dateert hoogstwaarschijnlijk uit een periode waarin dit voorzetsel net als in het huidige Duits hoogst gebruikelijk was voor de agentieve CAUSATOR bij passieve constructies. Nadien verving het Nederlands dat *van* door *door*,⁶ maar restanten zijn in het hedendaagse Nederlands nog te vinden in combinaties als *vergezeld van mijn broer*; *omringd van zijn kinderen*; *vervuld van vreugde*; *verblind zijn van de zon*; *dat laat ik me van jou niet zeggen*; *van iedereen verlaten* (naar Van Es & Van

⁵ Corpusgegevens wijzen uit dat definitieid als regel voorkomt bij *pijn, kou, schrik, pret, honger, dorst, lachen*. De evolutie van indefiniet naar definitief dateert volgens Hoeksema (te versch.) van de jongste eeuwen.

⁶ Vermoedelijk is de specialisatie tot de hier besproken *van*-constructies te situeren in de periode vanaf de 16de eeuw. Volgens het chronologisch woordenboek van Van der Sijs (2002) is de vroegste attestatie van *huiveren* uit 1573 (Plantijn), van *wemelen* in de bet. 'krioelen' van 1546.

Caspel, 1974, pp. 342-3). Hoeksema (te versch.) citeert een voorbeeld uit de *Lanceloet* (vers 23499-23500):

- (6) Doen was die here blide das
 Dat hi *van hem* verwonnen was.
 ‘Toen was die heer er blij over, dat hij door hem overwonnen was’

In (6) leunt de *van*-PP dicht aan bij de causale participant genoemd door de *door*-PP van de passieve zin. De Schutter (2014, p. 94) noemt die *door*-PP ‘causaal object’,⁷ en niet ‘bepaling’ of ‘adjunct’, omdat er een participant mee aangeduid wordt die een rol speelt in de valentie van het werkwoord. Interessant, en van toepassing zowel op de *van*- als de *door*-PP’s, is wat hij over causale PP’s zegt:

Causale PP’s komen vooral voor in zinnen waar het valentiepatroon overhoop is gehaald, doordat de ‘natuurlijke’ subjectsconstituent zijn plaats aan een ‘usurpator’ moet laten (De Schutter, 2014, p. 93).

De causale participant, de ‘trigger’ van het gebeuren, wordt in beide constructies, de reactieve zowel als de passieve, in een PP opgenomen, een oblieke constituent, die in de constructie het vertrekpunt vormt voor de causale keten, een rol die in doorsneezinnen door de subjectconstituent wordt vervuld.⁸ Net als bij de passieve *door*-constructie de AGENS van de subjectplaats verdrongen wordt door de PATIENS, ziet men in de reactieve *van*-constructie in subjectpositie een niet-agentieve EXPERIENCER als SBJ verschijnen: het passieve resp. ergatieve eindpunt van de relatie.

2.1.4. Constructiebetekenis

Dat de CAUSATOR het vermogen heeft om bij het SBJ de in het werkwoord genoemde reactie teweeg te brengen, hangt er enigszins mee samen dat X, althans in het prototypische geval, een krachtige of impactvolle emotie of lichaamsgebaarwording noemt (angst, genot, koorts, lachen). Samen met de aard van de reactie (*gillen, huiveren, rillen, schudden*) ligt dat dan weer ten grondslag aan een implicatie van **intensiteit**, het gaat dus om ‘*intensivierte*

⁷ Het agentiefkarakter is volgens De Schutter te zeer verbleekt om van een ‘handelend voorwerp’ of ‘Agens-object’ te kunnen spreken.

⁸ Het begrip ‘causale keten’ haal ik bij Croft (2012), die onderscheid maakt tussen oblieke vormen voor elementen die de causaliteitsrelaties in gang zetten, en voor andere die eruit voortvloeien.

Eigenschaftsbezeichnung' (Zeschel, 2011, p. 2015). *Huiveren van genot* impliceert 'intens genot', *rillen van de koorts* impliceert 'hoge koorts', enz.

Bij idiomatisering gebeurt het dat de gedachte aan een reactie meer naar de achtergrond verdwijnt ten voordele van het intensiteitsaspect. Dat kan meebrengen dat het werkwoord niet zozeer om zijn beschrijvende waarde wordt gekozen, maar dat het de expressieve waarde is die de doorslag geeft. Een sprekend voorbeeld is *branden van verlangen*: er is geen sprake van letterlijk 'branden', het gaat enkel om de intensiteit van het verlangen. Wie *schuddebuikt van het lachen*, moet al flink lachen, maar er wordt nog een schep bovenop gedaan als die persoon *zich bescheurt* of *dubbel ligt van het lachen*. Deze expressieve werkwoorden zijn niet letterlijk te interpreteren, maar geven aan dat het in de *van*-PP genoemde in hoge mate aanwezig is, of dat er veel van is, zoals ook in *omvallen van de slaap*, 'veel slaap hebben', *daveren van de zenuwen* 'zeer zenuwachtig zijn'. De constructie-interpretatie wordt dus geheel of gedeeltelijk verengd tot indicatie van 'grote hoeveelheid'. Louter hyperbolisch is het 'reactie'-werkwoord nog in *barsten van de (hoofd)pijn* 'heel veel (hoofd)pijn hebben', *smelten van ontroering*, 'hevig ontroerd zijn'.

Opmerkelijk nog i.v.m. de reactieve constructie is dat datgene wat in het werkwoord genoemd wordt, in zekere zin semantisch ondergeschikt gemaakt wordt aan het in de *van*-PP genoemde: 'zoveel honger dat ik rammel / mijn maag rammelt', 'zoveel verlangen dat ik – figuurlijk – in brand sta', 'zoveel pijn dat ik / mijn hoofd barst'.⁹

2.2. REPRESENTANTEN VAN DE CONSTRUCTIE

Deze sectie geeft een lijst van predicaten die uitstekend binnen de reactieve constructie passen, tussen haakjes gevolgd door een typerende aanvulling, de NP in de *van*-PP. Daarbij is enkel representativiteit nagestreefd, voor exhaustiviteit is breder corpusonderzoek nodig. De predicatenlijsten ordenen we volgens (grove) semantische groepen, met als meest algemene karakterisering dat het om een lichaamsreactie gaat.¹⁰ Bij de NP geven we aan of die al dan niet een bepaalde determinator bevat: dat leidt tot de verdeling in (+) of (-).

⁹ Dit fenomeen bij de *V-van*-constructie doet denken aan een gelijkaardige discordantie bovenschikking (vorm) / onderschikking (betekenis) bij de *N-van*-constructie *een schat van een kind*. Hier heeft de syntactische kern semantisch de waarde van een bepaling. Vgl. *hij brandt van verlangen* = 'hij heeft een brandend verlangen' / *het is een schat van een kind* = 'het is een schattig kind'.

¹⁰ Bij personen. Zoals gezegd kan soms het 'lichaam' van een niet-persoon in het geding zijn, zoals bij *uitpuilen* (een kast), *kraken* (een vloer), *trillen* (de lucht), *smelten* (boter).

2.2.1. Lijst van predicaten met NP's

2.2.1.1. Lichaamsreactie uiterlijk waarneembaar

[Visueel]

Dynamische predicaten

(+) *bibberen* (kou), *blazen* (inspanning), *daveren* (koorts), *in z'n broek doen* (zenuwen, schrik, lachen), *huiveren / kleumen* (kou), [*liggen te*] *klappertanden* (kou), [*zitten te*] *knikkebollen* (slaap), *kwijlen* (verlangen), *rillen* (kou, koorts), *schokken / schuddebuiken* (lachen), *trillen* [lucht] (hitte), *verstijven* (stress, zenuwen), *zweten* (inspanning); DESTRUCTIEF: *barsten* (hoofdpijn), *bescheuren* (lachen), *omvallen* (slaap), *scheuren* (honger), *smelten* [boter, ...] (hitte), *stikken* (dorst, hitte, lachen), *vergaan* (honger, pijn)

(-) *bleek worden* (schrik), *fonkelen* [ogen] (woede, trots), *gapen* (verveling), *huiveren / sidderen* (genot, angst), *knarsetanden* (woede, frustratie), *rood worden* (schaamte), *schuimbekken* (woede), [*staan te*] *trappelen / stampvoeten* (ongeduld), *trillen* [*staan te -*] (emotie), *zwellen* (trots); DESTRUCTIEF: *bezwijken* (vermoeidheid), *sterven* (verdriet), *stikken* (woede), *verstijven* (angst), *wegkwijnen* (verdriet)

Statische predicaten

(+) *blauw zien* (kou), *dubbel liggen* (lachen), *stijf staan* (stress, zenuwen), *zwart / scheel zien* (honger); *nat zijn* (zweet); *uitpuilen* [buik] (levercirrose)

(-) *glimmen* (trots), *stralen* (blijdschap, geluk...); met kleuren: *geel zien* (nijd), *groen zijn* (afgunst), *rood zien* (schaamte, woede)

[Auditief] <*dynamische predicaten*>

(±) *gillen* (angst, pijn)

(+) *bulderen* (lachen), *hakkelen / stotteren* (zenuwen, stress), *kraaien* (pret), *piepen* (honger), *rammelen* [+ maag, buik] (honger), *het uit-V-en* [V = -gieren, -schreeuwen...] (pret; pijn)

(-) *bonzen* [hart] (verwachting, opwinding, schrik), *hakkelen / stotteren* (verlegenheid), *huilen / janken* (verdriet, teleurstelling), *kirren / knorren* (plezier), *kraken* [vloer] (ouderdom), *kreunen* (genot, pijn), *krijsen / sissen* (woede), *snikken* (verdriet), *het uit-V-en* [V = -gieren, -schreeuwen...] (angst), *zuchten* (genot, opluchting)

2.2.1.2. Innerlijke lichaamsreactie

Dynamisch of statisch predicaat

(+) *gloeien* (koorts), *tintelen* (kou), *zinderen* [de lucht] (hitte)

(-) *duizelen* [het –t hem] (blijdschap, trots), *koken* / *zieden* (woede), [*staan te*] *popelen* (ongeduld, verwachting), *tintelen* (vreugde), *gloeien* (trots)

2.2.2. Wederzijdse conditionering werkwoord – NP in van-PP

Soms is het om evidente lexicale redenen voorspelbaar welke NP of welk type NP past in de *van*-PP bij een specifiek werkwoord, bv. ‘de koorts’ bij *rillen*, ‘(de) pret’ [en niet ‘(de) liefde’] bij *kraaien*, ‘de honger’ [en niet ‘de dorst’] bij *rammelen*, ‘woede’ bij *koken*, *zieden* enz.. De conditionerende relatie lijkt zelfs in zekere zin in twee richtingen te werken: het werkwoord (*gloeien*, *rillen* *huiveren*, *rammelen*...) vraagt een *van*-constructie, maar ook het omgekeerde lijkt te gelden: bij ‘koorts’ als CAUSATOR verwacht je *rillen* of *gloeien* *van*, bij ‘kou’ *rillen* of *huiveren* *van*, bij ‘honger’ *rammelen* of *scheuren* *van*, enz.

2.3. SYNTACTISCHE STATUS VAN DE VAN-PP

Door de uitgesproken causale semantiek wordt de PP door sommige auteurs gerekend tot de ‘bepaling van oorzaak’ (Van Es & Van Caspel, 1974, p. 342; Schermer-Vermeer, 2006, p. 149). Het vaste voorzetsel zet anderen dan weer op het spoor van een voorzetselvoorwerp [afgekort: vzv].

2.3.1. Voorzetselvoorwerp?

Het is op zijn minst opmerkelijk dat de reactieve *van*-PP (ook bij *rammelen*, *branden*) in het standaardwerk van Broekhuis e.a. (2015) – en ook al in Broekhuis (2004, pp. 116-119) – zonder verdere plichtplegingen tot de voorzetselvoorwerpen gerekend wordt. Ook in de lijst met *van*-vzv’s (‘reden, oorzaak’) in Beeken (1993, pp. 538-539) treffen we werkwoorden aan die een lichaamsreactie noemen: *sidderen* *van*, *sterven* *van*, *zweeten* *van*, de twee laatste zelfs gecodeerd als verbindbaar met een vzv-zin. Zelfs in de vzv-predicatenlijst van Paardekooper (z.j. [1986], pp. 175-79; p. 637) met zijn zeer stringente definitie van vzv (het basiscriterium is aankondigbaarheid) treffen we bepaalde werkwoorden met *van* aan (*rillen*, *huiveren*...), in de ANS-lijst

(1993, pp. 1174-5) ontbreken ze. In zijn recente omvattende studie over het Duitse voorzetselvoorwerp behandelt ook Höllein (2019) de *von*- en de *vor*-PP's bij de werkwoorden van lichaamsreactie als voorzetselvoorwerp.¹¹

Op zich wekt die toewijzing van *vzv*-status verbazing bij auteurs die van aankondigbaarheid een belangrijk criterium voor *vzv*-schap maken, zoals Paardekooper en Broekhuis. Natuurlijk, het voorzetsel *van* is 'vast', maar een aankondigingsconstructie is zo goed als uitgesloten:

- (7) a *Hij rammelde **ervan** dat hij honger had.
 b ??Hij huiverde **ervan** dat het zo bijtend koud was.
 c *Hij kwijnde **ervan** weg dat hij heimwee had.

Broekhuis (2004, p. 105) ziet ook R-extractie als noodzakelijke voorwaarde voor *vzv*-schap, waarmee hij erop doelt dat het pronominale deel van het voornaamwoordelijk bijwoord, het R-woord, uit de PP losgemaakt kan worden (*dat Jan **daar** al tijden op wacht / voor ijvert*).

In haar kritische reactie op Broekhuis wijst Schermer-Vermeer (2006, p. 149) er echter op dat R-extractie bij enkele van zijn voorbeelden (8a) geen goed resultaat oplevert:

- (8) a dat hij kennelijk barstte van de hoofdpijn/ stierf van ellende/
 stikte van de hitte.
 b *dat hij **er/ daar** kennelijk *van* barstte/ stierf/ stikte.

Voor haar fungeren in zinnen als (8a) 'de *van*-PP's ... als causale bepaling' (2006, p. 149).

Wat ten slotte ook nog tegen *vzv*-status pleit, zijn de volgordebepalingen in het middenveld. Het *vzv* kan in extrapositie voorkomen, maar evengoed in

¹¹ Voor Höllein, die werkt binnen een op Coseriu geïnspireerd 'significatief-semantisch' theoretisch kader, is de identificatie van een gemeenschappelijke semantische niche voldoende om van een *vzv* te spreken.

het middenveld (*dat zij <van hem> hield <van hem>*), maar bij reactief *van* ligt dat moeilijk:

- (9) dat hij kennelijk ??<*van verlangen/ van de honger/ van de hoofdpijn*> brandde / rammelde / barstte <*van verlangen/ van de honger/ van de hoofdpijn*>.
- (10) ... dat hij?<*van de kou*> huiverde b <*van de kou*>.

2.3.2. Adjunct van oorzaak?

Een bijwoordelijke bepaling van oorzaak is vrij combineerbaar (en weglaatbaar), de predicaten komen niet noodzakelijk uit de reactieve hoek. Bovendien komen naast *van* ook andere voorzetsels voor, zoals *uit* of *door*, of een omschrijving als *ten gevolge van* e.d.. De plaatsing in de zin, inclusief vooropplaatsing, is vrij, de causatieve alternantie ligt moeilijk:

- (11) a *Van / uit / ten gevolge van verlegenheid* wist hij niet wat te zeggen.
[*Verlegenheid DEED hem...]
- b *Van / uit vertwijfeling* stortte hij zich in de afgrond.
- c Hij heeft zijn huis moeten verkopen *van armoede* / *Van armoede* heeft hij...
- d De bevolking kwam <*uit onvrede*> in opstand <*uit onvrede*> / <*Uit onvrede*> kwam...
- e *Door de opstopping* vormden zich lange files.

Ondanks de causale semantiek pleit de vastheid van het voorzetsel in de reactieve constructie tegen adjunctschap. Weglating is bovendien maar beperkt mogelijk, ook de volgorde is aan beperkingen onderhevig. Zolang het predicaat in de constructie nog min of meer letterlijk te interpreteren valt, is de PP-constituent weglaatbaar (*Hij huiverde, Ze gilte, We kwijnden weg, Zijn maag rammelde, De kast pulde uit*). In de meeste gevallen echter is er dermate

sprake van stereotypering of idiomatisering dat weglating moeilijk wordt of leidt het tot een andere betekenis-toepassing (teken: ≠):

- (12) a Ze staat stijf ≠ Ze staat stijf van de stress. 'veel stress'
 b Ze scheurt / ze ziet zwart ≠ ze scheurt / ziet 'grote honger'
 zwart van de honger.
 c Ze vergaat ≠ ze vergaat van heimwee. 'veel heimwee'

De causatieve constructie met werkwoorden van lichaamsreactie ziet de *van*-PP bij voorkeur na het werkwoord verschijnen, zij het nu de persoonsvorm of de werkwoordelijke eindgroep.

- (13) a ??*Van pure schrik* gilte ze.
 b ??... dat ze *van pure schrik* gilte.

De idiomatisch bepaalde beperkingen vallen weg bij versterking van het predicat (bv. door een aspectueel hulpwerkwoord):

- (14) a *Van pure schrik* begon ze te gillen.
 b ... dat ze <*van (pure) schrik*> begon te gillen <*van (pure) schrik*>.

Het gegeven dat de PP in de reactieve constructie met een ruime groep van werkwoorden verbonden kan worden, in het Duits zowel als in het Nederlands, brengt Zeschel tot een analyse als '*kausale Adjunkt-konstruktion*' (2011, p. 45; 2015, p. 452). Die ruime groep gaat in elk geval de relatief geïdomatiseerde verbindingen ver te buiten, ook als de werkwoorden in principe meer gecontroleerde handelingen noemen, en vrij gemakkelijk de *van*-bepaling kunnen missen.¹²

- (15) Els *begon te dansen* van blijdschap. IMPL: 'Els was heel erg blij.'
 (16) Zij *begon te neuriën* van opwinding. IMPL: 'Zij was erg opgewonden.'
 (17) Hij *begon moppen te tappen* van de zenuwen. IMPL: 'Hij was erg zenuwachtig.'

¹² Voor de voorbeelden en beschouwingen in deze passage ben ik schatplichtig aan Ina Schermer-Vermeer (p.c.).

Wat die verbindingen echter onderscheidt van de gewone causale bepaling, is dat het interpretatief nog steeds gaat om een reactieve constructie met ‘intensiteits’-implicatie, zelfs als de *van*-PP ad hoc lijkt te worden toegevoegd:

- (18) ... een bevolking die al vele maanden lang haast onbedwingbaar, zelfs dwangmatig *bezig is te stampvoeten en trappelen*, niet van levensvreugde maar van ongeduld. (Vekeman, *DS Weekblad*, 30 april 2021)

Bovendien is bij de NP overduidelijk sprake van een participant met een specifieke semantische rol (CAUSATOR), net als dat bij de passieve *door*-PP het geval is, wat met adjunctschap moeilijk te verzoenen is.

2.3.3. Een analyse die recht doet aan causaliteit en participant-status

Met het voorzetselvoorwerp deelt de *van*-PP de eigenschap van voorzetselvastheid, maar zoals hierboven aangegeven, zijn er vormelijke bezwaren tegen analyse van de *van*-PP als (voorzetsel)voorwerp. Voor een oblieke constituent waarin een participant genoemd wordt, ligt een analyse als adjunct evenmin zomaar voor de hand, ook al is er sprake van causaliteit. Dit is de spagaat die in traditionele grammatica maar al te bekend is van de passieve *door*-PP: er is een traditie om van ‘handelend voorwerp’ te spreken, een andere spreekt van (passieve) *door*-bepaling. De *ANS2* vermeldt beide, maar kiest er toch voor om voor de zoekterm ‘handelend voorwerp’ te verwijzen naar ‘*door*-bepaling’, daarmee in het midden latend of er sprake is van een voorwerp of een bepaling, en daarmee in feite kiezend voor beide (Haeseryn *et al.*, 1997, pp. 1181-2).

De Schutter (2014) probeert de spagaat te overstijgen door te spreken van ‘causaal object’, een aanduiding die we dan door kunnen trekken naar de *van*-PP in de causatief-reactieve constructie. Het causale zit ’m in het feit dat de door de oblieke constituent genoemde participant het gebeuren triggert: de oblieke vorm noemt m.a.w. een entiteit die in de causale keten aan het gebeuren ten grondslag ligt, wat Croft (2012, p. 280) een ‘A(Antecedent)-obliek’ noemt.¹³ De analyse van de oblieke vorm als object wordt ondersteund door het feit dat het in de alternerende constructie het subject is dat de trigger-rol

¹³ ‘A-obliek’ staat bij Croft in contrast tot ‘S(Subsequent)-obliek’: hier betreft het relaties die uit het gebeuren voortvloeien. A-obliek zijn ‘ablatief/ causatieve’ en ‘agentief/ instrumentele’ relaties, S-obliek staat voor allatief/ ‘recipient’/ ‘beneficiënt’.

vervult.¹⁴ Anders echter dan bij de reguliere objecten, is de PP niet zozeer een lexicaal door het werkwoord geselecteerd complement (zoals het lijdend, meewerkend of voorzetselvoorwerp), maar een aanvulling die syntactisch geconditioneerd wordt door de (reactieve of passieve) constructie.

2.3.4. Extensie naar eerstegraads voorzetselvoorwerp (vzv1)¹⁵

Ondanks wat in 2.3.1 gezegd is, blijken er ook constructies met causatieve *van*-PP voor te komen waar de aankondiging prima lijkt te werken: *walgen van, moeten overgeven van, moeten kokhalzen / kotsen van, opkijken / schrikken van* enz. Bij deze werkwoorden en de combinaties met *worden* en *krijgen* (*blij / gek / horendol / moe / tureluurs / iebel / zenuwachtig worden; jeuk / kippenvel / de kriebels / koppijn / een punthoofd / het schurft / de zenuwen krijgen*) is de aankondigingsconstructie meestal heel goed mogelijk:

- (19) a Ik walgde **ervan** / moest **ervan** kokhalzen dat hij zo'n gore taal gebruikte.
 b Ik werd **er** blij **van** dat ze goud haalde op de Olympische Spelen.
 c Ik krijg **er** een punthoofd **van** dat ze om de haverklap hun plannen wijzigden.
 d Zij keken **ervan** op dat de nieuwe chef zo snel bijleerde.
 e Ik krijg **er** kippenvel **van** dat de supporters ons nog steeds aanmoedigen.

Hier gaat het niet langer om een 'interne' oorzaak die een ongecontroleerde lichaamsreactie teweeg brengt, maar om een 'externe' oorzaak die tot een psychische of emotionele reactie aanleiding geeft. Hoeksema (te versch.) spreekt in dit verband van 'indirecte' causatie, geïllustreerd met

- (20) Ook bij de provincie sloeg men in eerste instantie steil achterover van de resultaten.

¹⁴ Als verschil tussen passieve *door*-PP en reactieve *van*-PP noteren we dat in het eerste geval de constructie met hulpwerkwoord *worden* of *zijn* alterneert met de enkelvoudige werkwoordsvorm in de (actieve) zin, terwijl het bij de *van*-PP de alternerende (causatieve) zin is die de complexe werkwoordsvorm (met hulpwerkwoord *doen*) bevat.

¹⁵ Voor de onderscheiding tussen eerstegraads en tweedegraads *vzv* (*vzv1* en *vzv2*), zie Vandeweghe (2011).

Dit is een verkorting van een causale keten *resultaten* → *verbazing* → *achteroverslaan* die mogelijk is dankzij het fenomeen van ‘semantische compressie’, waarbij de tussenstap ‘verbazing’ (de emotie die normaal aansluit op *achteroverslaan*) impliciet blijft. We zien dat ook hier de constructie met een ‘object of emotion’ (Broekhuis *et al.*, 2015) mogelijk wordt:

(21) Men sloeg **er** steil **van** achterover dat de resultaten zo goed waren.

Die laatste omstandigheid legt voor deze gevallen een analyse voor de hand van een ‘gewoon’ eerstegraads voorzetselvoorwerp of vzv1 (Vandeweghe, 2011). De situatie doet denken aan wat er bij de passieve constructie (soms) mogelijk is (cf. Schermer-Vermeer, 1988, p. 15; 2006, p. 153): de *door*-PP bij een passief wordt bij emotioneel-psychologische interpretatie van het predicaat als vzv1 geherinterpreteerd:

(22) Ik ben **erdoor** gefascineerd dat zij zoiets durft.

Het zijn mogelijk dgl. ‘externe oorzaak’-interpretaties die Paardekooper (z.j. [1986], pp. 175-9) op het oog heeft als hij bepaalde reactieve werkwoorden met *van* in zijn vzv-predicatenlijst opneemt: *huiveren*, *rillen*, *tuiten* (*m’n* (*enz.*) *oren*), en ook een *krijgen*-combinatie als *een punthoofd krijgen*.

3. DE OVERVLOED-CONSTRUCTIE

3.1. TYPERING VAN DE CONSTRUCTIE

Zwermen, kuddes en scholen, maar ook groepen in het algemeen, kunnen ervoor zorgen dat grote hoeveelheden van een entiteit door het beeld bewegen:

- (23) a In het bos wemelt het van de slangen.
b Onder die steen krioelt het van de pissebedden.

Het gaat hier om een constructie die gebruikt wordt om overvloedige aanwezigheid van iets onder woorden te brengen. Internationaal staat deze constructie bekend als de ‘SWARM constructie’, zeker sinds de studies over de Engelse constructie *The garden swarms with bees* (cf. Fillmore, 1968, p. 48, p. 75; Salkoff, 1983). Eén van de semantische niches die Höllein (2019) door een

voorzetselvoorwerp met Duits *von* + datief of (tegenwoordig meestal) *vor* + datief opgevuld ziet, krijgt van hem dan ook de benaming SWARM, met als omschrijving ‘*raumfüllende Entität*’ (Höllein, 2019, p. 271).¹⁶

3.1.1. Werkwoorden van overvloed

Als de relevante ruimte gevuld is met de entiteiten genoemd in de *van*-PP, is er sprake van intensiteit of overvloed. Werkwoorden die in deze ‘overvloed’-constructie gebruikt worden (‘*verbs of abundance*’, Hoeksema, 2009), komen etymologisch uit verschillende sferen. Typische vertegenwoordigers in het Nederlands zijn *krioelen van* en *wemelen van*, werkwoorden die oorspronkelijk met ‘beweging’ te maken hebben. Zij lenen zich zowel vormelijk (iteratief suffix *-elen*) als inhoudelijk (beschrijving van intense of permanente collectieve beweging) voor een constructie die ‘veelheid’ of ‘overvloed’ aangeeft.

Bij ‘beweging’ is de stap naar ‘overvloed’ te begrijpen vanuit de gedachte dat het om een collectieve beweging gaat, d.w.z. dat een groot aantal entiteiten (vooral dieren die in zwermen of scholen optreden, maar ook mensen) aan die beweging bijdragen: men kan zich slangen en palingen voorstellen die *wemelen en wriemelen*, mieren en insecten die *krioelen* enz. Als tientallen slangen door elkaar wemelen, resulteert dat in een diffuus gewemel van slangen dat de relevante ruimte vult. De beweging die genoemd wordt, betreft de menigte als geheel, een individuele mier kan niet *krioelen*.

Omdat de constructionele overvloed-betekenis te maken kan hebben met het vullen van ruimte die als ‘container’ gezien wordt, hoeft het niet te verbazen dat in de hyperbolische sfeer ook werkwoorden opduiken die te maken hebben met wat er gebeurt als de ruimte té vol is: *barsten, stikken*.

- (24) a De stad *barst van* de toeristen.
 ‘de stad is/loopt zo vol met toeristen dat die dreigt te barsten’
- b Het *stikt hier van* de muggen.
 ‘de ruimte (= *hier*) is zo gevuld met muggen dat je erin dreigt te stikken’

¹⁶ Ik volg Höllein (2019) niet als hij deze nichebetekenis ook toeschrijft aan de *vor*-PP in combinaties als *Er heulte vor Verzweiflung* ‘hij huilde van wanhoop’ (p. 277) of *Das Publikum bog sich vor Lachen* ‘lag in een deuk van het lachen’ (p. 279). Die horen thuis bij het reactieve type, met implicatie van intensiteit (cf. supra), maar het ruimtelijke van de overvloed- of SWARM-constructie ontbreekt.

Hier wordt de ruimte, de stad gezien als een container die is zo vol is dat-ie barst, of dat je erin stikt (cf. *barstensvol*, *stikvol*).¹⁷

De veelheid kan er ook voor zorgen dat er geen kleuren meer te onderscheiden vallen:

- (25) a Zijn gezicht zag zwart van de rook. <causatief-reactief: de rook maakt zwart>
 b De stad zag zwart van de bedevaartgangers. <overvloed: zoveel bedevaartgangers dat de ruimte zwart kleurt>

Betreffende *leven* en de destructie-werkwoorden *stikken*, *sterven*, *vergeven zijn* spreekt Hoeksema (2009, p. 60) van ‘a group of predicates indicating life and death’, een etymologie die niet direct een ‘overvloed’-toepassing voor de hand legt (2009, p. 61). Hij illustreert het SWARM-gebruik met:

- (26) a Het *leeft* hier van de konijnen.
 b Het *sterft* hier van de konijnen.
 c Het *stikt* hier van de konijnen.
 d De weide *was vergeven* van de konijnen.

Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat *leven* zeker al sinds de 17^e eeuw een ‘(druk) bewegen’-toepassing met zich meedraagt (WNT i.v. LEVEN¹ *Het leeft er*, het krioelt er. (*De vischmarkt*) Waar ‘t anders ongelooflijk **leeft** Van menschen, als een miergekriel [1657]). *Sterven* is in de SWARM-gebruikswijze veel jonger (nog niet in WNT-artikel van 1937). Indien geïnterpreteerd als DESTRUCTIE-werkwoord zou een parafraze kunnen zijn: ‘Er lopen zoveel x’en rond dat je ervan sterft’. Het is echter ook niet ondenkbaar dat dit *sterven* als (ironisch?) antoniem geënt is op de SWARM-betekenis die *leven* al vanouds had.

3.1.2. Subject

Typierend voor de overvloed-constructie, i.t.t. de reactief-causatieve constructie, is dat het subject er onpersoonlijk kan zijn. De onpersoonlijke constructie kennen we van toestanden of activiteiten waaraan geen aantoonbaar indivi-

¹⁷ Omschrijving volgens Nicoline van der Sijs (2002²): ‘zo vol dat het op barsten staat’ / ‘dat men erin stikt’.

duel subject ten grondslag ligt (*het stinkt hier, het regent*). Op vergelijkbare wijze kan de constructie met ‘menigte’ als SBJ en collectieve activiteit als predicaat in combinatie met een locatie, een alternatieve uitdrukking vinden in een onpersoonlijke constructie met het ‘originele’ SBJ als causale *van-PP*:

- (27) a Hier krioelen **de mieren** → het_{SBJ} krioelt hier_{LOC} *van de mieren*.
 b In de tuin gonzen **de bijen** → in de tuin_{LOC} gonst het_{SBJ} *van de bijen*.

Het gaat dan om uitspraken die niet in de eerste plaats de activiteit van een (collectief) subject betreffen, maar veeleer om het verbinden van ‘collectieve aanwezigheid’ aan een locatie (*hier, er, PP_{LOC}*) die er totaal door geïmpacted wordt, wat voor Hoeksema (2009) leidt tot de ‘overvloed’-interpretatie:

On the other hand, to say that the garden is swarming with bees seems to imply that the entire garden is affected by the swarming bees. It seems reasonable to suppose that the abundance interpretation, which I claim to be associated with some predicates of motion, such as *crawl*, stems from this total affectedness requirement. (Hoeksema 2009, p. 57)

Het ruimtelijke element in de constructiebetekenis kan ook aanleiding geven tot een alternantie waarbij het onpersoonlijke subject de plaats ruimt voor een locatief geïnterpreteerd subject, zoals *de uiterwaarden* in (31) of *de vijver* in (32):

- (28) a <In de uiterwaarden>_{LOC} gonst het [van de hommels]_{Caus}.
 b De uiterwaarden_{SBJ/LOC} gonzen [van de hommels]_{Caus}.
 (29) a <In de vijver>_{LOC} wemelt het [van de karpers]_{Caus}.
 b De vijver_{LOC} *wemelt van* de karpers. ‘de vijver is/zit vol karpers’

Doordat de locatie tot subject kan worden, krijgt de zin het uiterlijk van een predicatie over dat subject, *de uiterwaarden* in (28b) of *de vijver* in (29b). Zo ontstaat er een dissociatie tussen het valentie-gestuurde ‘causale’ subject (het zijn de hommels die gonzen en de karpers die wemelen) en het in de zin verschijnende locatieve subject, dat de plaats noemt van het gegons en gewemel.

Dowty (2000, 2001) onderscheidt op grond van het vermelde betekenisverschil in de SWARM constructie tussen een ‘*A-Subject construction*’ (A = ‘agentive’) en de ‘*L-subject construction*’ (L = *locative*), waarbij de afwisseling bekend staat als de ‘swarm-alternantie’ (Levin, 1993, pp. 53-5):

- (30) a *Termites are swarming in my kitchen / Rumors are buzzing in Washington.*
 [*A-Subject construction*]
- b *My kitchen is swarming with termites / Washington is buzzing with rumors.*
 [*L-Subject construction*]

3.1.3. De van-PP

Het onderliggende causale subject van de beweging, het geluid enz. verschijnt in de overvloed-constructie als NP in de *van*-PP, of *with*-PP in het Engels: de SBJ-positie wordt bezet door het onpersoonlijke *het* of door de locatie. Ook Van Es & Van Caspel wezen er al op dat het ‘eigenlijke’ (d.i. causale) subject uit zijn SBJ-positie naar de ‘achtergrond’ verdwijnt (de PP), waarbij er blijkbaar van uitgegaan wordt dat de subject-functie een ‘voorgond’-positie inneemt:

In feite duidt hier de causale bepaling met het voorzetsel van het actieve subject aan, dat echter t.o.v. het ‘gebeuren’ op de achtergrond blijft. (1973, p. 50)

Met de vorm van die NP is nog iets opmerkelijks aan de hand. Hoewel het gaat om niet vooraf geïdentificeerde individuen, is de NP in de regel definitief, i.t.t. het Engels waar de NP’s in de *with*-PP indefinitief zijn (vgl. vb. 30b). Hoeksema (2009, p. 69) spreekt dan ook van expletieve of ‘fake’ definitieidsmarkeerders, die overigens ook in de reactieve constructie kunnen voorkomen (*shiver with cold*, *NL rillen van de kou*).¹⁸

¹⁸ In Hoeksema (2009, p. 67) en (te versch.) laat hij aan de hand van historische corpusdata zien hoe de ‘valse definita’ in de overvloed-constructie in de loop der jaren vrijwel het hele veld bezet hebben: van 0% in de 18de eeuw tot een 90% op vandaag.

3.1.4. Constructiebetekenis

Tot de constructiebetekenis behoort dat de bedoelde locatie gevuld is met de in de *van*-PP genoemde entiteiten, wat een implicatie van ‘grote hoeveelheid’ of ‘hoge graad’ oplevert. Hoeksema (2009, p. 69) spreekt dan ook van een ‘causative degree construction’, aldus gemotiveerd: ‘The object of *with* causes the subject to exhibit a high degree of some property by completely affecting it’. Het klopt dat er in de overvloed-constructie sprake is van een vorm van causaliteit: de veelheid van entiteiten veroorzaakt volheid van de ruimte, daarom niet in absolute zin maar in de relatieve zin dat de ruimte als geheel (ten minste potentieel) geaffecteerd is. De term ‘causativiteit’ reserveer ik echter liever voor de eerder besproken reactieve constructie, waar de NP in de *van*-PP een CAUSATOR of veroorzakende entiteit noemt.

3.2. LIJST VAN WERKWOORDEN

In de hiernavolgende lijst wordt niet, zoals bij de reactieve constructie, onderscheiden naar al of niet aanwezigheid van een lidwoord bij de NP in de *van*-PP. In de praktijk is immers in de overvloedconstructie zoals gezegd het bepaalde lidwoord de regel, tenminste als individuele entiteiten genoemd worden.

[BEWEGING] *wemelen* (vb. slangen, palingen, ...), *krieuwelen*¹⁹ / *kri-oelen*²⁰ (vb. mieren, insecten, ...), *leven* (vb. ongedierte), *miegelen*²¹ (*regionaal, NL*), *zwermen*,²² [bij vloeistoffen] *druipen* (water, zweet, vet), *drijven* (water, zweet)

[Auditief of visueel signaal]

[GELUID] *bruisen* (vloeistof), *gonzen* / *zoemen* (bijen, hommels; geruchten)

¹⁹ Het WNT over *krieuwelen*: ‘Zich vlug en wriemelend bewegen; inzonderheid van een groot aantal personen of zaken: dooreenwoelen, krielen, krioelen.’

²⁰ De vorm *krioelen* zou volgens Van Dale van Friese afkomst zijn.

²¹ *Miegelen* kan ook ‘motregen’ betekenen. Als dit de bron-betekenis is, kan de beeldspraak begrepen worden via een parafraze als ‘Er zijn zoveel x’ en dat het lijkt alsof het miegelt’. Ina Schermer-Vermeer (p.c.) typeert de betekenis van SWARM-werkwoorden als *miegelen* aldus: ‘afgezien van het feit dat ze betrekking hebben op een grote hoeveelheid, is er ook het aspect dat die hoeveelheid bestaat uit aparte kleine bewegelijke deeltjes.’

²² Afgaand op de woordenboeken hoort het werkwoord *zwermen* zelf niet echt in het rijtje, maar in de praktijk komt het wel voor: 8 attestaties met de relevante constructie in SoNaR.

[**UITZICHT**] met kleuren: zwart *zien* (volk, toeristen); (minder geïdiomatiseerd:) *blauw zien* (politie-uniformen), *rood zien* (vlaggen), *geel zien* (hesjes)

[(**OVER**)VOLHEID] *vol lopen / zitten* (toeristen, spinnen...), *bol staan* (fouten)

[**DESTRUCTIE ALS EFFECT VAN OVERVOLHEID**] *stikken, barsten; sterven*

[**EFFECT VAN INDRINGEN**] *vergeven zitten/zijn* (ongedierte, schimmel)

3.3. SYNTACTISCHE STATUS VAN DE *VAN*-PP

3.3.1. Voorzetselvoorwerp?

Net als een aantal reactieve werkwoorden zijn *gonzen van, krioelen/sterven/stikken* [≠](*van*) ongegeneerd opgenomen in het lijstje ‘onaccusatieve vzv-werkwoorden (type II)’ van Broekhuis (2004, pp. 116-119), al is er weinig dat op vzv-schap wijst. Ook in het referentiewerk *Syntax of Dutch* zijn de overvloed-werkwoorden op één lijn geplaatst met de reactieve werkwoorden (Broekhuis *et al.*, 2015, p. 310). Dat ligt in dezelfde lijn als wat Höllein (2019) in zijn standaardwerk over het Duitse voorzetselvoorwerp doet voor de *vor*-PP’s. Het contrasteert wel met de lijst in dat andere standaardwerk (Paardekooper, z.j. [1986]), die *krioelen* e.d. niet opneemt, i.t.t. de *ANS*-lijst (Haeseryn *et al.*, 1997).

Aankondigbaarheid is hier evenmin mogelijk als bij de reactieve werkwoorden:

(31) *Het / de stad krioelde **ervan dat ...???**

Dat is in zoverre logisch dat de NP in de *van*-PP naar concreta verwijst (mensen, dieren, planten, ...) zodat een propositie als causaal object er niet aan te pas komt.

Opmerkelijk is dat de onmogelijkheid van R-extractie bij de reactieve constructie, niet lijkt te gelden voor de overvloed-constructie (Schermer-Vermeer, 2006, p. 149, voetnoot 5), wat een bezwaar tegen de vzv-analyse wegneemt:

(32) Toeristen, daar barstte/stierf/stikte het kennelijk van.

3.3.2. Adjunct van oorzaak?

Vooropplaatsing t.o.v. persoonsvorm of V-pool is even moeilijk als bij de reactieve constructie:

- (33) a ??*Van de toeristen* krioelde de stad.
 b ??... *dat de stad van de toeristen* krioelde.

Wat ook niet pleit voor een – vrij toe te voegen – adjunct, is dat het niet goed mogelijk is de overvloed-constructie anders dan idiomatisch te gebruiken of te interpreteren. Met de constructiebetekenis hangt de notie ‘veelheid’ onlosmakelijk samen. Ten slotte noemt de NP in de *van*-PP overduidelijk een **participiant**, zelfs de centrale participant die aan het gebeuren ten grondslag ligt, wat met adjunctschap moeilijk te verzoenen is.

3.3.3. Een analyse tussenin

Net als bij de reactieve constructie geldt de oblieke vorm als een causaal object, in de zin dat de participant in de *van*-PP geldt als uitgangspunt van de beschreven situatie. De overvloed-constructie kent echter geen causatieve alternantie waarbinnen deze participant als subject verschijnt.

4. VERGELIJKING VAN DE REACTIEVE EN DE OVERVLOED-CONSTRUCTIE

4.1. VERSCHILLEN TUSSEN BEIDE CONSTRUCTIES

4.1.1. Algemeen

De overvloed-constructie en de reactieve constructie, allebei met ‘intensiteit’-lezing, vertonen een vorm van complementaire distributie die hoofdzakelijk met het subject te maken heeft:

- (i) reactieve constructie: het subject is een ‘belichaamde’ entiteit, in de regel een persoon, uitzonderlijk een ‘belichaamde’ niet-persoon (bv. *de vloer*, *de lucht* cf. supra), met de rol van EXPERIENCER bij het bijhorende werk-

woord dat een lichaamsreactie noemt (type *huiveren*, *rillen*); hier is de onpersoonlijke constructie uitgesloten²³

- (ii) overvloed-constructie, met bijhorend werkwoord (type *wemelen*, *krioelen*); het subject is ofwel onpersoonlijk *het*, en dan wordt de zin vaak aangevuld met een locatieve aanduiding (vb. *Het_Ø barst van de toeristen <in de stad>_{LOC}*), ofwel verschijnt die locatie zelf als subject (*De stad_{SBJ/LOC} barst van de toeristen*). Het locatieve subject kan dan een ‘container’-interpretatie krijgen.

De intensiteit conditioneert bij (i) de (onwillekeurige) reactie, het werkwoord sluit betekenismatig aan op de NP **in het SBJ**, b.v. *huiveren* is typisch wat de persoon doet die in de subjectpositie staat. In (ii) is overvloed het uitganggegeven op grond waarvan een werkwoord gekozen wordt dat betekenismatig aansluit bij de NP **in de van-PP**, b.v. *wemelen* bij grote hoeveelheden kleinere dieren.

4.1.2. Criteria voor de onderscheiding

Om te bepalen met welke van beide constructies men te maken heeft kunnen, zeker bij de prototypische gevallen, volgende tests dienst doen.

1° Causatieve alternantie of niet

(34) Reactief:

- a De kou DEED hem huiveren.
- b De vele boeken DEDEN de kasten uitpuilen.

(35) Overvloed:

- a *Het volk DEED de stad krioelen.
- b ??De slangen DEDEN het bos wemelen.

²³ Hoeksema (2009, p. 63) die met corpusgegevens werkt, stelt: ‘While there is a slight predominance of impersonal constructions in general (in my material, 52% of all sentences are impersonal, and 48% personal), the impersonal construction is avoided when the subject cannot be locative.’

2° Subject geaffecteerde participant (EXPERIENCER) of LOCATIE voor activiteit

(36) Reactief:

- a Jan huiverde van de kou.
- b Implicatie: (Het is) Jan (die) huiverde
- c *Implicatie *(Het is) de kou (die) huiverde.

(37) Overvloed:

- a Het bos wemelde van de slangen.
- b *Implicatie *(Het is) het bos (dat) wemelde.
- c Implicatie: (Het zijn) de slangen (die) wemelden.

3° Onpersoonlijk subject (mogelijk gecombineerd met plaatsbepaling) mogelijk bij overvloed-constructie, niet bij reactieve constructie.

(38) Overvloed: *wemelen*

- a In het bos wemelden de slangen.
- b In het bos_{LOC} *wemelde* **het**_{SBJ} van de slangen. ‘er waren veel slangen’
- c Het bos_{SBJ/LOC} *wemelde van* de slangen (?? die erin zaten).

(39) Reactief: *uitpuilen*

- a De kasten puilden uit van de (vele) boeken (die erin zaten).
- b *In de kasten puilde het uit van de (vele) boeken (die erin zaten).

In verband met de voorbeelden (38c) en (39a) valt te noteren dat explicitering van ‘vele’ in de *van*-PP bij de overvloed-constructie een tautologisch effect heeft, wat niet het geval is bij de reactieve constructie.

(40) Overvloed: *wemelen* Het bos_{SBJ/LOC} *wemelde van* de (2)vele slangen.

(41) Reactief: *uitpuilen* De kasten *puilden uit* van de (vele) boeken.

Evenzeer tautologisch is het om het ‘zich bevinden’ in een relatiefzin te expliciteren bij de overvloed-constructie (38c), niet bij de reactieve constructie (39a).

4° Parafrase met *vol* wijst op overvloed-constructie(42) Overvloed: *wemelen*, *krioelen*

- a Het bos _{SBJ/LOC} *wemelde* van de slangen / *zat vol* (van de) slangen.
- b De stad krioelde van het volk / *liep vol* (van het) volk.

5° Definitief / indefinitief van de NP in de *van*-PP: wisselend bij de reactieve constructie, maar vrij stabiel definitief bij de overvloed-constructie.

4.1.3. Toepassing van de criteria op twijfelgeval: *druipen van*

Het gegeven dat een persoon of dier als onderwerp gemakkelijk tot een reactieve interpretatie leidt, botst in sommige gevallen met de selectierestricties van het werkwoord. Zo verwachten we als logisch onderwerp van *druipen* iets vloeibaars (het gaat altijd om druppels: water-, regen-, zweet-, vetdruppels), maar toch is de constructie mogelijk met een persoon / dier / object als onderwerp:

- (43) a Jan *druipt* van het zweet. ‘Jan zweet heel erg hard’
- b De hond [eig. de vacht van de hond] *druipt* van het zeewater.
- c Zijn kin *droop* van het vet.

Dat alles suggereert affiniteit met de reactieve constructie: in (43a) lijkt het of het ‘druipen’ iets is wat *Ján* overkomt, net als in *Jan is nat van het zweet*, met *nat zijn* als lichaamsreactie. Bovendien kan in pregnante interpretatie *druipen* ook bij dgl. subjecten voorkomen zónder *van*-PP:

- (44) a Zijn jas hing te *druipen* aan de kapstok.
- b Ik kom niet binnen, want ik *druip* (van de regen).

Het ligt dan ook meer voor de hand ‘Jan’ (43a), ‘de hond’ (43b) of ‘ik’ (44b) als EXPERIENCER te interpreteren, dan als locatief subject, in acht genomen dat de locatieve parafrase een bevreemdend resultaat geeft:

- (45) a ^{??}Bij/op Jan / mij *druipt* het van het zweet.
- b ^{??}Bij/uit de hond *druipt* het van het zeewater.

Die beperking op de parafrase met locatief subject lijkt echter opgeheven als het niet over personen of dieren gaat, maar om lichaamsdelen of objecten:

- (46) a **Uit** zijn vacht_{LOC} *druipt* het (van het) zeewater.
 b **Van** zijn kin_{LOC} *druipt* het (van het) vet.
- (47) a De kandelaar_{SBJ/LOC} *druipt* van het kaarsvet_{CAUS}.
 b Het kaarsvet *druipt van* de kandelaar_{LOC}.
- (48) a Zijn gezicht_{SBJ/LOC} *droop van* het sarcasme_{CAUS}.
 b Het sarcasme *droop van* zijn gezicht_{LOC}.

De druppels die vallen, komen wel **uit** de jas, of de vacht van de hond, net zoals men kan spreken van een kin of een kandelaar waar het kaarsvet **van(af)** druipt, en een gezicht waar figuurlijk het sarcasme **van(af)** druipt. Zweet, (regen)water, vet kan druipen, en dat doet zich ‘ergens’ voor, veeleer dan dat het een persoon of object affecteert. Levin (1993, p. 54) brengt deze ‘*verbs of substance emission*’ dan ook onder bij de werkwoorden met SWARM-alternantie, en ook Hoeksema (2009, p. 61) gaat voor een constructie als *John’s beard was dripping with blood* (‘Jan z’n baard *droop* van het bloed’) uit van een locatieve interpretatie van het subject.²⁴ Of het om een reactieve of een overvloed-constructie gaat, toetsen we voor (43a,c) aan de criteria in 4.1.2.

1° Causatieve alternantie of niet

- (49) Niet reactief: *Het zweet DOET Jan / zijn kin druipen.

2° Subject geaffecteerde participant (EXPERIENCER) of LOCATIE voor activiteit

- (50) a *Implicatie: *(Het is) Jan / zijn kin (die) druipt.
 b Implicatie: (Het is) het vet / het zweet (dat) druipt.

²⁴ Hij omschrijft de zin *John’s voice* _{SBJ/“LOC”} *was dripping with sarcasm* (‘Jan z’n stem droop van het sarcasme’) als ‘*John’s voice was characterized, to a high degree, by sarcasm*’ (2009, p. 61).

3° Onpersoonlijk subject (mogelijk gecombineerd met plaatsbepaling) mogelijk bij overvloed-constructie, niet bij reactieve constructie.

(51) Op zijn kin_{LOC} droop *het* van het vet.
= ‘was er veel vet’ / ‘zat het vol vet’

Zoals gezegd, valt deze parafrase moeilijk als het subject uit een persoonsaanduiding bestaat.

4° Parafrase met *vol* wijst op overvloed-constructie

(52) Jan / Zijn kin *zat vol* vet.

5° Telkens definiëte NP (***het vet***, ***het zweet***): compatibel met overvloed-lezing

De resultaten van de tests lijken vrij eenduidig te wijzen in de richting van een overvloed-constructie,²⁵ al valt te verdedigen dat in de pregnante gebruikswijzen (*de jas hangt te druipen*, *ik druip*) het subject gezien wordt als geïmponeerd door het druipen eerder dan als de locatie ervan.

4.2. RAAKPUNTEN TUSSEN BEIDE CONSTRUCTIES

We konden al noteren dat bepaalde predicaten zowel in de reactieve als in de overvloed-lijst terugkeerden: *barsten van*, *zwart zien van*, enz.. Dat wettigt het vermoeden dat het onderscheid tussen de constructies niet altijd mescherp te trekken valt. Afhankelijk van de lexicale keuzes kan het dat de nadruk komt te liggen op de EXPERIENCER-status van het subject, wat tot de re-

²⁵ Behalve met NP's in de *van*-PP die naar druppels verwijzen kan *druipen* in de onpersoonlijke constructie ook met andere NP's combineren, waarbij het dan verfiguurlijkt tot een synoniem van *bulken*, *bol staan*:

Toch druipt het *van het talent* bij EHV. Schitterende lobjes en prachtige afstand schoten wisselden elkaar af. Bron: <http://www.ehvhandbal.nl> › verslagen.

U kroont het jaar met uw goede gaven, waar uw voeten gaan, druipt het *van overvloed*. (Psalm 65, NBV 21)

actieve lezing leidt, of op de LOCATIEVE status, wat tot de overvloed-lezing leidt. Vgl.

- (53) a Zijn hoofd_{SBJ/EXP} *barst* van de pijn.
 b De stad_{SBJ/LOC} *barst* van de toeristen.
 (54) a Zijn gezicht_{SBJ/EXP} ziet zwart van de rook.
 b De stad_{SBJ/LOC} ziet zwart van het volk.

In de a-zinnen gaat het om het destructieve effect of het kleur-resultaat te-
 weeggebracht door de CAUSATOR in de *van*-PP. In de b-zinnen gaat het om de
 veelheid van de entiteiten genoemd in de *van*-PP (toeristen, volk). Die entitei-
 ten liggen weliswaar aan de basis van het in het predicaat genoemde (vandaar
 analyse als causaal object), maar van causativiteit is niet echt sprake. Voor
 (53b) is met wat goede wil de alternantie *De toeristen DOEN de stad barsten*
 mogelijk, voor (54b) levert *Het volk MAAKT de stad zwart* onzin op. In de on-
 persoonlijke constructie (*Het barst er van de toeristen, Het ziet er zwart van*
het volk) verdwijnt het causatieve aspect helemaal naar de achtergrond. Wat
 er wel in alle gevallen terugkeert, is de intensiteitsgedachte: geïmpliceerd in
 de reactieve constructie (53a ‘veel pijn’, 54a ‘hevige rook’), de focus in de
 overvloed-constructie (53b ‘veel toeristen, 54b ‘veel volk’).

Door de grote verwantschap tussen de constructies verbaast het niet dat ze soms
 overlappen of in elkaar overgaan. We illustreren dit met enkele voorbeelden.

4.2.1. Werkwoorden van lichaamsuitstulping

De oorspronkelijk reactieve constructies met beschrijving van lichaamsuit-
 stulping (*Zijn buik stond bol van het schransen* met *schransen* als CAUSATOR)
 kunnen ook betrekking hebben op het gevuld zijn van een ‘container’, wat ze
 dicht bij de overvloed-constructie brengt.

- (55) a De winkel puilt uit van de boeken. ‘bevat zeer veel boeken’
 b De winkel *zit vol* (met) boeken.
 (56) De slotrit stond bol van de valpartijen. ‘kende veel valpartijen’

Het geïdiomatiseerde *bulken*,²⁶ afkomstig uit dezelfde lexicale sfeer, kan in modern Nederlands enkel nog in een overvloed-betekenis (*bulken van* = ‘veel hebben’) optreden.

- (57) Zij bulkte van het geld, (het) talent, de plannen.
‘had zeer veel (geld, talent, plannen)’

4.2.2. Werkwoorden van visuele uitstraling

In zinnen (58a en b)²⁷ wordt een collectief van entiteiten genoemd (sterren, diamanten) die *schitteren* resp. *glinsteren*.

- (58) a De hemel *schitterde* van de sterren.
b Haar baljapon *glinsterde* van de diamanten.

Hetzelfde als in (58) kan in een onpersoonlijke constructie met plaatsbepalingen worden uitgedrukt, wat wijst op overvloed-constructie.

- (59) a **In** de hemel *schitterde het* van de sterren.
b **Op** haar baljapon *glinsterde / flonkerde het* van de diamanten.

Omdat zowel *glinsteren* als *schitteren* echter ook van het geheel gezegd kan worden, blijkt de causatieve alternantie mogelijk.

- (60) a De (vele) sterren DEDEN de hemel schitteren.
b De (vele) diamanten DEDEN haar baljapon glinsteren / flonkeren.

²⁶ *Bulken*, etymologisch verwant met EN *bulge* ‘uitpuilen’, wordt ten onrechte veelal (ook in WNT-artikel BULKEN¹ van 1902) in verband gebracht met geluid (‘boeren’, ‘balken’). Enkel het *Etymologisch dialectwoordenboek* van Weijnen (Den Haag, 2003) geeft een aannemelijke uitleg, door het in verband te brengen met *balg* ‘zak’, maar dialectisch ook ‘maag, buik’, en terug te voeren op ‘een wortel die “zwellen” betekent’. Dat is dan de Proto-Indo-europese wortel **bhelgh* ‘zwellen’, waar ook Eng. *bulge* op teruggaat. In sommige Vlaamse dialecten komt ll. *bulken* nog voor: *Zijn buik bulkt uit zijn broek*. Het werkwoord is in het moderne Nederlands zijn letterlijke betekenis verloren, en betekent zoveel als ‘veel hebben van iets’. De Engelse tegenhanger *bulge* wordt bij de SWARM verbs gerekend bij Levin (1993, p. 54).

²⁷ Twee voorbeelden van Ina schermer-Vermeer (p.c.).

4.2.3. Werkwoorden van energetische activiteit

Soms is er vaak sprake van vernieuwende toepassingen, waarbij de reactieve predicaten terugkeren in een afgeleide overvloed-toepassing.²⁸

- (61) Facebook is gekenmerkt door een bedrijfscultuur die *trilt van* heimelijkheid. (*Doorbraak*, 22/08/2021) = ‘die vol heimelijkheid zit’
- (62) Ik leefde in de hoogste versnelling en *tintelde van* de adrenaline. (Rick de Leeuw, 24/10/2017) = ‘zat vol adrenaline’

4.2.4. Werkwoorden van geluid

Ook in de sector van geluid zijn er vernieuwende toepassingen, weg van de reactieve lezing. Aangezien er nu eenmaal geluiden zijn die voortgebracht worden door eenheden die het individu overstijgen (bv. *gonzen* bij een groep bijen), ligt het voor de hand dat de stap van ‘collectief geluid’ naar ‘grote hoeveelheid’ vaker gezet wordt.

- (63) Het vroom, er lag een laagje sneeuw, de stille *knisperde van* ingetogen beloften. *Trouw* 02/09/2015 ‘zat vol ingetogen beloften’
- (64) Het Wenen van een eeuw geleden *knetterde van* dromen en visioenen. (<https://dut.vivit-tours.com/cool-things-do-vienna-197166>) ‘Wenen was vol dromen en visioenen’

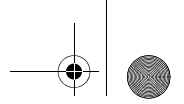
5. INNOVATIE IN DE OVERVLOED-CONSTRUCTIE

5.1. RITSELEN

Echte innovatie krijgen we als nieuwe geluiden binnentreden in de overvloed-constructie. We noemden *knisperen* en *knetteren*, een ander voorbeeld is *ritselen*, net als *gonzen* een benaming van licht geluid.

- (65) a Het *gonst* in Den Haag van de geruchten.
- b Het *ritselt* in Den Haag van de geruchten.

²⁸ Voorbeelden geplukt van het internet via Google Search (in 2021).

Er is in (65b) sprake van grote hoeveelheid, maar het gaat ook om geritsel, zoals bij ritselende bladeren: het is geen duidelijk, welomlijnd geluid en dat past goed bij geruchten.²⁹ Erg frequent is dit gebruik van *ritselen* misschien (nog) niet, maar het SoNaR-corpus levert toch een beperkte oogst op.³⁰

(66) De Europese variant telt tegen de driehonderd pagina's en *ritselt* van die details die geen halve eeuw zullen halen. (SoNaR, kranten, *Trouw*)

(67) [Zij] moet... haar echtgenoot geheel volgens zijn ideeën hebben gediend en hij heeft haar bij haar overlijden bitter beweend. Maar elders *ritselde* Genève van de echtelijke twisten en schandalen. (SoNaR, boeken, Pierre van Enk, *Frankrijk en de Hugenoten*, 2009)

(68) Printers en andere apparaten sturen een monotoon gezoem de ruimte in. Ineens *ritselt* en gonst het lokaal van allerlei activiteiten.: (SoNaR, boeken, Jos Vandelloo, *De liefdesboom*, 1998)

5.2. FLADDEREN

Bij een bewegingswerkwoord verwacht men als subjects-NP het bewegende element. Heeft dat element een collectief karakter, dan is in principe een verhuizing van die NP naar de *van*-PP denkbaar. Nemen we *fladderen*, een belangrijke activiteit van vlinders:

(69) De vlinders / veel vlinders fladderen er (door elkaar).

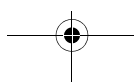
Het is het type werkwoord dat zich leent tot toepassing in een overvloed-constructie, en dat werd bevestigd door een paar geattesteerde voorbeelden:³¹

(70) Het *fladdert van* de vlinders en gonst van de hommels en de bijen, en van de nieuwe ideeën, die er altijd wel zijn. <http://gelukkighagelthetniet.blogspot.com/2016/05/geen-groene-vingers-maar-wel-een-groen.html> (blog)

²⁹ Het voorbeeld en de rake typering werden aangereikt door Ina Schermer-Vermeer (p.c.).

³⁰ SoNaR: zie Oostdijk *et al.* (2013). Met dank aan Timothy Colleman, die de corpusvoorbeelden bezorgde.

³¹ Voorbeelden geplukt van het internet via Google Search (in 2021).

- (71) Waar het zoemt van de bijen, *fladdert van* de vlinders en... tja, wat doen libellen eigenlijk? <https://www.frankwandelt.nl/reviews/verrekijsers/mijn-nieuwe-swarovski-verrekijsker-voor-het-leven> (advertentie)

6. BESLUIT

Dit verkennend onderzoek schetst een beeld van twee nauw verwante constructies, de reactief-causatieve met een *van*-PP bij *huiveren*-werkwoorden [fysieke reactie], de overvloed-constructie met *wemelen*-werkwoorden [beweging, geluid], en de overgangen en verwantschappen tussen die twee. In beide gevallen heeft de oblique vorm (*van*-PP) kenmerken van een causale participant, maar alleen in de eerste groep is er ook sprake van causativiteit in de echte zin van het woord. En alleen bij de tweede is het subject locatief te interpreteren.

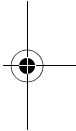
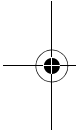
Literatuurlijst

- Beeken, J.** (1993). *Spiegelstructuur en variabiliteit*. Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde 1, B.I.C.N. Leuven: Peeters.
- Broekhuis, H.** (2004). ‘Het voorzetselvoorwerp.’ *Nederlandse Taalkunde*, 9: 97-131.
- Broekhuis, H.** (2013). *Syntax of Dutch: Adpositions and Adpositional Phrases*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Broekhuis, H., Corver N. & Vos R.** (2015). *Syntax of Dutch: Verbs and Verb Phrases* Vol. 1. Amsterdam: Amsterdam University Press. [= *SoD* (2015)]
- Croft, W.** (2012). *Verbs. Aspect and Causal Structure*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- De Schutter, G.** (2014). ‘Een overzicht van PP-objecten en PP-complementen.’ In Van de Velde, F., Smessaert, H., Van Eynde, F. & Verbrugge, S. (red.), *Patroon en argument. Een dubbelfeestbundel bij het emeritaat van William Van Belle en Joop van der Horst*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, pp. 89-102.
- Dowty, D.** (1991). ‘Thematic proto-roles and argument selection.’ *Language*, 67/3: 547-619.
- Dowty, D.** (2000). “‘The Garden Swarms with Bees’ and the Fallacy of ‘Argument Alternation’”. In Ravin, Y. & Leacock, C. (red.), *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press, pp. 111–128.
- Dowty, D.** (2001). ‘The Semantic Asymmetry of “Argument Alternations” (and Why it Matters).’ In van der Meer, G. & ter Meulen, A. G. (red.), *Making Sense: From Lexeme to Discourse, Groninger Arbeiten zur germanistischen Linguistik*, 44. Groningen: Centre for Language and Cognition, pp. 171–186.

- Fillmore, C. J.** (1968). 'The Case for Case'. In Bach, E. & Harms, R. T. (red.), *Universals in Linguistic Theory*. New York: Rinehart and Winston, pp. 21–119.
- Fontaine, J. R. J., Scherer, K. R., Roesch, E. B., & Ellsworth, P. C.** (2007). 'The World of Emotions is not Two-Dimensional.' *Psychological Science*, 18/12: 1050-1057.
- Haeseryn, W., Romijn, K., Geerts, G., de Rooij, J. & van den Toorn, M. C.** (1997²). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen/Deurne: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn. [= ANS2]
- Hoeksema, J.** (2009). 'The swarm alternation revisited.' In Hinrichs E. & Nerbonne, J. (red.), *Theory and Evidence in Semantics*. Stanford: CSLI, pp. 53-80.
- Hoeksema, J.** (te versch.). 'Rillen van angst en blaken van zelfvertrouwen: emotietermen in constructie met causatief *van*.' Te versch. in *Nederlandse Taalkunde*.
- Höllein, D.** (2019). *Präpositionalobjekt vs. Adverbial. Die semantischen Rollen der Präpositionalobjekte*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Levin, B.** (1993). *English verb classes and alternations: a preliminary investigation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Oostdijk, N., Reynaert, M., Hoste, V. & Schuurman, I.** (2013). 'The Construction of a 500 Million Word Reference Corpus of Contemporary Written Dutch.' In Spyns, P. & Odijk J. (red.), *Essential Speech and Language Technology for Dutch: Results by the STEVIN-programme*. Berlijn: Springer Verlag.
- Salkoff, M.** (1983). 'Bees Are Swarming in the Garden'. *Language* 59, 288-346.
- Schermer-Vermeer, I.** (1988). 'De grammatische status van het zogenaamde 'voorzetselvoorwerp'.' *GLOT* 11, 11-27.
- Schermer-Vermeer, I.** (2006). 'Worstelen met het voorzetselvoorwerp.' *Nederlandse Taalkunde* 11: 146-168.
- Van der Sijs, N.** (2002²). *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam/Antwerpen: Veen. <uit dbnl 2008>.
- Vandeweghe, W.** (2011). 'Het voorzetselvoorwerp en de hiërarchie der objecten.' *Nederlandse Taalkunde* 16: 88-101.
- Van Es, G. A. & van Caspel, P. P. J.** (1972). *De patronen van de zinspotente groepen grondtype C en zijn varianten I - VII. Publicaties van het archief voor de Nederlandse syntaxis onder redactie van prof. dr. G.A. van Es en drs. P.P.J. van Caspel*. Rijksuniversiteit Groningen.
- Weijnen, A. A.** (2003²). *Etymologisch dialectwoordenboek*. Den Haag: SDU <uit Etymologiebank>
- Zeschel, A.** (2011). 'Den Wald vor lauter Bäumen sehen – und andersherum: Zum Verhältnis von „Mustern“ und „Regeln“.' In Lasch, A. & Ziem, A. (red.), *Konstruktionsgrammatik III. Aktuelle Fragen und Lösungsansätze*. Tübingen: Stauffenburg, pp. 43-57.

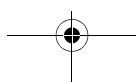
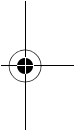
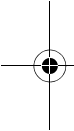
Zeschel, A. (2015): ‘Semiautomatische Identifikation von Argumentstrukturkonstruktionen in großen Korpora.’ In Engelberg, S., Meliss, M., Proost, K. & Winkler, E. (red.), *Argumentstruktur zwischen Valenz und Konstruktion*. Tübingen: Narr Francke Attempto (Studien zur deutschen Sprache), pp. 451–467.

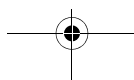
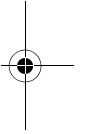
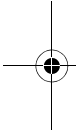

VERSLAGEN & MEDEDELINGEN

Jaargang 130, 2020, Aflevering 3

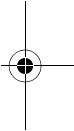
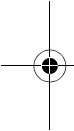

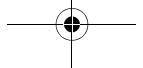
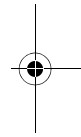
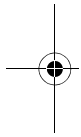
Inhoud

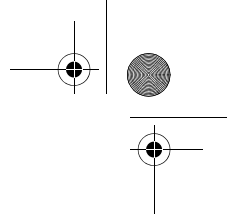
203

**Meer dan een lasterwoord?
Slavernij als topos en praktijk in het werk van
Hendrik Conscience (1812-1883)**

Kevin Absilis, UAntwerpen

Meer dan een lasterwoord? Slavernij als topos en praktijk in het werk van Hendrik Conscience (1812-1883)¹

Kevin Absilis, UAntwerpen

1. SLAAF ALS LASTERWOORD

Ook zonder computeralgoritme durf ik de bewering aan dat ‘slaaf’ en daarvan afgeleide woorden een bijzondere prominentie hebben in het oeuvre van Hendrik Conscience (1812-1883). Ontegensprekelijk is dit het geval in *De leeuw van Vlaenderen* (1838), het gefictionaliseerde relaas over de oorzaken en het verloop van de GuldenSporenslag waarmee de auteur het genre van de roman in Nederlandstalig België op de kaart zette en een symbolisch fundament legde onder de prille Vlaamse beweging (Couttenier & van den Berg, 2009, pp. 399-408; Wauters, 2012, pp. 277-285; Gobbers, 1998). Zo vuurt de listige Brugse gildeleider Pieter Deconinck zijn toehoorders voortdurend aan om uit hun ‘slaefsche sluimering’ te ontwaken (Conscience, 2012, p. 90).² In zijn speeches is ‘het slavenjok’ (Conscience, 2012, p. 147) een ijzingwekkend vooruitzicht en ‘slaaf’ het ultieme ‘lasterwoord’ (Conscience, 2012, p. 111). Als hij zich boos maakt op leliaards – aanhangers van de Franse kroon en dus verraders – dan noemt hij hen ‘de slaven der uitheemschen’ (Conscience, 2012, p. 115). Jan Breydel beroemt er zich dan weer op dat zijn manschappen geen pond ‘slavenvleesch’ bevatten (Conscience, 2012, p. 119) – als deken van de macecliers (slagers) weet Deconincks wapenbroeder zijn metaforen te kiezen. Robrecht van Bethune – de zoon van de graaf van Vlaenderen, bijgenaamd ‘de leeuw van Vlaenderen’ – doet hier niet voor onder en beweert ‘van schaemte’ te zul-

¹ Ik ben allereerst Conscience-biograaf Johan Vanhecke erkentelijk voor het delen van inzichten, informatie en illustraties. Voorts ben ik dank verschuldigd aan Sarah Adams, Marlou de Bont, Ulrike Burki, Jens Dewulf, Sofie Moors, Valerie Rousseau en Sophie Van den Elzen. Dank tot slot aan Frank Willaert voor zijn belangstelling en aan de anonieme reviewers wier feedback deze tekst ten goede is gekomen.

² In deze bijdrage wordt steeds verwezen naar de eerste druk als het primaire teksten van Hendrik Conscience betreft. De uitzondering is *De leeuw van Vlaenderen*, de enige tekst die sinds 2002 in een wetenschappelijke editie beschikbaar is. Ik maak gebruik van de in 2012 verschenen herdruk van deze editie (Conscience, 2012).

len sterven bij het idee alleen al dat een Fransman op hem zou ‘nederzien’ als op een ‘slaef’ (Conscience, 2012, p. 56).

Ook de vertelinstantie verwijst in *De leeuw van Vlaenderen* geregeld naar slavernij. De armoede die het vroegveertiende-eeuwse graafschap Vlaanderen geselde, heet bijvoorbeeld het gevolg van ‘slaverny en dwingende beheersching’ (Conscience, 2012, p. 164). De grond is nochtans vruchtbaar en de bewoners nijver, maar ‘het zweet huns aenschyns vloeide noch voor hun noch voor hun huisgezin’. De oorzaak van zoveel onheil is geen geheim: ‘Alles was voor den Leenheer hunnen meester; en gelukkig achtten zy zich, wanneer hun, na het leveren der tol- en leengoederen, nog genoeg overbleef, om hunne leden gedurende het jaer tot den zwaren arbeid te voeden.’ (Conscience, 2012, pp. 164-165)

Conscience brengt zijn lezers op de hoogte van de gradaties aan menselijke onvrijheid in de laatmiddeleeuwse feodaliteit. Al in het eerste hoofdstuk legt hij in een voetnoot het onderscheid tussen ‘leenlaten’ en ‘lyflaten’ uit (Conscience, 2012, p. 24). Deze leden uit de ‘laegsten stand des volks’ spelen in *De leeuw van Vlaenderen* verder geen rol. De romanhelden stammen uit de opkomende burgerij – Pieter Deconinck en Jan Breydel dus – en in tweede instantie uit de entourage van de graaf van Vlaenderen (Absillis, 2016, p. 469).

Wie echter, zoals de vertelinstantie in *De leeuw van Vlaenderen*, pretendeert dat de inwoners van het graafschap Vlaenderen onderworpen waren aan ‘de duistere slaverny der Leenheeren’ (Conscience, 2012, p. 91) verruult historio- grafische ambities voor beeldspraak en symboliek. Echte slavernij was in de late middeleeuwen in Noord- en Midden-Europa nagenoeg uitgestorven (Harrison, 2019, p. 118; Batsel , 2020, p. 82). Horigen en lijfeigenen kunnen niet zomaar op een lijn worden geplaatst met de slaafgemaakten uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Hun levens- en arbeidsomstandigheden verschilden bovendien sterk van de onfortuinlijken die vanaf de zestiende eeuw in de context van de Europese kolonisatie als koopwaar werden verhandeld in de trans-Atlantische driehoeksvaart (Eltis & Engerman, 2011). Deze vandaag beeldbepalende vorm van slavernij – het internationale onderzoek spreekt van *chattel slavery* (Brandon *et al.*, 2020, pp. 23-24) – zou pieken in de negentiende eeuw, precies in de periode dat Hendrik Conscience zijn omvangrijke oeuvre bij elkaar schreef. In de Verenigde Staten steeg het aantal slaven van ongeveer één miljoen in 1800 naar vier miljoen in 1861, het jaar waarin de burgeroorlog uitbrak (Harrison, 2019, pp. 451-452).

Dat ‘slaaf’ in *De leeuw van Vlaenderen* vaker voorkomt dan vanuit historisch oogpunt te verantwoorden viel, heeft in de allereerste plaats te maken met re-

torisch effectbejag. Sinds de Amerikaanse en Franse revoluties signaleerde slavernij het tegendeel van individuele vrijheid, zelfbestuur en volkssoevereiniteit (De Dijn, 2020, pp. 189-190; Grijzenhout, 1999). In *De leeuw van Vlaanderen* geldt slavernij als de overtreffende trap van ‘dwingelandij’, een concept dat wij vandaag eerder uitdrukken met het woord tirannie. Beide begrippen – slavernij en dwingelandij – figureren trouwens ook in andere teksten van Conscience prominent. Dit is het geval in de historische romans, van *In 't Wonderjaer* (1837) tot *De Kerels van Vlaanderen* (1870), maar ook in de verhalen die in de eigentijdse werkelijkheid zijn gesitueerd. Doorgaans lijkt slavernij een generieke ervaring van onvrijheid uit te dragen, en verwijst het niet, tenminste niet concreet, naar vormen van *chattel slavery*. Toch is het de vraag waard of teksten waarin ‘slavernij’ als begrip dermate domineert, niet ook wilden reageren op de vrijheidsberoving van en handel in (veelal zwarte) mensen. Want dat deze meedogenloze praktijken in de negentiende eeuw nog uitbreiding konden nemen, betekende niet dat verzet ertegen was uitgebleven. Integendeel.

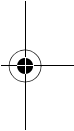
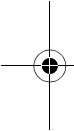
Sinds het einde van de achttiende eeuw probeerden abolitionistische verenigingen, eerst in Engeland, vervolgens in de Verenigde Staten en in Frankrijk, de slavenhandel de wacht aan te zeggen (Harrison, 2019; Sinha, 2016; Drescher, 2009). In het nochtans zeer bij deze handel betrokken Nederland kwam het gecoördineerde verzet vergelijkenderwijs langzamer van de grond (Janse, 2007). Aan de oorsprong van het abolitionisme lagen de Brits-Amerikaanse Quakergemeenschappen die slavernij onverzoenbaar vonden met hun definitie van christelijkheid. Niet veel later groeide ook het verzet in verlichte milieus die slavernij niet langer verenigbaar achtten met de universele rechten van de mens. Minstens zo belangrijk was de inbreng van de Afro-Amerikaanse gemeenschap, die af te lezen is uit slavenopstanden, ondergronds verzet en de intellectuele bijdragen van gevluchte of vrijgekochte slaven. Zonder hun lezingen, pamfletten, petitieën en autobiografieën zou het abolitionisme nooit zo'n vlucht hebben kunnen nemen (Sinha, 2016).

De eerste successen van het abolitionisme dateren van de vroege negentiende eeuw. In 1807 stelde Groot-Brittannië de handel in slaafgemaakte mensen buiten de wet, enkele jaren volgden de Verenigde Staten en (onder zware Britse druk) ook Nederland. Maar de weg was lang: de verboden golden voorlopig niet in de koloniale gebieden en de praktijk van slavernij bleef gewoon voortbestaan. In de zuidelijke staten van de Verenigde Staten werkte het verbod zelfs nieuwe mistoestanden in de hand. Plantage-eigenaars legden zich toe op kweekprogramma's (in slavernij geboren kinderen werden eigendom van de ‘meester’) en criminele bendes specialiseerden zich in het roven van

vrije zwarten uit de noordelijke staten (Harrison, 2019, pp. 453, 470). Dit verklaart meteen hoe het aantal slaafgemaakten in de VS ondanks het handelsverbod nog zo kon stijgen. Abolitionistische overwinningen bleken bovendien soms maar tijdelijk. Frankrijk had de slavernij in 1794 volledig uitgebannen, maar die beslissing werd acht jaar later onder Napoleon weer ongedaan gemaakt.

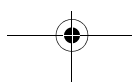
Na 1830 verlegde het abolitionisme de focus naar een totaalverbod op slavernij. Een kantelpunt was de Slavery Abolition Act, waarmee het Britse parlement in 1833 slavernij illegaal verklaarde in het hele imperium. Hierna kregen abolitionistische bewegingen ook elders de wind in de zeilen, zelfs in Nederland, waar lange tijd geen sprake was geweest van een goed georganiseerd verzet (Janse, 2007; Huisman, 2015, p. 10). Zeker tot 1865 bleef de strijd tegen slavernij sterk wegen op het internationale publieke debat (Drescher, 2009, p. 267 e.v.; Sinha, 2016, p. 339 e.v.; Liveley, 1998, p. 57). Tegen die tijd had Hendrik Conscience al om en nabij de vijfenveertig titels gepubliceerd, waaronder meer dan dertig romans. Anders dan Frankrijk, Nederland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten was het toenmalige België niet rechtstreeks betrokken bij de internationale slavenhandel.³ Het had ook (nog) geen koloniale bezittingen (cf. §4.1). Op zich is het dan ook niet zo verwonderlijk dat concrete abolitionistische initiatieven in deze periode zijn uitgebleven. Toch hoeft dit niet noodzakelijk te betekenen dat het internationale debat tussen voor- en tegenstanders van slavernij aan de vroege Vlaamse beweging voorbijging. Concreet zou je je bijvoorbeeld kunnen afvragen of Hendrik Conscience's retoriek over slavernij wel volledig losstond van dit debat, te meer omdat er in de negentiende eeuw meerdere dwarsverbanden bestonden tussen opkomende nationale bewegingen en het abolitionisme (cf. §2).

2. CONTEXT: ABOLITIONISME EN NATIONALISME

De abolitionisten worden tegenwoordig beschouwd als de eerste mensenrechtenactivisten (Sinha, 2016). Het is uitvoerig in kaart gebracht hoe ze een eigen

³ Bekend is wel dat Oostende in de late achttiende eeuw enkele jaren een schakel was in de slavenhandel (Portocarero, 2021, p. 157 e.v.; Panier, 2021). Antwerpen moet ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) eveneens met de slavenhandel te maken hebben gekregen. De Trans-Atlantic Slave Trade Database (www.slavevoyages.org) maakt melding van een (onder Franse vlag) varende schip dat in 1827 vanuit Antwerpen vertrok om 400 slaven op te laden in Calabar (Nigeria) en deze vervolgens te brengen naar Cuba (de database noteert ook dat slechts 307 van deze buitgemaakte mensen de reis overleefden).

retoriek ontwikkelden en activistische strategieën waar andere hervormingsbewegingen naderhand hun voordeel mee hebben gedaan. Te denken valt in dit verband aan het in de negentiende eeuw opkomende socialisme en feminisme (Van den Elzen, 2021, p. 15), of, wat specifieker, aan de antiprostitutiebeweging die in België onder impuls van Marie-Elisabeth Belpaire leidde tot de oprichting van een *Abolitionistische Bond* (Vos, 2019). Uitgebreid geattesteerd is ook de wisselwerking tussen nationalistische emancipatiebewegingen en het abolitionisme. In Ierland bijvoorbeeld zou de onafhankelijkheidsstrijder Daniel O’Connell (1775-1847) de abolitionistische agenda al in de vroege negentiende eeuw voluit steunen. Zwarte activisten kregen er een platform om hun verhaal te doen (Kinealy, 2011 & 2020; Murphy, 2010; Rodgers, 2007; Drescher, 2009, pp. 250-252; Sinha, 2016, pp. 360-362; Ignatiev, 1995, p. 6 e.v.). Deze affiniteit met het abolitionisme heeft te maken met de eigen geschiedenis van bezetting door de Britten, die Ierse nationalistengraag als imperialistische slavendrijvers voorstelden (vgl. Kileany, 2011, p. 3 e.v.).⁴

Van de eerste flaminganten weten we dat ze zich spiegelde aan de Irish Movement en opkeken naar Daniel O’Connell. In 1844 wijdde Theodoor van Ryswyck een van de ‘politieke refreinen’ uit zijn gelijknamige bundel aan deze ‘O’Connell’ – zo bekend was de ‘grote redenaar en onverschrokken held’ dat een voornaam overbodig scheen (Van Ryswyck, 1844, p. 30). Meer nog dan een eerbetoon drukte Van Ryswycks refrein de hoop uit dat een leider van zijn statuur ook het Vlaamse volk zou komen bevrijden (Ceulemans, 2013, pp. 435-436). Dat de dichter ‘de slavenstand’ aanklaagt van Ieren zowel als Vlamingen komt niet meer als een verrassing. Een tussenschakel als O’Connell brengt de abolitionistische beweging weer wat dichterbij de Vlaamse beweging en benadrukt de relevantie van de vraag of ook de eerste flaminganten door het abolitionisme werden beïnvloed, zeker als het gaat om Hendrik Conscience, de schrijver die vanwege politieke engagement in de Engelstalige wereld als de ‘Daniel O’Connell of Flanders’ werd geroemd. (Anoniem, 1855, p. 55)

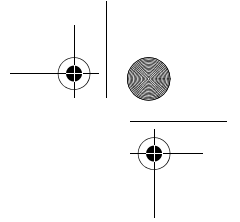
Er is meer. Specifiek in *De leeuw van Vlaenderen* valt van de begrippen ‘slaaf’ en ‘slavernij’ de Bijbelse resonantie op. Zo wordt Pieter Deconinck vergeleken met Mozes, die door God was opgedragen om zijn ‘broederen uit

⁴ Het beeld van de Ieren als een geknecht volk was zo overtuigend dat zij, omgekeerd, op solidariteit konden rekenen van zwarte activisten. Na een bezoek aan het door honger geteisterde Ierland zei de Afro-Amerikaanse abolitionist Frederick Douglass (cf. infra) in 1845: ‘I say, with no wish to wound the feelings of any Irishman, that these people lacked only a black skin and woolly hair, to complete their likeness to a plantation negro’ (Kinealy, 2011, p. 4).

de banden Pharao's' te bevrijden (Conscience, 2012, p. 255) De parallel tussen de profeet uit het boek *Exodus* en Deconinck nodigt uit tot een allegorische interpretatie. De inwoners van het graafschap Vlaanderen verschijnen als de tot slaaf gemaakte kinderen van Israel, de Franse vorst Philippe le Bel als de Farao, de Franse natie als het Oude Egypte en Vlaanderen als het beloofde land – zij het dan wel dat de Vlamingen er niet meer heen hoeven te trekken. Ze wonen er namelijk al en moeten alleen nog maar van die vervelende Fransen/Egyptenaren af zien te komen.

Er is wel eens gesuggereerd dat Conscience zijn *Leeuw van Vlaanderen* via de analogie met het boek *Exodus* een religieuze dimensie gaf en behalve nationale ook 'gewijde geschiedenis' wilde schrijven (Tollebeek & Verschaffel, 2002, p. 191). Het zou echter onjuist zijn dit aspect te overdrijven. Met christelijke mores heeft de injectie van Bijbelse elementen in *De leeuw van Vlaanderen* weinig te maken. Voor een auteur als Conscience, die zich richtte tot een weinig geleterd maar ter kerke gaand publiek, voorzag het *Exodus*-verhaal in een readymade stramien om nationale gevoelens op te wekken en te mobiliseren.⁵ De vergelijking van Deconinck met Mozes is niet zozeer een bewijs van bekeringsdrift of religieuze propaganda. Wél versterkt ze het bevrijdingsnarratief in *De leeuw van Vlaanderen*. Net als het boek *Exodus* volgt de roman het diep in de Westerse cultuur ingesleten traject van onderdrukking, verzet, bevrijding, verbond en beloofde land (vgl. Walzer, 1985, p. 133). In dit opzicht vertoont Conscience's retoriek overeenkomsten met die van de toenmalige gemeenschap van zwarte slaafgemaakten in de Verenigde Staten. Zoals al aangegeven werden onvrije zwarten daar in de negentiende eeuw massaler dan ooit aan het werk gezet in de katoen-, tabaks- en suiker-teelt. Niet zelden werden ze door hun eigenaars gekluisterd met echte, metalen boeien – en niet met de overdrachtelijk bedoelde 'ketens der slaverny' die in *De leeuw van Vlaanderen* worden vervloekt. Precies in dit milieu ontwikkelde zich in de negentiende eeuw een cultus die Mozes inschakelde in de strijd tegen de Amerikaanse slavernij (Raboteau, 2004, pp. 311-312; Genovaese, 1976, pp. 252-255; Feiler, 2009; Glaude, 2000; Sinha, 2016, p. 28). Zo is het geen bijkomstigheid dat *Go Down Moses*, de spiritual met de pulse-

⁵ Het was al veel langer een beproefde truc. Veertig jaar voor de publicatie van *De leeuw van Vlaanderen* werd Hendrik van der Noot ingehaald als een nieuwe Mozes. De leider van de Brabantse omwenteling en vervolgens de eerste minister van de kortstondige Verenigde Nederlandse Staten zou het vaderland bevrijden uit de Oostenrijkse slavernij en het volk leiden door 'de roode zee', klonk het toen (Verschaffel, 2017, p. 270). Ook elders plukten nationale bewegingen motieven en sjablonen uit het boek *Exodus* (Smith, 2003 & 2008, p. 127 e.v.); in Nederland gebeurde dat al in de zeventiende eeuw in de strijd tegen Spanje volop (Huisman, 2015, p. 83; Huisman, 1983; Grijzenhout, 1999).

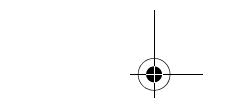
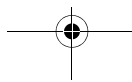

rende regel ‘*Let my people go!*’ uitgroeide tot het antislavernijlied bij uitstek (Huisman, 2015, pp. 78-80). Evenmin is het zomaar een anekdote dat Harriet Tubman, een aan slavernij ontsnapte zwarte vrouw die vanaf 1850 tientallen slaven hielp via de ‘*underground railroad*’, de bijnaam Mama Moses kreeg (Meacham & McGraw, 2019, pp. 52-61). Het is weinig waarschijnlijk dat Hendrik Conscience van deze details op de hoogte was. Toch is er minstens één tekst die hem in aanraking kan hebben gebracht met het leven van de slaafgemaakte zwarten in de Verenigde Staten: Harriet Beecher Stowes *Uncle Tom’s Cabin* (1852). Ook deze roman vergelijkt het lot van zwarte slaven met dat van het volk Israël in het oude Egypte (Tawil, 2006, pp. 188-189).

3. VRAAGSTELLING EN VERKENNING

Wat ik tot dusver heb willen aankaarten, komt hierop neer: er zijn retorische overeenkomsten tussen de teksten van Hendrik Conscience, in het bijzonder *De leeuw van Vlaenderen*, en het abolitionistische discours dat zich in de negentiende eeuw vanuit de Angelsaksische wereld naar het Europese continent verspreidde. De vraag die in het vervolg van deze bijdrage centraal staat, is of dit literaire werk ook meer directe standpunten verspreidde over de met het kolonialisme verweven *chattel slavery*. Anders gezegd: was slavernij in het oeuvre van Conscience méér dan een lasterwoord, meer dan een metafoor? In *De leeuw van Vlaenderen* blijkt dit niet het geval te zijn. Daarin staat de anti-slavernijretoriek uiteindelijk ten dienste van specifieke nationalistische sentimenten. Zijn er echter andere teksten die zich uitspreken over de legitimiteit van de met het Europese kolonialisme vervlochten bezitsslavernij?

Aangezien Conscience’s romanhelden de mond zo vol hadden van ‘slavernij’, is het opmerkelijk dat de vraag naar de mogelijke wisselwerking tussen flamingantisme en abolitionisme niet eerder werd opgeworpen. De impact van *Uncle Tom’s Cabin*, de meest verkochte roman van de negentiende eeuw, werd al in vele taal- en cultuurgebieden onderzocht (Kohn, Meer & Todd, 2006; Robbins, 2007, pp. 99-120; Davis & Mihaylova, 2018; Huisman, 2015, p. 58 e.v.), maar nog niet in Vlaanderen. Slavernij is ook geen topos in *Alles is taal geworden*, het deel van de Nederlandse literatuurgeschiedenis dat de negentiende eeuw beslaat (Couttenier & Van den Berg, 2009). In de historiografie van de Vlaamse beweging werd tot dusver evenmin aandacht besteed aan deze kwestie.

Als we het oeuvre van Conscience in vogelvlucht beschouwen, dan moeten we vaststellen dat echte bezitsslavernij – ten overvloede: de economie die mensen herleidt tot handelswaar en privé-eigendom om onbezoldigde arbeid te laten verrichten – eerder zelden in beeld komt. Waar dit het geval is, verschijnt slavernij bovendien als een niet-Europees gebruik. De *Geschiedenis van graef Hugo van Craenhove en van zynen vriend Abulfaragus* (1845) maakt bijvoorbeeld gewag van ‘slaven en dienaers’ die werkzaam zijn voor een Joods-Syrisch gezin in het veertiende-eeuwse Damascus (Conscience, 1845, p. 88). In *Jacob van Artevelde* (1849) valt op een jaarmarkt in het veertiende-eeuwse Gent een Turkse juwelier te betrappen in aanwezigheid van ‘zynen afrikaenschen slaef’ (Conscience, 1849, p. 143). In *Simon Turchi* (1859), gesitueerd in het zestiende-eeuwse Antwerpen, getuigt een personage over ‘Moorsche slavendryvers’ die christenen gevangennemen en verhandelen (Conscience, 1859, pp. 30-31). De associatie van slavernij met de cultuur van het Nabije Oosten was een courante oriëntalistische gemeenplaats. Ze paste in het verheven, on-barbaarse beeld dat Europa toen van zichzelf koesterde (Hondius, 2014, p. 212) en speelde in op de westerse fascinatie voor Arabische slavendrijvers zoals die nog valt af te leiden uit opera’s als *Die Entführung aus dem Serail* (W.A. Mozart, 1782) en *L’italiana in Algeri* (G. Rossini, 1813) (Lively, 1999, p. 79).

Zelfs Conscience’s *Het goudland* (1862), waarin drie Vlamingen in 1849 naar Californië trekken, laat slavernij onbesproken. In dit in 1850 als eenendertigste staat aan de VS toegevoegde gebied gold een verbod op slaafgemaakten (Harrison, 2019, p. 488), maar in de praktijk werden ze in de periode van de *gold rush* volop aan het werk gezet. Of Conscience van al deze bijzonderheden op de hoogte was, of wilde zijn, is een beetje de vraag. De auteur ambiëerde in de eerste plaats een spannend en bij momenten ook humoristisch avonturenverhaal, maar onzorgvuldig gedocumenteerd was het geheel zeker niet. Hoe het ook zij, *Het goudland* zinspeelt slechts één keer op slavernij, en dan alleen om het doorzettingsvermogen van de Vlaamse goudzoekers te onderstrepen.⁶

Interessanter is een korte passage in *De oom van Felix Roobeek* (1877), het eerste deel van een romandiptiek dat Conscience schreef in de herfst van zijn

⁶ ‘Onder eenen slavenarbeid, als degene, welken deze lieden op zich genomen hadden en met eene verwonderlyke aendrift uitvoerden, zouden Afrikaensche negers zelve, op weinige dagen bezwaken zyn; maer de dorst naer goud en de hoop op schatten sloegen hen met verblindheid, en gaven hun de magt om de stem huns lichaems, dat om rust en verpoozing riep, te versmachten.’ (Conscience, 1862, pp. 158-159)

carrière. Hierin komt de ‘slavenomwenteling’ op Saint-Domingue ter sprake – bedoeld wordt de opstand die de geschiedenis inging als de Haïtiaanse revolutie en in 1804 leidde tot de eerste vrije zwarte republiek. Wanneer Felix Roobeek over de ‘ijselijke tafereelen van der Negeren wreedheid’ verneemt via de Franse kranten die hij voorleest aan zijn bedlegerige oom, kan hij alleen maar ‘huiveren’ (Conscience, 1877, p. 192). Sympathie voor de zwarte opstandelingen, waarvan nog wordt opgemerkt dat ze de Franse kolonie met ‘vuur en bloed’ hadden ‘overdekt’, spreekt hier niet uit. Op de niet onbegrijpelijke aanleiding voor de wreedheid van de rebellen wordt verder niet ingegaan. Conscience’s tekst echoot zo de onder Europese kolonialeen wijdverspreide angst voor een slavenopstand (vgl. Wood, 2000, p. 171; cf. infra).

Of Felix Roobeek’s afkeer van de ‘slavenomwenteling’ betekent dat deze jonge held de exploitatie van slaafgemaakten op Saint-Domingue (of elders) verdedigbaar vindt, is intussen geen uitgemaakte zaak. Conscience’s oeuvre laat zich zelden enthousiast uit over gewelddadig verzet en revolutionaire oprispingen. Zo bekritisieren meerdere teksten de Franse Revolutie en de nasleep ervan (behalve het Roobeek-diptiek ook *De Boerenkryg* uit 1853 en *Bella Stock* uit 1861). Als Conscience in *De leeuw van Vlaenderen*, *Jacob van Artevelde* en *De Boerenkryg* wél met sympathie over gewapend verzet schrijft, dan beklemtoont hij steeds de legitimiteit ervan. Geweld moet te allen tijde niet alleen strategisch, maar ook moreel en politiek-juridisch te verantwoorden zijn en is alleen toegelaten als de diplomatieke middelen zijn uitgeput. Zo stuurt Gwijde van Dampierre in *De leeuw van Vlaenderen* lange tijd aan op vrede met zijn leenheer en is hij zelfs bereid om zich voor hem op de knieën te werpen. Pas als Philippe le Bel de oude graaf op achterbakse wijze laat gevangennemen, loopt het conflict uit de hand.

In *De Kerels van Vlaenderen* laat Conscience dan weer zien hoe de rechtvaardige strijd van het Kerelsvolk faliekant afloopt nadat de onverzoenlijkheid van een handjevol radicalen die strijd in diskrediet brengt. In deze situatie waren de diplomatieke middelen niet uitgeput en was het gewapend verzet gedomd om tragisch af te lopen (Humbeek, 2016, p. 146).

Om maar te zeggen dat de afwijzing van de slavenopstand in *De oom van Felix Roobeek* niet automatisch hoeft te betekenen dat het ongenoegen van deze slaafgemaakten elke grond wordt ontzegd. De tekst blijft op dit vlak gewoon erg vaag en ligt in de lijn van Conscience’s antirevolutionaire houding. Zoals Kris Humbeek heeft opgemerkt was ‘staatsgevaarlijk’ wel ongeveer het laatste wat Conscience ambieerde te zijn (Humbeek, 2016, p. 152).

De Kerels van Vlaanderen is om nog een andere reden interessant. Deze roman speelt zich af in het twaalfde-eeuwse Brugge en heeft, vergeleken met het later gesitueerde *De leeuw van Vlaanderen*, meer oog voor de armoede en onvrijheid van de laagste klassen. Al op de eerste bladzijden wordt gewag gemaakt van ‘lijfeigenen’ die worden verhandeld samen met ‘den akker waarop zij geboren waren’ (Conscience, 1871, p. 12). Dat zij in erbarmelijke omstandigheden moeten leven, maakt duidelijk dat Kerlingaland – het kustgebied dat de Kerels bevolken en dat van Frans-Vlaanderen tot aan Denemarken strekt – met ernstige sociale problemen kampt. Een toplaag heeft zich kunnen emanciperen, de middenklasse ontwikkelt zich eveneens vlot, maar het proletarische deel van het Kerelsvolk blijft achter. Dit gebrek aan sociale mobiliteit voor de laagste klassen wordt in de roman uitgelegd als het gevolg van (verwerpelijke) feodale gebruiken en maatschappelijke structuren. De toestand wordt echter ook in verband gebracht met de haperende verantwoordelijkheidszin van de stedelijke elite, die haar voogdijschap verwaarloost. Haar taak is het om de minst bedeeden geleidelijk aan te ontwikkelen en te emanciperen, en op dat vlak schiet ze dus tekort (Humbeeck, 2016).

Terwijl in *De leeuw van Vlaanderen* ‘slaaf’ functioneert als ‘lasterwoord’ en de ellende van een leven in onvrijheid voor het overige buiten beeld blijft, spreekt uit *De Kerels van Vlaanderen* wel degelijk sociale kritiek. Toch valt uit deze tekst bezwaarlijk een visie te puren op de met het westerse kolonialisme vervlochten bezitsslavernij. Daarvoor zijn er gewoon te weinig aanknopingspunten.

In zijn hele oeuvre heeft Hendrik Conscience de slavernijkwestie uiteindelijk maar één keer uitvoeriger aangesneden. In het in 1858 verschenen *Batavia*, over de Nederlandse verovering van Java in de zeventiende eeuw, is namelijk een uitgewerkte rol weggelegd voor een tot slaaf gemaakte Afrikaan. Dat is ook de reden waarom net deze roman in de laatste jaren in de belangstelling kwam te staan (cf. infra). Het debat dat zich rond *Batavia* ontspon, riep echter een reeks misverstanden in het leven. Om deze misverstanden te weerleggen is een geduldige analyse nodig, niet alleen van de tekst, ook van de context. Het is een dergelijke analyse die in dit artikel stap voor stap zal worden ontvouwd. Daarbij vertrek ik van de recente publieke belangstelling. Vervolgens zoek ik een antwoord op deze vragen: Hoe representeert *Batavia* een personage dat tot slaaf gemaakt werd in de context van Europese kolonisatie? Welke opvattingen over slavernij en het debat over de afschaffing ervan schemeren door in deze tekst? En getuigt de tekst van literaire of andere invloeden die met deze opvattingen in verband gebracht kunnen worden?

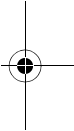
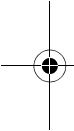

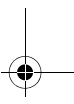
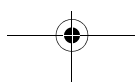
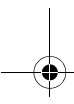
Zonder daarbij veel academische drukte te maken zal ik in mijn analyses een postkoloniaal begrippenapparaat benutten. Begrippen als *agency*, *othering* en *white saviorism* helpen om de subtielere effecten van stereotypering aan het licht te brengen en raciale machtsverhoudingen te ontleden. Ik geef er de voorkeur aan om dit soort begrippen te introduceren op het ogenblik dat ze concreet kunnen worden toegepast. Terzelfder tijd is het mijn ambitie om dit postkoloniale apparaat aan te vullen en te confronteren met al wat de gereed-schapskoffer van de neerlandistiek van oudsher als een filologische discipline te bieden heeft. Waar en wanneer nodig en relevant betrek ik de genese van *Batavia*, de biografie van Conscience, de materialiteit van het boek, de (historische) betekenis van woorden en zinnen, de discursieve verwantschap tussen de tekst en andere teksten en de cultuurhistorische en politieke achtergronden van deze casus.

4. BESTAANDE VERONDERSTELLINGEN ROND *BATAVIA*

Lange tijd was *Batavia* weinig bekend. Het liep al mis met de lancering van de roman. Hoewel uitgever P.F. Van Dieren in het najaar van 1858 in Vlaanderen en Nederland nogal wat reclame liet maken, verscheen niet één recensie. De verwachting om met dit onderwerp het Noord-Nederlandse publiek te kunnen charmeren – krantenadvertenties repten van een boek ‘bij uitnemendheid geschikt voor *Hollandsche Lezers*’ – bleef onvervuld (Van den Berg, 2016, p. 293). Ook op de binnenlandse markt viel de respons tegen, tot grote teleurstelling van de auteur (Vanhecke, 2021, p. 306).⁷

⁷ De geringe respons betekent niet dat *Batavia* ongelezen bleef. Een brief van een Nederlandse koloniaal aan Conscience bewijst dat zijn roman zelfs op Java een publiek vond (Fris, 1913, p. 244). De auteur kreeg complimenten voor de volgens deze lezer geslaagde weergave van volkskundige en geografische details. In deze periode werd Consciences werk in het algemeen nauwelijks in de pers besproken.

Bij de Boekhandelaars **ALTMANN en ROOSENBURG**, te *Rotterdam*, is voorhanden:

HENDRIK CONSCIENCE, BATAVIA,
HISTORISCH TAFEREEL UIT DE XVI^{de} EEUW.
1ste Deel, met 4 Platen, 174 Bladz. f 1.30.

Dit Boek, bij uitnemendheid geschikt voor *Hollandsche* Lezers, is niet minder boeiend geschreven dan enig vroeger Meesterstuk van dezen Gevierden Schrijver.

In drie Deelen, die elkander binnen eenige weken volgen, is het compleet.

Bij genoemde Boekhandelaars zijn mede voorhanden: **GUIDES EN HOLLANDE, BELGIQUE, FRANCE, SUISSE, ETC. Geïllustreerde WERKEN** en eene Fraaije Collectie **LITERATURE LÉGÈRE.** (7499)

(6133) Bij **J. H. SCHELTEMA**, te *Amsterdam*, Beurssteeg, E, 183, ziet het licht:

ZES JAREN
UIT HET LEVEN VAN
WEMMER VAN BERCHEM.
GEVOLGD DOOR
I E T S
OVER ONZE VROEGSTE BETREKKINGEN
MET **JAPAN**,

EEN NIEUW WERK VAN
HENDRIK CONSCIENCE:
BATAVIA.
Historisch Tafereel uit de XVII^{de} Eeuw.
Drie Deelen met 12 Platen van Ed. DUJARDIN.
Prijs f 3.60.
Het eerste Deel, heden uitgegeven, is te bekomen bij **N. J. VERHOEFF**, in den Houttuin, te *Rotterdam*. (7501)

‘Bij uitnemendheid geschikt voor *Hollandsche* Lezers’: advertenties zoals deze twee in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 11 juli 1858 tonen aan dat niet alleen Conscience en zijn uitgever J.P. van Dieren maar ook Nederlandse boekhandelaars voor *Batavia* rekenden op een groot debiet in Nederland. De verwachtingen liepen echter uit op teleurstelling [bron: KB 1615AC via www.delpher.nl, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010115756:mpeg21:p004>]

Na de dood van Conscience bekleedde *Batavia* dan ook geen centrale plek in de herinnering van zijn persoon of in de studie van zijn teksten. In de praalstoeten die in 1912 in Antwerpen ter gelegenheid van de Consciencefeesten uitgingen, werden wel nog scènes uit *Batavia* opgevoerd (Greving & Tollebeek, 2016; Van der Mandere, 1912, p. 597; Anoniem, 1912) en in datzelfde herdenkingsjaar bewerkte Lodewijk Scheltjens (1861-1946) de roman tot een toneelstuk.⁸ Naast de impact van Consciences bekendere historische romans, volksvertellingen en zedenromans valt dit eerder schamel uit. De aan Conscience gewijde wetenschappelijke monografieën schonken weinig aandacht aan *Batavia* (De Mont, 1912; De Bock, 1920, p. 268). Als de tekst figureert in discussies over de Indische letteren, dan is het hoogstens in een voetnoot.⁹ Ook onderzoek naar de negentiende-eeuwse Vlaamse letterkunde heeft vrijwel niets te melden over de roman. Een uitzondering is *Literatuur en re-*

⁸ De première van deze toneelbewerking vond plaats op zaterdag 31 augustus 1912 in de Koninklijke Nederlandse Schouwburg in Antwerpen ter gelegenheid van Koninginnedag (Anoniem, 1912b, p. 3).

⁹ Zo is door Prick van Wely beweerd dat Conscience met *Batavia* ‘eigenlijk de Indische roman schiep’ (in Salverda, 1998, p. 549). De observatie heeft de roman echter geen plek in de geschiedenis van de ‘Indische roman’ opgeleverd.

volutie van Bert Brouwers (ps. Bert Vanheste). In dit proefschrift, dat in de pas loopt van marxistische theoretici als György Lukács en Lucien Goldmann, werd *Batavia* weggezet als ‘een ode aan de hollandse burgerij en haar kolonisatiepolitiek’ (Brouwers, 1971, p. 136; vgl. Brouwers, 1983, p. 127). Decennia later zou Piet Couttenier het in *Alles is taal geworden* (2009) kortweg houden op ‘een goed gedocumenteerd historisch en exotisch tafereel over de verdediging van de Nederlandse factorij in Jakatra (Djakarta) tegen de “listige” Javanen en vervolgens de stichting van Batavia (1618-1619)’ (Couttenier & van den Berg, 2009, p. 683). Wat de ideologische betekenis betreft blijft deze literatuurgeschiedenis eerder op de vlakte: ‘Om bij de lezers in Nederland in de gunst te komen looft [Conscience] de Nederlandse heldenmoed, vaderlandsliefde en handelsgeest’ (Couttenier & van den Berg, 2009, p. 683).

Dat *Batavia* de laatste jaren commotie veroorzaakte – anderhalve eeuw na de eerste verschijning en meer dan honderd jaar nadat de roman voor het laatst werd gedrukt –, heeft alles te maken met de oplevende aandacht voor het Europese koloniale verleden. Het was Luc Renders die in 2013 in een Conscience-themanummer van *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren* de kat de bel aanbond in de eerste uitgebreide analyse van *Batavia* (Renders, 2013). Zes jaar later integreerde Renders zijn bevindingen in *Koloniseren om te beschaven*, een overzicht van het Nederlandstalige Congoproza van 1596 tot 1960 (Renders, 2019). Het boek is het indrukwekkende resultaat van decennialang onderzoek en de in deze bijdrage geformuleerde kritiek op Renders’ benadering van Conscience doet niets af van de relevantie en bruikbaarheid ervan.

Ik zal me in deze bijdrage toeleggen op het analyseren en evalueren van drie specifieke aannames die over *Batavia* zijn gelanceerd. Eerst (4.1) buig ik me over de typering van *Batavia* als een ‘uitgesproken kolonialistische en eurocentrische roman’ (Renders, 2019, p. 64), die geconcipieerd zou zijn als steunbetuiging aan de koloniale aspiraties van Leopold I (Renders 2013, pp. 216-218; Renders, 2019, p. 59; Renders, 2020, p. 189 en p. 194). Vervolgens (4.2) buig ik me over de veronderstelling dat *Batavia* ‘totaal ongevoelig’ blijft voor de abolitionistische opvattingen die in de negentiende eeuw circuleerden (Renders, 2019, p. 66). Om deze veronderstelling te toetsen is het noodzakelijk om *Batavia* naast *Uncle Tom’s Cabin* van Harriet Beecher Stowe te leggen, een antislavernijroman die zes jaar voor *Batavia* was verschenen en een vandaag nog moeilijk voor te stellen impact heeft gehad. Volgens Renders zou Conscience geen invloed van de Amerikaanse schrijfster hebben ondergaan (Renders, 2019, p. 66). Wat is daarvan aan? Tot slot (4.3) wil de consen-

sus vandaag dat de representatie van Congo, de slaafgemaakte Afrikaan die in *Batavia* een opmerkelijke bijrol heeft (cf. infra), een toonbeeld is van racisme en een staalkaart van raciale stereotypering (Renders, 2013, p. 227; Barrie & Kanobana, 2021, p. 36). Is deze beschuldiging – want daar komt de vaststelling toch op neer – terecht? En zo ja, in welke mate?

4.1. KOLONIALISME IN BATAVIA

In *Koloniseren om te beschaven* heeft Renders *Batavia* geboekstaafd als de ‘eerste Vlaamse koloniale roman’ (Renders, 2019, p. 59). Het is een kwalificatie die niet als een aanbeveling klinkt en die door de pers vlot werd overgenomen (Pauli, 2019; Horsten, 2019; Jans, 2020; Reynebeau, 2021). ‘Vlaams’ slaat in dit verband allereerst op de auteur; de stof behelst immers de vroegmoderne *Nederlandse* koloniale geschiedenis. Renders decodeert de tekst evenwel als een steunbetoon voor de koloniale plannen van Leopold I (Renders, 2019, p. 59; vgl. Renders, 2020, p. 189 en 194).¹⁰ Hij wijst hiervoor naar de extraliteraire contacten tussen Conscience en het hof (Renders, 2019, p. 59; Renders, 2020, p. 189), maar hoe die bewijzen dat *Batavia* de koloniale agenda van zijn occasionele begunstigers onderschreef, blijft onhelder. Dat hinderde kranten en weekbladen niet om de suggestie over te nemen. In *Knack* wist Sibó Rugwiza Kanobana zelfs dat Conscience niet alleen de veroveringsdrang van Leopold I steunde, maar ook die van zijn zoon (Raspoet, 2021). Steekhoudend kan alvast de laatste bewering bezwaarlijk worden genoemd: *Batavia* verscheen zeven jaar voordat Leopold II zijn vaders troon erfde en meer dan een kwarteeuw voor hij Congo-Vrijstaat usurpeerde.

Het is bekend dat Leopold I in het begin van zijn carrière koloniale ambities koesterde. Zijn plannen baarden geen succes. Het enige project dat een beetje van de grond kwam was de ‘volksplanting’ in Santo-Tomás de Castilla, een plek aan de Caribische kust van Guatemala waar de Belgische autoriteiten in 1843 een concessie van een half miljoen hectare bemachtigden (Deneckere, 2011, p. 608). De opbrengst van deze vestigingskolonie was van secundair belang. Bot gesteld was Santo-Tomás een deportatieoord voor de paupers, werklozen en (ex)gevangenen die in Vlaanderen de burgerij in die tijd veel ‘overlast’ berokkenden (vgl. Feys, 2004, p. 206).

¹⁰ Brouwers liet in 1971 al een gelijkaardig ballonnetje op (Brouwers, 1971, p. 136).

Verleid door het vooruitzicht van welvaart en zorgeloosheid zouden in 1843 en 1844 enkele honderden Belgen, overwegend afkomstig uit West- en Oost-Vlaanderen, de Atlantische oceaan oversteken. Door de slechte voorbereiding, het ongezonde klimaat en de logistieke ellende ter plaatse draaide het avontuur in Guatemala uit op een catastrofe. Van de 871 landverhuizers zou een vierde overlijden aan ziekte en ontbering (Feys, 2004, p. 203). Een minderheid slaagde erin om in Santo Tomás een bestaan op te bouwen, maar vanuit de meeste kolonisten moesten worden gerepatrieerd. Ze keerden nog berooider dan voor hun vertrek naar België terug (Van den Bossche, 1997, pp. 121-123; Feys, 2014, p. 85).

De imagoschade die de hele onderneming had aangericht, was immens en zette een domper op de dromen van het prille België en zijn op gebieds- en gezagsuitbreiding gebrande vorst. Bij flamingantische schrijvers riep het sterke anti-emigratiesentimenten op. Het fiasco in Guatemala groeide uit tot een symbool van het hardvochtige opportunisme waarmee de Belgische staat de hongersnood en armoede in Vlaanderen wilde oplossen. De georganiseerde misleiding van de landverhuizers werd halverwege de jaren 1840 een motief in de publieke debatten (Van den Bossche, 1997; Couttenier & Van den Berg, 2009, p. 457). Theodoor van Ryswyck wijdde er hekelgedichten aan (Ceulemans, 2013, pp. 440-447). Ook Domien Sleenckx en Frans De Hoon toonden zich kritisch, net als de Antwerpse tijdschriften *De Roskam* en *De Schrobber* (Van den Bossche, 1997, p. 138). Als de Antwerpse troubadour Andreas De Weerd eind jaren 1840 in een van zijn liedjes Vlaamse sukkelars aanraadt om hun geluk te zoeken aan de Amerikaanse westkust, dan bedoelt hij dit ironisch en wil hij alleen maar de armoede in Vlaanderen aanklagen (Lampo, 2011). Het debacle van Santo-Tomás zinderde nog altijd na toen August Snieders in *De fortuinzoekers* (1858) waarschuwde voor de lokroep van kolonies (Noord-Amerika in het bijzonder).¹¹

In 1854 verstreek de concessie en werd de volksplanting in Santo-Tomás definitief opgedoekt. Twee jaar later zou Hendrik Conscience het plan opvatten voor een roman over de Nederlandse verovering van Java in de zeventiende eeuw. Gelet op de hier geschetste voorgeschiedenis is het weinig waarschijnlijk dat Conscience de koloniale escapades van Leopold I heeft willen promo-

¹¹ *Een middeltje om rijk te worden* (1853) van Eugeen Zetternam is in dit verband de uitzondering: in deze roman wordt emigratie naar Amerika voorgesteld als een ontsnapping aan armoede. De auteur voegde in een 'aanhangel' zelfs praktische raadgevingen toe voor de aspirant-landverhuizer. Het leven in Amerika beschreef Zetternam echter niet; zijn verhaal houdt op bij de overvaart. In *De dochter des visschers* (1855) van Johan van Rotterdam wordt een jonge Vlaamse visserszoon rijk dankzij een kortstondig en weinig uitgewerkt avontuur in Californië.

ten. Andere teksten van Conscience bevatten evenmin aanwijzingen in die zin. Integendeel, in de eerder genoemde roman *Het Goudland* (1862) sloot Conscience zich aan bij de emigratie-ontradende boodschappen van zijn collega's.

Consciences verhalen volgen de vuistregel dat welvaart en geluk niet in den vreemde moesten worden gezocht.¹² Occasioneel bekritiseerden ze zelfs de koloniale veroveringsdrang.¹³ Als zijn werk de loftrumpet steekt over het kolonialisme, dan beperkt dit zich tot het roemen van Europese durf en ondernemingszin. Neem de roman *Simon Turchi of de Italianen te Antwerpen*, die net na *Batavia* verscheen. Het verhaal speelt zich af in het zestiende-eeuwse Antwerpen dat zich opwerpt als 'het middenpunt van den Europese handel'. Dat deze handel het begin markeerde van de westerse kolonisatie en draaide op exploitatie en slavernij, wordt er in *Simon Turchi* niet bij verteld. De 'ontdekkingen' van Christoffel Columbus en Vasco da Gama worden verheerlijkt als grootse exploten. Verrassend hoeft dat allemaal niet te zijn. Het negentiende-eeuwse Europa kwam aan zelfvertrouwen weinig te kort. Het stond niet alleen aan de spits van de industriële omwenteling, maar heerste over de wereldzeeën en de continenten. Hendrik Conscience was er de auteur niet naar om te tornen aan zulke vanzelfsprekendheden. En op deze manier is ook *Batavia* au fond weinig kritisch voor het Europese imperialisme. Een synopsis van de roman maakt dit meteen duidelijk.

Batavia verhaalt de wederwaardigheden van Walter Pietersen, een Amsterdamse dokterszoon die voor Nederlands eer en glorie naar Oost-Indië trekt. De van vaderlandsliefde brandende jongeman heeft nog een bijkomend motief: met een succesvolle militaire carrière hoopt hij indruk te maken op de Hollandse kapitein Pieter Van den Broeck. Walter is namelijk verliefd op diens dochter Aleidis. Zodra Java met succes veroverd is en Walter zich in de strijd heeft kunnen bewijzen, valt ook de liefde hem in de schoot.

¹² Ook in *De koopman van Antwerpen* uit 1863 hing Conscience een negatief beeld op van het leven als immigrant in Amerika, al slaagt hoofdpersoon Raphael Banks er wel in om fortuin te maken overzee. Als landverhuizing in Consciences werk wordt besproken, is het steeds met een ontradend effect: in het uit 1865 daterende, met de Staatsprijs bekroonde *Bavo en Lieveken* raakt het Gentse arbeidersgezin Wildenslag helemaal ontwricht nadat het naar Frankrijk is uitgeweken op zoek naar werk.

¹³ Zijn romandebuut *In 't wonderjaer* (1837), gesitueerd in het zestiende-eeuwse Antwerpen, laat zich bijvoorbeeld schamper uit over het gedrag van de *conquistadores* in de Nieuwe Wereld – de rijkdom van de Spaanse kroon berust op koloniale bloedzuigerij, zo weet een Antwerpse opstandelingenleider (vgl. Absillis, 2021a, p.163).

In tegenstelling tot Walter Pietersen is Pieter Van den Broecke (Conscience schrijft consequent ‘Broeck’) een historische figuur. Hij werd in 1585 in Antwerpen geboren en maakte in de vroege zeventiende eeuw carrière in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Hij reisde naar Afrika, waar hij Senegal, Angola en Kongo aandeed en een handeltje opzette in ivoor en slaafgemaakte mensen (Bogers & Wymeersch, 1987, p. 13; Renders, 2019, pp. 32-35). Over zijn belevenissen in den vreemde publiceerde Van den Broecke verslagen die tot de vroegste Nederlandstalige bronnen over Midden-Afrika behoren en de kennis van de Portugese slavenhandel in Nederland verspreidden (Emmer, 2019, p. 34). Later werd hij naar ‘de Oost’ gestuurd waar hij militaire verantwoordelijkheden had. In 1618 bevond hij zich in de omgeving van Jacatra, het huidige Jakarta, waar gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen hem de bewaking van een factorij toevertrouwde. Van den Broecke kreeg het aan de stok met Engelse kolonisten en met de Javaanse sultan. Deze laatste liet de Nederlandse handelspost belegeren, maar de Hollanders hielden stand en werden op het nippertje ontzet door een leger onder aanvoering van Coen. Nadat de overwinnaars de lokale bevolking verdreven en Jacatra in de as legden, vestigden ze op deze plek het hoofdkwartier van de VOC, die, om de Hollandse heerschappij te benadrukken, Batavia werd gedoopt. Al deze historische gegevens verwerkte Conscience in de roman die hij in 1858 aan zijn lezers aanbood.

Over Consciences benadering van de Nederlandse bezetting van Oost-Indië kunnen we kort zijn. De portrettering van de Javanen is nogal giftig en doorspekt met exotische clichés, al verzon Conscience die niet zelf maar ontleende hij die aan de bronnen, die hij, zoals steeds ter voorbereiding van zijn historische romans, had bestudeerd.¹⁴ De nationale eigendunk die de romanhelden van *Batavia* bezielt, klinkt naar de smaak van vandaag romantisch en gezwollen – de tekst lonkt naar de retoriek waarmee dichters als J.F. Helmers en Hendrik Tollens in de eerste helft van de negentiende eeuw het Nederlandse patriotisme hadden opgeschroefd (Van den Berg, 2016, p. 289). Kenmerkend is hoe de jonge Walter Pietersen in de proloog van Consciences roman opgeeft van de gebiedsuitbreiding waarop de Nederlandse natie zich na de oorlog tegen Spanje heeft gestort:

Oostindië is een grond van roem, van grootschheid en van rykdom,
voor al wien Neêrland’s heldenbloed door de aderen vloeit! [...] Spanje

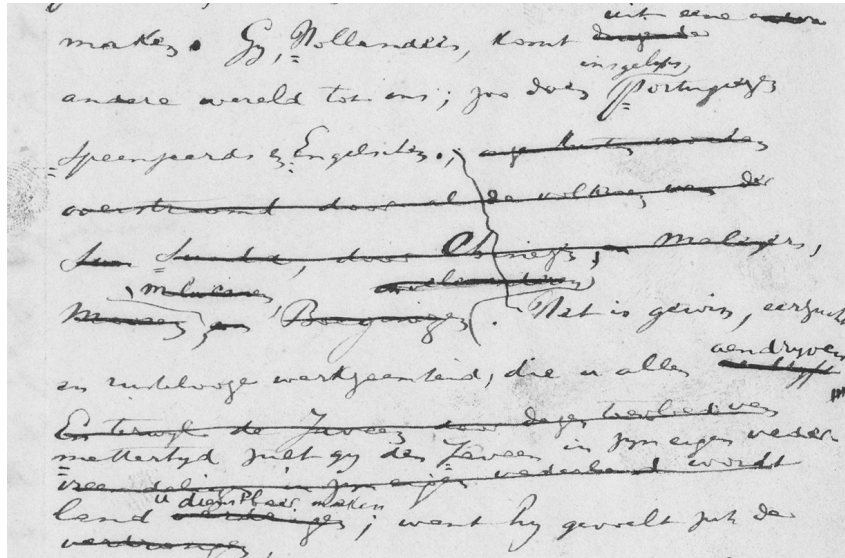
¹⁴ Zijn voornaamste bron vormden de reisverslagen van de zeventiende-eeuwse globetrotter en publicist Johan Nieuhof, waar Conscience als kind al door was gefascineerd (Vanhecke, 2021, p. 290; Fris, 1913, pp. 243-244).

is vernederd en uitgeput; het smeekt om eenen vasten vrede; onze vryheid rust op onwrikbare gronden; al onze vyanden zyn gevallen..... En, nochtans, de harten der Bataviers zyn nog gezwollen van strydlust en van moed. Holland heeft dorst naer groote daden; het moet een doel vinden, waar het zyne overspannen volkskrachten kunne heen rigten. Dit doel is Oostindië! [...] Dáár is een nieuw vaderland te veroveren en te gronden; daer is nog middel om, door moed en wys beleid, het nakomelingschap eenen naam te doen eeren en te doen zegenen. (Conscience, 1858a, pp. 11-12)

De climax moet nog volgen. Die breekt aan wanneer Walter een nieuwe naam oppert voor de handelspost op Java: Batavia! Naar het volk dat met zijn ‘heldenmoed, reeds vóór zestien eeuwen, het overmagtig Roma deed beven’ (Conscience, 1858b, p. 155). Conscience’s roman groeit zo uit tot een in manhaftigheid en offervaardigheid gedrenkte stichtingsmythe van Nederland als koloniale grootmacht. Een figuur als Jan Pieterszoon Coen die kenners tegenwoordig kenschetsen als een oorlogsmisdadiger (Manuhutu, 2020, p. 141; Raabaey, 2020), paradeert in *Batavia* als een wijze leider met een ‘dappere en onverschrokken ziel’ (Conscience, 1858a, p. 111).

Er valt op het eerste gezicht dus weinig af te dingen op de conclusie dat *Batavia* een ‘uitgesproken koloialistische en eurocentrische roman’ is (Renders, 2019, p. 64; Renders, 2020, p. 195). Toch moet worden aangestipt dat het enthousiasme rond de VOC weerwerk krijgt. In het zevende hoofdstuk kan de Sjahbandar, een hoge ambtenaar in dienst van de sultan, zijn licht laten schijnen op de aandrift van Europese naties. Hij blijkt goed te beseffen wat de Hollanders, net als de Portugezen, de Spanjaarden en de Britten, naar Java brengt. ‘Het is gewis eerezucht en rustelooze werkzaemheid, die u allen aendryven’, werpt hij Pieter van den Broeck voor de voeten (Conscience, 1858b, p. 87). Mogen we in die ‘eerezucht’ misschien toch enige kritiek lezen? Dat mogen we zeker. Eigenlijk wilde de Sjahbandar zelfs zeggen: ‘Het is *gewin*, eerezucht en rustelooze werkzaemheid, die u allen aandryven.’¹⁵ Zo staat het namelijk in het bewaarde manuscript van de roman – bij het zetten van de tekst ging per vergissing wat van het antikoloniale ressentiment van de Sjahbandar verloren.

¹⁵ Handschrift *Batavia*, [1858], H. Conscience, collectie AMVC-Letterenhuis, C34/H(176), <https://anet.be/record/opaclhobj/tg:lhhs:4156/N>.

In *Batavia* formuleert de Sjahbandar kritiek op de koloniale ambities van de Hollanders, Engelsen en Portugezen in zijn regio. 'Het is gewis eierzucht en rusteloze werkzaamheid, die u allen aendryven', zo stelt de Javaan. In het bewaarde manuscript van de roman klonk zijn boodschap nog scherper en stond er: 'Het is gewin, eierzucht en rusteloze werkzaamheid [...]'. Wellicht ging bij het zetten van de tekst per vergissing wat van dit antikoloniale ressentiment verloren. [Letterenhuis, archief H. Conscience, handschrift *Batavia*, 1858, C34/H(30)].

De Sjahbandar¹⁶ bekritiseert bovendien de feodale orde op Java en hekelt de inhalige en op luxe gestelde lokale elite. Als de Javaanse leiders nu eens een meer stichtende rol opnamen en hun volk oprechte 'vaderlandsliefde' wilden bijbrengen, dan zou er van de Europese kolonisatie niets terecht komen. Zelfs Van den Broeck geeft het gelijk van de Sjahbandar toe.¹⁷ Uit de mond van een zeventiende-eeuwse Javaan klinken zijn antikoloniale bespiegelingen echter nogal anachronistisch. Ze lijken zelfs verdacht sterk op die van de negentiende-eeuwse flaminganten: de Sjahbandar is zich bewust van zijn culturele identiteit, hoopt die te kunnen beschermen tegen indringers en is gefrustreerd omdat zijn leiders hun verantwoordelijkheden ontlopen. Tot een vol-

¹⁶ De Sjahbandar bewijst het gelijk van Van den Berg die al eerder opmerkte dat de Javanen in *Batavia* niet eenzijdig vijandig worden neergezet (Van den Berg, 2016, pp. 290-291).

¹⁷ '[Van den Broeck] erkende innerlyk dat de Sjahbandar gelyk had, wanneer hy zegde dat er morgen geen vreemdeling meer op Java zou te vinden zyn, indien de Javaensche oversten met een echt gevoel van vaderlandsliefde waren bezielde geweest.' (Conscience, 1858b, p. 92).

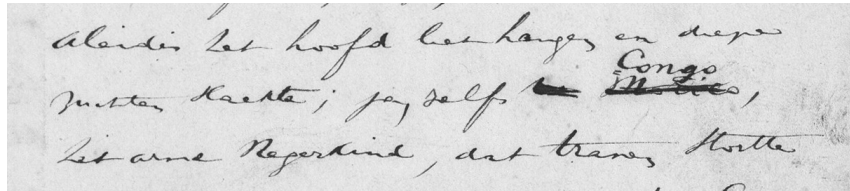
waardig antikoloniaal vertoog groeien zijn bedenkingen niet uit – de beslist niet onsympathieke Javaan verdwijnt hierna uit beeld – maar ze bevatten er wel de kiemen voor. In ieder geval nuanceren passages als deze de bewering dat in *Batavia* ‘kolonisatie en nationalisme op dezelfde lijn’ zouden staan (Renders, 2020, p. 191). De roman is geen eenduidige ‘apologie van de kolonisering als nationalistisch project’, zoals ook Reynebeau (2021) op een drafje concludeerde, maar demonstreert hoe nationalisme net zo goed een vorm van *antikolonialisme* kan zijn.

Het zou echter misleidend zijn om te beweren dat de finesse van Consciences tekst destijds breed werd opgepikt. Toen *De Vlaemsche School* in 1857 de verschijning van *Batavia* aankondigde, meende het tijdschrift al te weten dat de nieuwe roman gewijd zou zijn ‘aen de schitterende daden der stichting dezer vermaerde kolonie’ (Van Rotterdam, 1857, p. 112). Dat lijkt toen zo’n beetje de algemene teneur te zijn geweest.¹⁸ Zo toonde de publieke opinie in Vlaanderen zich dus minder kritisch voor de Nederlandse aanwezigheid in West- en Oost-Indië dan voor de eerder besproken Belgische volksplantingsinitiatieven. Had dit wellicht te maken met het grote profijt dat Antwerpen had getrokken uit de koloniale trafiek ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden? De havenstad drukte toen Amsterdam en Rotterdam weg en had de handel met de Verenigde Staten, het Verre Oosten en de West- en Oost-Indische bezittingen gedomineerd (De Smedt, Stabel & Van Damme, 2011).

De imperialistische grondtoon van *Batavia* valt niet te loochenen, maar daarmee is nog lang niet alles over deze roman gezegd. Een met het grote verhaal verweven nevenintrige is een stuk fascinerender dan de nogal obligaate aandoende en in ieder geval weinig originele verheerlijking van de koloniale droom, of die nu was bedoeld als hommage aan Hollandse ondernemingslust of toch als steunbetuiging voor de nooit gematerialiseerde expansieplannen van Leopold I. In *Batavia* is een opvallende rol weggelegd voor een jonge Afrikaan die als slaaf tot de huisraad behoort van Pieter van den Broeck, maar die vooral een hechte band heeft met Walter Pietersen. Oorspronkelijk heette de zwarte jongen Morico, maar vroeg in het schrijfproces maakte Conscience

¹⁸ Als August Snieders in de roman *De gasthuisnon* (1855) een militaire strafexpeditie op Sumatra omstreeks 1820 beschrijft, beperkt hij zich tot de mededeling: ‘Wy zullen de expeditie zelve der Nederlanders niet beschryven: zy is een lauwer te meer geweest aen de oorlogskroon van dat land.’ (Snieders, 1855, p. 39).

er Congo van.¹⁹ Die naam is vandaag natuurlijk beladen met het volle gewicht van de Belgische koloniale erfenis. Maar Conscience voltooide zijn roman al in juli 1857, meer dan een kwarteeuw voordat Leopold II Congo inpalmde als zijn privébezit.

Uit het bewaard gebleven manuscript van *Batavia* blijkt dat Hendrik Conscience voor het personage Congo eerst de naam Morico had bedacht. [Letterenhuis, archief H. Conscience, handschrift *Batavia*, 1858, C34/H(30)].

4.2. SLAVERNIJ IN BATAVIA

De voorbije jaren is het portret van Congo in *Batavia* uitgegroeid tot het bewijs *par excellence* van het hardnekkige racisme en kolonialisme dat Hendrik Conscience zou hebben verspreid. Renders bestempelde de romanfiguur als ‘een lachwekkende karikatuur’, die het vooroordeel wettigde dat een Afrikaan nooit ‘van nature de gelijke van de Nederlander’ kon zijn (Renders, 2019, pp. 66-67). In *Zwarte bladzijden. Afro-Belgische reflecties op Vlaamse (post)koloniale literatuur* (2021) noemen Mohamed Barrie en Sibon Rugwiza Kanobana Congo ‘een wandelend stereotype’ dat de lezer ‘nooit een volwaardig mens’ toeschijnt (2021, p. 36). Karikatuur en stereotype zijn echter lastige begrippen die zonder aandachtig tekst- en bronnenonderzoek meer vertellen over wie observeert, dan over wat er wordt geobserveerd. In wat volgt schuif ik wat we vandaag ‘stereotiep’ of ‘karikaturaal’ vinden geregeld terzijde om te kunnen achterhalen welke stereotypen in de tijd van Conscience zelf beschikbaar waren en welke een stempel hebben gedrukt op de tekst. Ik kijk daarom niet alleen aandachtig naar de tekst zelf, maar ga ook op zoek naar referentiepunten uit de contemporaine binnen- en buitenlandse cultuur. Relevant blijken achtereenvolgens: *blackface minstrelsy* (4.2.1), de poëtica van het sentimentalisme (4.2.2) en het genre van de *slave narratives* (4.2.3). Deze drie tradities komen samen in de al genoemde roman *Uncle Tom's Cabin*

¹⁹ Handschrift *Batavia*, [1858], H. Conscience, collectie AMVC-Letterenhuis, C34/H(30), <https://anet.be/record/opaclhobj/tg:lhhs:4156/N>.

(1852), die cruciaal zal blijken om de figuur van Congo goed te kunnen situeren (4.2.4).

4.2.1. Congo versus blackface vermaak

De lezer van *Batavia* ontmoet Congo voor het eerst in het ‘Voorhangsel’ van de roman. We schrijven juni 1613. Dankzij de bloeiende handel en de exploitatie van overzeese bezittingen kan Amsterdam zich stilaan opwerpen als ‘het nieuwe Venetië’ (Conscience, 1858a, p. 9). Samen met zijn echtgenote, hun enige dochter en de slaafgemaakte Afrikaan Congo staat hopman Pieter Van den Broeck op het punt om af te varen naar Oost-Indië. Walter Pietersen is naar de kade gekomen om het gezelschap uit te zwaaien – tegen zijn zin, want hij wil liever bij Aleidis blijven. Trouw aan zijn ziekelijke moeder houdt de dokterszoon echter in Amsterdam. Aleidis is evenmin verheugd om het nakende afscheid. Zelfs Congo heeft er om moeten huilen (Conscience, 1858a, p. 12), zo gehecht blijkt ‘het arme Negerkind’ aan Walter.

Even later komt het ‘negerkind’ zelf uit de coulissen tevoorschijn:

Van den kant der Nieuwe brug kwam er een jonge neger, die slechts twaelf of dertien jaren oud kon zyn, in aller haest aengeloopen. Hy was naer de Hollandsche wijze gekleed, behalve dat hy geen ander hoofdedksel droeg dan het wollige kroezelhaer, dat de natuer hem had geschonken. Reeds uit de verte begroette hy Walter met allerlei gebaren en betuigde zyne blydschap door herhaelde kreten. Tusschen zyne dikke, vooruitstekende lippen glinsterden sneeuw witte tanden, en onder zyn zwart voorhoofd rolde de melkblanke oogbal gansch zonderling. Toen hy de Vrouw Pietersen genaderd was, vouwde hy vóór haer de handen te samen en boog het hoofd zeer diep; maar niet zoo haest had hy dit bewys van eerbied afgelegd, of hy sprong ter zyde naer den jongeling, greep hem de beide handen en begon ze met woeste vurigheid te zoenen, terwijl hij streelend mompelde: ‘Meester myn, meester myn!’ (Conscience, 1858a, pp. 25-26)

Van bij het begin verschijnt Congo als een slachtoffer van doorgedreven *othering*: de tekst benadrukt zijn niet-witte uiterlijk en beschrijft het op een manier die vandaag aanstoot geeft. Problematisch vinden we eveneens Congo’s overdreven emotionaliteit en, terzelfder tijd, de gelatenheid waarmee hij een regime van assimilatie ondergaat. Hij is door zijn ‘meester’ op z’n Hollands uitgedost en drukt zich uit in het Nederlands, zij het nog lang niet perfect (‘meester myn’). Congo is ook gekerstend. Als Walter aan zijn moe-

der uitlegt dat die bekering zijn verdienste is, wordt de lezer voor het eerst uitgenodigd om zich het lot van deze jongen aan te trekken: ‘Het ongelukkige Moorenkind werd mij dierbaer omdat ik in zijne onwetende ziel het begrip der Godheid mogt storten; omdat ik het was, die het kristen maekte, omdat ik in hem eenen mensch mogt beschermen tegen ’s menschen onregtveerdigheid’ (Conscience, 1858a, pp. 13-14). Niet alleen wordt van in het prille begin Congo’s menselijkheid benadrukt – geen detail en geen vanzelfsprekendheid, zoals nog zal blijken –, maar ook gerept van een onrechtvaardigheid, al blijft die vooralsnog vaag gedefinieerd.

Na het ‘Voorhangsel’ verspringt *Batavia* naar het jaar 1618. De actie heeft zich verplaatst van Amsterdam naar Jacatra, waar Van den Broeck zich ophoudt met zijn gezin. Aleidis wordt verteerd door heimwee en liefdesverdriet. Een snelle terugkeer naar Holland wordt in één klap overbodig wanneer Walter plots voor haar neus staat. Hij legt uit dat hij na het overlijden van zijn moeder zijn opleiding tot geneesheer heeft gestaakt en heeft dienstgenomen in de VOC.

Op Java weet Walter zich niet alleen herenigd met Aleidis, maar ook met Congo. Hoewel nog altijd onstuimig van aard drukt de inmiddels zestienjarige jongen zich uit in vloeiend Nederlands. Het valt behalve de lezer ook Walter op – ‘Wat spreekt gy reeds goed Hollandsch!’, prijst hij hem (Conscience, 1858a, p. 60). Ongemarkeerd is de taal van zijn beschermeling niet. Zo blijft hij consequent in de derde persoon over zichzelf spreken (waar we ‘ik’ verwachten zegt hij ‘Congo’). Het effect is dat de Afrikaan, ondanks zijn stilaan volwassen lichaam, in de perceptie van de lezer een kind blijft. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië was deze grammaticaal geënceneerde onbeholpenheid en het gebruik van malapropismen al langer een vast onderdeel van de witte representatie van slaafgemaakten (Waters, 2007, p. 31). Het doel was niet noodzakelijk om met deze personages de draak te steken – al was het clowneske effect niet onwelgekomen. Oorspronkelijk wilde deze taal de zwarten sympathiek en goedaardig voorstellen om de toeschouwer tot bezinning aan te manen over hun status van slaaf of verschoppeling (Gibbs, 2014, p. 44). *Batavia* lijkt aan te tonen dat deze stereotypering al was ingeburgerd in het Vlaanderen van de jaren 1850. Om meer zekerheid te bekomen is het noodzakelijk om andere representaties van zwarte mensen in de toenmalige Vlaamse cultuur te onderzoeken.

Een bruikbaar referentiepunt is ‘Meeke Geerarts’. Deze lange novelle van August Snieders verscheen voor het eerst in de verhalenbundel *Avond en Morgen* (1860) – twee jaar na *Batavia* dus. Naar de auteur zelf beweerde, da-

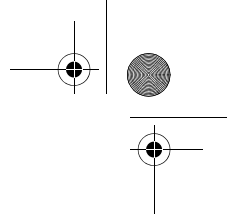
teerde de tekst van omstreeks 1855. De titel verwijst naar een oudere dame die zich over de vioolspeler Guido Heribert ontfermt, maar de novelle voert ook een personage op dat aan de lezer wordt geïntroduceerd als een ‘zwarten kroeskop, met blinkende oogen en ivoor-witte tanden’ (Snieders, 1860, p. 112). Deze zwarte is in het spoor van Guido’s vader, een arts en ontdekkingsreiziger, in het Antwerpen van de jaren 1830 beland. Iedereen spreekt hem aan met Bram, maar dat is zijn Europese doopnaam (Snieders, 1860, p. 112). Zijn oorspronkelijke naam vernemen we niet.

Hoewel vrij om te gaan en te staan waar hij wil, schikt Bram zich als vanzelfsprekend in de rol van onbezoldigde familieknecht. Bram heeft behoorlijk wat scènes in ‘Meeke Geerarts’, maar een dragende rol voor de plot hebben die niet. Het gaat om grappig bedoelde intermezzo’s waarin hij functioneert als ‘hofnar’ – het staat er op zeker ogenblik letterlijk zo (Snieders, 1860, p. 122). Een wezenlijk bestanddeel van de humor is Brams taal. Niet alleen spreekt hij, net als Congo in *Batavia*, in de derde persoon over zichzelf. Hij hanteert ook geregeld een verkleinvorm van zijn eigen naam, zodat het allemaal wel erg kleuterachtig wordt. ‘Brammetje blij, Brammetje tevreê’, juicht hij bijvoorbeeld wanneer hem iets fijns overkomt (Snieders, 1860, p. 136).

Het is veelzeggend dat Snieders’ representatie van een zwarte destijds al voor weinig origineel doorging. In het Nederlandse tijdschrift *De Gids* ontmaskerde Johan Carl Zimmerman Bram als ‘een geijkt afgietsel van alle tooneelnegers, die zich voor een schelling zwart laten verwen en gebroken europeansch spreken’ (Zimmerman, 1860, p. 451). Mogelijk alludeerde Zimmerman op de stereotyperingsstrategieën uit achttiende- en vroeg negentiende-eeuwse Hollandse toneelstukken (Adams, 2019, p. 78). Maar minstens zo waarschijnlijk is dat deze gezaghebbende criticus in Snieders’ personage een doorslagje herkende van de *minstrel show*-traditie die in de jaren 1840 in Nederland voet aan de grond kreeg en de belangstelling voor een specifiek type van ‘toneelnegers’ aanjoeg (Groeneboer, 2003, p. 231; Koning, 2018).

Minstrelsy was als theatraal vermaak opgekomen in Noord-Amerika in de jaren 1820. Witte mannen vertolkten in sketches zwarten door hun gezicht en handen te schminken met verbrande kurk of schoensmeer. Enkele blackface-typetjes zouden tientallen jaren meegaan. Jim Crow bijvoorbeeld, de in lopen geklede en gebrekkig pratende plantageslaaf, naar wie later de wetten zijn genoemd die de rassensegregatie handhaafden na de Amerikaanse Burgeroorlog. Ook Zip Coon en Dandy Jim, vrije zwarten die op potsierlijke wijze het gedrag van de witte elite imiteerden, waren ‘succesnummers’ (Koning, 2018, p. 556; Nederveen-Pieterse, 1990, pp. 134-135; Lott, 2013, pp. 137-139;

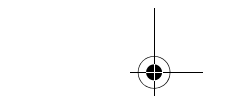

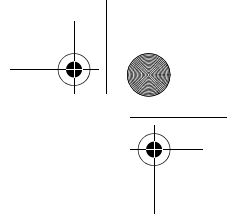
Kendi, 2016, pp. 170-171). Bij de minstrel shows hoorde een repertoire van dansen en liederen dat ook buiten de schouwburg om een eigen leven ging leiden (Meer, 2005, p. 53).

Over de introductie van minstrelsy in België is weinig bekend.²⁰ Maar ‘Meeke Geerarts’ doet vermoeden dat August Snieders – hoofdredacteur maar ook toneelrecensent van *Het Handelsblad* – in aanraking was gekomen met blackface-vermaak. Zo is er in de novelle een scène waarin Bram overeenkomsten vertoont met de genoemde figuren Zip Coon en Dandy Jim. Als Bram het landhuis van een baron onder zijn hoede krijgt, blinkt hij niet alleen uit in ledigheid, maar begint hij ook zijn witte baas na te bootsen: ‘hij rookte de fijne Manilla’s van den baron en ontkurkte van tijd tot tijd eene flesch van den ouden Madera. Zijn zwarten kroeskop blonk als git, en als Bram u des zondags voorbij trad en zijn sneeuw witte zakdoek uittrok, dan was hij als een wandelende parfumerie-winkel, dank aen al hetgeen de neger in de toilette-kamer van mevrouw had gevonden’. (Snieders, 1860, p. 214) Het ligt voor de hand om dit tafereel te analyseren als een voorbeeld van *mimicry* in de betekenis die de postkoloniale theoreticus Homi Bhabha aan dat begrip heeft gegeven.²¹ Belangwekkender is dat Snieders het beeld oproept van een door luxe gefascineerde, verwijfde zwarte. Het is moeilijk om voor de aan elke vorm van toezicht onttrokken zwarte conciërge een relevantere inspiratiebron aan te wijzen dan de minstrelcultuur, ook al omdat het personage in de meeste andere scènes aan het zingen en dansen slaat en zich van een taal bedient die met ‘tooneel-negers’ werd geassocieerd. In dit licht is het wellicht niet zonder betekenis dat Brams herkomst wordt gesitueerd in ‘het diepst der binnenlanden van Amerika’ (Snieders, 1860, p. 112). De lezer die het verschil kent tussen uit Afrika ontvoerde slaven en *native Americans*, moet daar wel even bij fronsen. Johan Carl Zimmerman speculeerde in *De Gids* alvast dat Bram ‘een weggelopen slaaf van een katoenplantage’ moet zijn geweest. In de Amerikaanse binnenlanden woonden im-

²⁰ Over de raciale stereotypering in laatnegentiende-eeuwse shows en toneel in België, zie Jonckheere 2018 en Couttenier 2014, pp. 107-108. Sarah Adams onderzocht de (blackface) representatie van slaafgemaakten in het laatachtentiende-eeuwse abolitionistisch geïnspireerde Nederlandse theater (Adams, 2018a, 2018b, 2019).

²¹ Brams poging om zijn witte bazen na te bootsen loopt mis door onoordeelkundigheid: hij vergrijpt zich aan het parfum van de vrouw des huizes. In zijn poging tot imitatie is Bram dus ‘*the same, but not quite*’, en zoals Bhabha’s theorie voorspelt, veroorzaakt dat spanning en onrust. In dit concrete geval zou men zich immers kunnen gaan afvragen wie in deze scène te kijk wordt gezet: de onnozele Afrikaan of de Belgische baron en zijn vrouw die even weinig uitrichten als hun conciërge, maar daar niet op worden aangesproken.

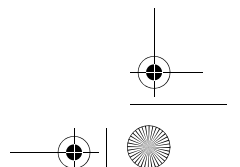

mers ‘geen kroeskoppige negers, maar wel roodhuidige Indianen’, zo wist de recensent (Zimmerman, 1860, p. 446).

De receptie van Snieters’ novelle bevestigt dat Congo’s taal in *Batavia* al in de jaren 1850 stereotypisch klonk, maar een vergelijking tussen beide teksten levert voorts vooral verschillen op. Congo drukt zich nooit zo onnozel uit als Bram en leert voortdurend bij. Zingen en dansen doet Congo niet, dandyneigingen vertoont hij niet. Zijn optreden is nooit toegespitst op ‘*comic relief*’; de occasionele grappige effecten zijn eerder bijvangst. Dit soort verschillen doen ertoe. Ze laten zien dat in een bepaalde historische context schrijvers keuzes kunnen maken om beschikbare stereotypen over te nemen of niet. Los van deze kwestie bevat *Batavia* nog altijd veel passages die wij vandaag problematisch vinden. Neem deze beschrijving : ‘De neger was bij het hooren van het schot in den kokospalm geklommen en hing, op zestig voet hoogte, als een aep aen den stam des booms.’ (Conscience, 1858a, p. 54) Als dit geen ‘onverholten racisme’ (Hooyberghs 2016) mag heten, wat dan nog wel? Toch blijft het belangrijk om zelfs in dit geval onze verontwaardiging op te schorten en de tekst zorgvuldig te lezen.

Zo valt te beargumenteren dat Congo geregeld scherpzinniger voor de dag komt dan de witte personages in *Batavia*. Om meteen terug te komen op de hierboven aangehaalde scène: Congo klimt niet in die boom voor zijn plezier of uit dierlijke aandrif. Bij de aankomst van ieder schip in Jacatra blikt hij in de verte of Walter zich tussen de passagiers bevindt. Voor Aleidis bewijst dit gedrag Congo’s eenvoud van geest; haar moeder verklaart haar slaaf zelfs voor gek (Conscience, 1858a, p. 55). De ironie wil dat Congo’s inschatting accuraat blijkt. Zoals we intussen weten, is Walter het gezin Van den Broeck nagereisd en op een goede dag arriveert hij op Java. Voor iedereen komt dit als een verrassing, behalve voor de huisslaaf. Het is geen alleenstaand incident.

Als Congo met Van den Broeck in een val van de Javaanse sultan dreigt te tuimelen, demonstreert hij opnieuw zijn beoordelingsvermogen (Conscience, 1858b, p. 110). En steeds blijkt hij feilloos aan te voelen wat omstanders denken. Als hij vanop een afstandje een gesprek tussen Aleidis en haar moeder observeert, legt de verteller uit: ‘alhoewel [Congo] de stille samenspraak niet verstaen kon, scheen hy eventwel den zin van ‘s meisjes woorden te begrypen’ (Conscience, 1858a, p. 49). Voor wie vandaag op zoek is naar een emanciperend portret van de etnische ander, mag dit allemaal mager uitvallen. Maar Congo ‘een *totaal gebrek* aan rationaliteit’ toeschrijven (Renders, 2020, p. 196) is strijdig met de tekst. Eigenlijk solliciteert Congo naar een plekje tussen bekende knechten die straatwijsheid paren aan vinnigheid. Denk aan

Sancho Panza uit *Don Quijote*, aan Figaro uit de toneelstukken van Beaumarchais (en de opera's van Mozart en Rossini), aan Sam Weller uit *The Pickwick Papers* van Charles Dickens of, dichterbij huis, aan Kobe in Conscience's roman *Baes Gansendonck* (1850). Omdat hij geregeld slimmer uit de hoek komt dan witte personages, kan Congo de bestaande rangorde sporadisch ontworpen, terwijl een stuntel als Bram in 'Meeke Geerarts' die rangorde louter kan bekrachtigen.

4.2.2. Batavia en de traditie van het sentimentalisme

Congo's gedrag is dus een stuk geraffineerder dan we op het eerste gezicht zouden vermoeden. Hoe zit het echter met het gedrag van andere personages tegenover hem? Moedigen zij raciale vooroordelen aan? Is er sprake van discriminatie? Het antwoord op die vraag zal ons helpen om *Batavia* poëticaal te situeren, een kwestie die ook ideologische implicaties heeft.

Het valt niet te ontkennen dat Congo in *Batavia* met raciaal geïnspireerde vooroordelen te maken krijgt. Maar welke personages belichamen deze vooroordelen en in welke context worden deze geuit? De persoon die Congo uitscheldt voor 'dwaze neger' en ermee dreigt om hem 'den rottang op de schouders aen stukken' te slaan, is alvast een onbenullige loopjongen van gouverneur-generaal Coen (Conscience, 1858a, p. 107). En het is de Hollandse meid van het gezin Van den Broecke die Congo een 'zwarte domkop' (Conscience, 1858a, p. 72) noemt en hem onder zijn neus wrijft dat hij zijn zwarte huid niet zomaar kan 'afleggen' (Conscience, 1858b, p. 67). Wanneer Congo wapens krijgt om de factorij te verdedigen tegen de Javanen, is hij onder het voetvolk het 'voorwerp van jok en vermaak'. De sympathie van de verteller gaat echter uit naar de zwarte soldaat over wie genoteerd wordt dat hij de plagerijen dapper negeert (Conscience, 1858b, p. 38).

Het is systematisch in deze roman: personages die zich aan discriminatie en pesterijen schuldig maken behoren tot de lagere sociale klassen en hebben géén voorbeeldige functie. Tegenover de vernederingen en de occasionele onbeschoftheid waaraan Congo wordt blootgesteld, staat het gedrag van Walter Pietersen. Als zijn Afrikaanse pupil bij de gevechten op het einde zwaargewond geraakt – hij heeft zich met doodsvrachting in het strijdgewoel gemengd –, dan negeert de intussen tot de rang van luitenant opgeklommen held ieder stands- of kleurverschil:

Tusschen de dooden lag Hopman Dircksz, de koele, doch onverschrokken Nederlander; en, niet verre van hem, de arme zwarte slaef, Congo,

die uit enkel dankbaerheid jegens het vaderland van Walter, manmoedig had gestreden, tot dat het verlies van bloed hem had doen bezwyken... De Luitenant, *zonder op zynen verheven stand noch op de lage geboorte des negers te letten*, had zich nevens den slaef op de kniën geworpen, had zyn hoofd in den arm genomen en poogde hem tot het leven terug te roepen, door hem met eenen dronk water te laven. Na eene wyl verroerde de slaef inderdaed de handen en opende zachtjes de oogen, maer hy was zoo zwak en zoo uitgeput, dat deze levensteekens in hem weder verdwenen. Eventwel, een kreet van blydschap was den Luitenant ontsnapt, en, in zyne blydschap hief hy zelf den armen slaef van den grond op zyne schouders, en droeg hem beneden de wallen, ter plaetse waer de heelmeesters reeds bezig waren met de gekwetsten te verbinden. (Conscience, 1858c, pp. 46-47; mijn cursivering).

Natuurlijk blijft het belangrijk om vast te stellen dat Walters interventie niet breekt uit het koloniale denkraam waarin *Batavia* gevangen zit. We hebben hier, in het dekoloniseringsjargon van vandaag, te maken met een ‘white savior hero’, een wit personage dat de problemen van een goedaardige, maar onmachtige ander oplost (Hughey, 2014). Het is een hardnekkig sjabloon in de Westerse verbeelding en ligt in de postkoloniale theorie onder vuur, omdat het sympathie opwekt voor de ander, maar in feite ongelijke machtsverhoudingen bestendigt op een wijze die subtieler en daardoor des te verraderlijker is dan expliciet kolonialisme (Cole, 2016; Adams, 2018a). Deze kritiek neemt niet weg dat *Batavia* een morele code promoot die haaks staat op het openlijk discrimineren en vernederen van mensen van een andere etnie. Een witte redder hoort zich in Conscience's fictionele universum trouw, grootmoedig en broederlijk te gedragen, ook ten aanzien van wie bij een eerste oogopslag het tegendeel van een broeder lijkt. Deze gelaagdheid erkennen komt niet op hetzelfde neer als het banaliseren van de neerbuigendheid waarmee de etnische ander wordt bejegend. Het blijft betekenisvol dat Walter als een welopgevoede burger weigert mee te doen aan raciaal geïnspireerde humor of scheldpartijen. Wat dit betreft wijkt *Batavia* andermaal fundamenteel af van het uit dezelfde periode daterende verhaal ‘Meeke Geerarts’, waarin de burgerlijke personages zich wel moppen over hun zwarte knecht permitteren.

Met zijn neiging tot zelfopoffering, aanleg voor liefdadigheid, talent voor voogdijschap en fijn afgestelde radar voor de emoties van anderen begeeft Walter zich als personage in het vaarwater van het sentimentalisme, een poëtica die samenviel met de opkomst van de moderne West-Europese roman – beeldbepalend voor deze traditie was het werk van uiteenlopende auteurs zoals Samuel Richardson, Jean-Jacques Rousseau, Lawrence Sterne, Goethe en,

in Nederland, Rhijnvis Feith. Typerend zijn de beschrijvingen van het innerlijke leven van personages, dat liefst ook fysiek aanschouwelijk werd gemaakt – er wordt in dit soort werk veel gebloed, geglimlacht, gesnikt, gesmacht, gezucht en, niet in de laatste plaats, tranen met tuiten gehuild. In dit literaire uitstalraam van gemoed en emotie zijn vaste rollen weggelegd voor deugdzame en per definitie gevoelige held(inn)en, offervaardige moeders en vaders, zalvende voogden alsook voor de wezen, zieken, armen en andere slachtoffers waarover ze zich kunnen ontfermen. Tegenover deze goedaardige figuren staan hardvochtige slechteriken die hun gedrag laten dicteren door eigenbelang en berekening. Al deze rollen werden in wisselende combinaties en in wisselende sociale milieus tegen elkaar uitgespeeld, vaak om te kunnen pleiten voor een bijsturing van het wilde kapitalisme via patronage, liefdadigheid en andere vormen van naastenliefde die de maatschappij voor alle klassen en standen leefbaar diende te houden en zo klassenstrijd moest voorkomen (Pelckmans, 2016, pp. 328-329).

Het ligt voor de hand dat de sentimentalistische poëtica vaak geruststellende teksten oplevert – men spreekt in dit verband daarom van ‘tevredenheidsliteratuur’. Na de nodige beproevingen dient de held(in) bij voorkeur te worden beloond. De ondertitel van Samuel Richardsons briefroman *Pamela* (1740) was niet zomaar ‘*virtue rewarded*’. Omgekeerd hoorde slecht gedrag – hardvochtigheid, egoïsme, onbescheidenheid... – te worden afgestraft. Originaliteit was bij dit alles van secundair belang. Verteltechnieken, decors en scènes konden naar hartenlust worden hergebruikt en herschikt. Ook met de regels van de waarschijnlijkheid hoefde weinig rekening te worden gehouden: abrupte wendingen nemen of een complexe intrige op een drafje afwickelen, het was toegestaan om de goede afloop te verzekeren. Lezers smulden van de volgens deze receptuur bereide verhalen, niet omdat ze onderontwikkeld, dom of braaf waren – zoals door de latere literatuurkritiek en geschiedschrijving is gesuggereerd (vgl. Tompkins, 1985) – maar omdat dit soort teksten tegemoetkwam aan hun verlangen naar emotionele identificatie, uitgewerkte morele dilemma’s en civilisering.

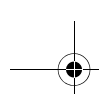
Zoals bekend dokterden artistieke pioniers in de negentiende eeuw achtereenvolgens de codes van de romantiek en het realisme uit. ‘Sentimenteel’ werd tegen die achtergrond geleidelijk aan een begrip dat lieden met een verfijnde smaak bovenhaalden om excessieve tranerigheid, conventioneel melodrama en prekerigheid te hekelen (Meijer, 1999). Toch zouden de codes van het sentimentalisme de *mainstream* literatuur van de negentiende eeuw diepgaand beïnvloeden en zijn ze moeiteloos te ontdekken in de bestsellers van Eugène Sue en Charles Dickens (Purton, 2012; Kaplan, 1987). De sentimentalistische

esthetiek overleefde in het bijzonder in fictie die sociale verandering nastreefde en zich ten dienste stelde van een ‘goede zaak’. Dit kon de armenbijstand zijn, de ziekenzorg, de afschaffing van de doodstraf of de slachtoffers van natuurrampen. Eén zaak stelde echter al die andere in de schaduw en dat was de strijd tegen de slavernij. Al vanaf de late achttiende eeuw had het abolitionisme de (sentimentele) roman en het melodrama sterk geïnspireerd (Lively, 1999, p. 55 e.v.), maar halverwege de negentiende eeuw zou de Amerikaanse schrijfster Harriet Beecher Stowe de sentimentalistische trukenoos nog eens helemaal opendoen voor haar *Uncle Tom’s Cabin*.

In haar proefschrift verdedigt Marlou De Bont de stelling dat het sentimentalisme een beslissende stempel heeft gedrukt op het werk van Hendrik Conscience. De natuurgetrouwe weergave van de werkelijkheid, de esthetische kwaliteit van de tekst en de artistieke expressie van de auteur worden systematisch ondergeschikt gemaakt aan compassie-overdracht op de lezer (De Bont, 2021; Pelckmans, 2016). Sentimentalistische conventies regelen het gedrag van de personages. De Bont maakt aannemelijk dat Conscience’s transitie van een romantisch getinte naar een meer realistisch getinte schrijftuur – een *idée reçue* in de literatuurgeschiedenissen over de negentiende eeuw – moet worden gerelativeerd.

Ook *Batavia* vertoont Conscience’s sentimentalistische trademark, al dient de roman zich in de ondertitel aan als een ‘historisch tafereel uit de XVIIIe eeuw’, een etiket dat aangaf dat historische feiten en niet fantasie het hoofdbestanddeel vormden (Streng, 2020, p. 52). Deze poëtische keuze helpt trouwens de huidige depreciatie van deze tekst te verklaren. Want nog voordat dat kritische lezers *Batavia* vandaag kapittelen vanwege de koloniale en racistische teneur, plegen ze eerst de plot af te serveren als een ‘sentimenteel liefdesverhaal’ waarin ‘de tranen en het bloed met beken vloeien, en waarin de pathetiek een bijzonder hoge vlucht neemt’ (Renders, 2020, p. 189). Door een verhaal als ‘sentimenteel’ of ‘zoeterig’ (Reynebeau, 2021) af te danken, bewijzen critici allicht hun eigen goede smaak – steunend op een vanzelfsprekende afkeer van melodrama, stereotypering en sensatie – maar hun moderne ontevredenheid verspert intussen wel de toegang tot de tekst als een historisch artefact. De lezer die de gedateerde en daardoor niet altijd gemakkelijk te doorgronden codes van *Batavia* wel nog ernstig durft te nemen, zal de tekst kunnen herkennen als een interventie die morele omgangsvormen promoot (vgl. Tompkins, 1985, p. 126; Cohen, 1999, p. 32; Purton, 2012, p. xvi).

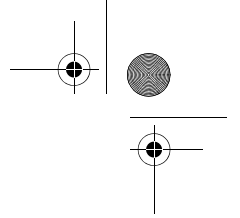
Sympathie voor minderbedeelden was bijvoorbeeld zo'n voorschrift, en in *Batavia* leven de modelburgers dit stipt na. Aangebrande grappen of raciaal geïnspireerd gescheld komen steeds voor rekening van figuren uit de maatschappelijke onderlagen. Andere personages gedragen zich ontfermend, begripvol en meelevend, alsof het inderdaad een indicatie van klassenbewustzijn was (Lively, 1999, p. 72)

4.2.3. *Batavia en de traditie van de slave narratives*

We weten intussen dat Congo geen minstrel-typetje was, dat zijn scherpzinnige interventies de gevestigde waardeverhoudingen kunnen destabiliseren en dat expliciete raciale vooringenomenheid in *Batavia*, conform sentimentalistische conventies, gelijk wordt gesteld met verfoeilijk gedrag. Maar de visie op slavernij die *Batavia* presenteert, die moet nog verder worden onderzocht. Om te beginnen moet in dit verband worden opgemerkt dat de lezer voortdurend wordt uitgenodigd om mee te leven met het wel en wee van Congo. De Afrikaanse jongen maakt zijn eigen '*from rags to riches*'-scenario mee en ontwikkelt zich van timide twaalfjarige tot een dappere jongeman die zijn plek afdwingt in de Hollandse samenleving. Volledig geïntegreerd is hij op de laatste bladzijden nog altijd niet: zijn taal blijft gemarkeerd en van zijn bovengemiddelde beweeglijkheid en impulsiviteit is hij evenmin 'genezen'. Toch heeft Congo bewezen niet minder heldhaftig, onverschrokken en offervaardig te zijn dan zijn rolmodel Walter. In de strijd tegen de Javanen verricht hij 'wonderen van onversaegdheid' die iedereen met verstomming slaan én die hem uiteindelijk de vrijheid zullen opleveren (Conscience, 1858c, p. 43).

Dat er voor Congo een beloning in het verschiet ligt, wordt vroeg in de roman duidelijk. Nauwelijks heeft Walter voet op Java gezet of hij fluistert zijn Afrikaanse vriend toe dat hij voor diens 'geluk' wil zorgen zodra hij er kans toe ziet (Conscience, 1858a, p. 89). Later maakt Walter deze belofte een stuk concreter:

Troost u, Congo. Indien de Heer ons genadig blyft, zal er ook voor u een dag der verlossing komen. Uw hart is edel genoeg om in eene vrye borst te kloppen. Heb vertrouwen; misschien zal ik eens uwe banden slaken, en u tot vaderland, dit zelfde Holland geven dat gy zoo zeer bemint. (Conscience, 1858b, p. 67)

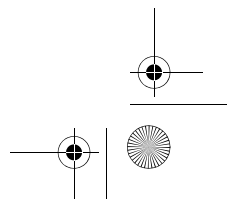
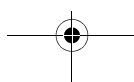
Dat Walter het ‘slaken’ van de ‘banden’ een ‘verlossing’ noemt is moeilijk anders te begrijpen dan als een negatieve inschatting van slavernij.²² Dat Congo intussen zelf naar de vrijheid snakt, wordt nooit verhuld. Hoewel hij niet met zijn lot verzoend is, blijkt verzet echter nog een brug te ver. Bovendien wordt zijn hang naar vrijheid voorgesteld als een verlangen om Hollander te worden. Naar zijn streek van herkomst schijnt hij niet te willen terugkeren; over achtergelaten familieleden of geliefden wordt in de tekst niet gerept. Tekenend is zijn reactie nadat Walter voor het eerst openlijk op zijn vrijheid zinspeelt:

De neger sprong op met eenen zonderlingen kreet, en, terwyl zyne tranen overvloediger nog hem uit de oogen borsten, liep hy tot Rosalia, greep haer als uitzinnig by den arm en riep: - ‘Hebt gy het gehoord? Congo, Congo zal een Hollander worden, een vry man!’ (Conscience, 1858b, p. 67)

Deze passage zou je vandaag erg streng kunnen uitleggen als een witte fantasie over de kneedbaarheid van de etnische ander. Dat op zijn emancipatie de prijs van totale assimilatie staat, stemt Congo niet ontevreden. Vrijheid en het Hollands staatsburgerschap vallen in zijn beleving samen. De tekst doet er bovendien nog eens een flinke schep ‘wit redderschap’ bovenop, want alleen Walter schijnt bij machte om Congo’ lot te verbeteren. Intussen moet de slaafgemaakte jongeman bang afwachten of de hem gedane belofte wel zal worden nageleefd. Zijn invrijheidsstelling kan er immers pas komen nadat Walter zijn eigen doel heeft bereikt, namelijk een militaire topbenoeming en, daarmee samenhangend, de hand van zijn geliefde. Gelukkig dan maar dat ook in *Batavia* de deugd wordt beloond! Na Walters bevordering tot hopman staat niets een huwelijk met Aleidis nog in de weg. Als toemaatje erft hij de slaaf van zijn aanstaande schoonvader. Daarmee lijkt het rijk der vrijheid zich voor Congo uit te strekken, maar voor hij het betreden kan, moet hij op zijn strepen staan. Walter is voor een keer zo met zijn eigen geluk ingenomen, dat hij het lot van Congo uit het oog heeft verloren:

[Walter] zag eensklaps den neger Congo, die, op vyf of zes stappen van daer, met de handen te saëmgevouwen stond, en hem aenschouwde met oogen waeruit eene vurige hoop of eene smeekende bedde straelde. De jonge overste herinnerde zich op eens, welke onein-

²² Dat Walter terzelfder tijd lijkt te suggereren dat slavernij legitiem is voor wie minder ‘edel’ van hart is, verandert daar weinig aan. Vermoedelijk dient deze formulering om de geloofwaardigheid van de roman te schragen. Waarachtigheid was in het fictionele universum van Conscience onderhandelbaar, maar er zat geen eindeloze rek op. Zo zou het tamelijk bevreemdend zijn om een zeventiende-eeuwse VOC’er als Walter ongefilterde abolitionistische opinies in de mond te leggen.

dige verkleefdheid de slaef hem had betuigd, en wat hy, Walter, den armen neger, had beloofd. (Conscience, 1858c, p. 105)

Na ruggespraak met Van den Broeck schenkt Walter Congo als dank voor zijn aandeel in ‘den zegeprael’ de vrijheid (Conscience, 1858c, pp. 105-106). Zo bereikt deze nevenintrige een ontknoping die het publiek in de negentiende eeuw tot tevredenheid zal hebben gestemd. Vandaag liggen de zaken natuurlijk anders. Een kritische lezer als Luc Renders heeft zich juist erg gestoord aan het feit dat Congo na zijn invrijheidstelling niet ‘op eigen benen wil en kan staan’. De afwikkeling bevestigt volgens hem Conscience’s geloof in ‘de ondergeschiktheid van het zwarte ras aan zijn blanke voogden’ (Renders, 2019, p. 66). Het moet gezegd: voor de lezer van vandaag kan Congo’s verkleefdheid aan Walter moeilijk een toonbeeld van *empowerment* heten. Nadat hij zijn vrijheid heeft gekregen, reageert hij als volgt:

De neger wierp zich met eenen blyden schreeuw ten gronde en omhelsde weenend des jongelings kniën, tusschen zyn dankbaer snikken murmelde hy schier onverstaenbaer: ‘Ach, vryheid, vryheid; maer met u blyven, met u blyven, goede meester!’ Walter poogde hem van den bodem te doen opstaen, zegde hem dat hy van zyn huisgezin mogt blyven deelmaken en beloofde hem dat hy hem voortdurend zou beschermen. (Conscience, 1858c, p. 106)

Vandaag valt op dat zijn bevrijding niets wezenlijks verandert aan Congo’s onderdanigheid. Als twaalfjarige slaaf riep hij al ‘meester myn’ en als vrije volwassen man blijft Walter zijn ‘goede meester’. Die meester kan een laatste keer triomferen als witte redder. Niet alleen heeft hij zijn menslievendheid met een genereus gebaar benadrukt, hij biedt zijn ex-slaaf zomaar eventjes eeuwige bescherming aan. De grootmoedigheid schijnt grenzeloos.

Ondanks alle tentoongespreide Europese zelfgenoegzaamheid verdient ook dit tafereel meer dan onze spontane verontwaardiging. Allereerst dienen we te beseffen dat wat zich voor onze ogen afspeelt, het stramien volgt van een manumissie, ofte de officiële vrijlating van een slaaf door zijn eigenaar. Dank voor bewezen diensten of gevoelens van liefdadigheid lagen daar doorgaans aan ten grondslag. Vrijheid in ruil voor militair dienstbetoon kwam ook voor.²³ Bij de vrijlating van Congo in *Batavia* zijn al deze elementen in het

²³ Zo schonk Groot-Brittannië de vrijheid aan zwarte veteranen die in de periode 1775-1783 hadden gevochten tegen de opstandige kolonies in Noord-Amerika. De meesten kwamen terecht in het huidige Sierra Leone, toen een kolonie voor ex-slaafgemaakten (Harrison, 2019, pp. 428-429).

geding. Een manumissie was aan regels gebonden en ging met officiële aktes gepaard (Kleijwegt, 2006; Hondius, 2014, p. 234; Patterson, 1982, p. 209 e.v.). Voor gewezen slaven was vrijheid niet altijd een positief vooruitzicht. Integratie in een omgeving waar slavernij, manumissie of niet, gewoon verder bestond, was niet vanzelfsprekend. In sommige omstandigheden kon een leven zonder ‘meester’ neerkomen op een verbanning of een veroordeling tot de bedelstaf. Het kwam dan ook voor dat manumissie als straf bedoeld was. *Batavia* is natuurlijk fictie, maar historische realia spelen een rol en helpen Congo’s reactie te verklaren op de heuglijke tijding: als vrij man zou hij aangewezen zijn op de bescherming van zijn voormalige eigenaar.

Niet minder relevant is het om aan te stippen dat de naar ons aanvoelen extreem dociele en aanhankelijke reactie van Congo in de negentiende eeuw tot het vaste repertoire van slavernijrepresentaties behoorde, en zeker in de literatuur van abolitionistische signatuur. Als George Shelby in *Uncle Tom’s Cabin* zijn slaven de vrijheid schenkt, dan smeken zij om te mogen blijven. Hun meester stelt hen gerust: ze mogen voor hem blijven werken, alleen niet langer onbezoldigd (Beecher Stowe, 1852 [1986], p. 616; vgl. Wood, 2010, pp. 173-175). In het wel erg emblematisch getitelde verhaal ‘The Grateful Negro’ (1802), bestemd voor jonge lezers, laat de populaire Iers-Britse schrijfster Maria Edgeworth een naar vrijheid hunkerende slaafgemaakte sterven terwijl hij de plantage van zijn goede meester beschermt (Lively, 1999, pp. 79-80).

Ook de authentieke getuigenissen van ex-slaafgemaakten grossieren in tafereelen van uitzinnige dankbaarheid. Het beroemdste voorbeeld van zo’n getuigenis blijft dat van Olaudah Equiano (ca. 1745-1797), die in de jaren 1750 in het huidige Nigeria als kind werd verkocht aan witte slavenhandelaars. In 1766 kon Equiano zijn manumissie afkopen, maar hij zou daarna nog jaren in dienst blijven van zijn eigenaar. Pas in 1777 vestigde hij zich in Engeland en begon hij zich in te zetten voor de afschaffing van de slavernij. In 1789 publiceerde hij *The Interesting Narrative of the life of Olaudah Equiano, or Gustavus Vassa, the African*, dat hem op de kaart zette als een toonaangevende abolitionist en internationaal een snelle verspreiding kende (Sinha, 2016, p. 126). Zijn autobiografie werd al in 1790 in het Nederlands vertaald en verscheen onder de titel *Levengevallen van Olaudah Equiano of Gustavus Vassa* bij Pieter Holsteyn. Hoewel deze Rotterdamse uitgever door enkele ingrepen toonde meer geïnteresseerd te zijn in het sensationele karakter van het boek dan in de antislavernijboodschap ervan (Huisman, 2015, pp. 29-33), bleef de kritiek op de slavenhandel en de slavernij in de vertaling overeind.

Hoe kritisch Equiano ook was voor de exploitatie van slaafgemaakte mensen, uit zijn boek spreekt een grote dankbaarheid voor zijn eigenaar, een Britse zee kapitein. In de scène van zijn manumissie wordt die genegenheid breed uitgemeten:

Al mijn angst en bedeesdheid veranderden oogenbliklijk in onuitspreekbare vreugd. Ik boog mij met diepen eerbied neder, onbekwaam om de aandoeningen van mijn hart uitte drukken, dan door traanen; terwijl mijn oprechte vriend, de braave Kapitein, ons beiden, met zonderlinge blijken van innig genoeg, gelukwenschte. Zoo draa de eerste verrukkingen van vreugd een weinig bedaard waren, en ik mijne dankbetuigingen aan deeze mij waarde vrienden, op de beste wijze die mij mogelijk was, gedaan hadde, rees ik op, met een hart vol liefde en eerbied [...] Hemel! Wie kan zich verbeelden, wat ik op dien oogenblik gevoelde! [...] Alles in mijn binnenste was ontroerd, verbijsterd! Ik was als bedwelmd. Mijne voeten raakten naauwlijks den grond! Zij waren door de blijdschap als gevleugeld! Ijder eenen wien ik ontmoette, vertelde ik mijn geluk, en ik vergat niet, de deugd van mijnen beminnelijken Meester en Kapitein uittebazuin. ²⁴ (Equiano, 1790, pp. 194-195)

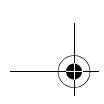
De overeenkomsten met Congo's reactie op zijn vrijlating door (kapitein!) Walter liggen voor het oprapen en doen vermoeden dat Conscience vertrouwd moet zijn geweest met de slave narratives waarvoor Equiano de blauwdruk leverde en die in de jaren 1850 nog altijd aardig werden verkocht. ²⁵ Wel hield Conscience zich ver van het rauwe geweld dat het genre zijn hoge spektakelgehalte verleende (Hartman, 1997).

De kans is groot dat wie deze historische en culturele context – manumissie als reëel gebruik en als literair topos – negeert, zich niet alleen zal ergeren aan de ontknoping van *Batavia* maar ook belangrijke betekenissen van de roman zal missen. Het overkomt Luc Renders die op grond van de ontknoping in

²⁴ De oorspronkelijke passage: 'In an instant all my trepidation was turned into unutterable bliss; and I most reverently bowed myself with gratitude, unable to express my feelings, but by the overflowing of my eyes, and a heart replete with thanks to God, while my true and worthy friend, the captain, congratulated us both with a peculiar degree of heart-felt pleasure [...] Heavens! Who could do justice to my feelings at this moment! [...] Everyone I met I told of my happiness, and blazed about the virtue of my amiable master and captain.' (Equiano, 2003, p. 136)

²⁵ Ter aanvulling kan worden opgemerkt dat manumissies ook door witte auteurs in populaire historische romans werden gebruikt. In *Ivanhoe* (1819) van Walter Scott schenkt Cedric uit dank voor bewezen diensten de vrijheid aan de horige Gurth. Ook dit tafereel vertoont overeenkomsten met slave narratives (vgl. Wood, 2002, p. 358 e.v.)

Batavia de conclusie bereikt dat Conscience zich ‘totaal ongevoelig [toont] voor de problematiek van de slavernij’ (Renders, 2019, p. 66). Intussen hoop ik al een reeks van elementen te hebben opgedolven die aantonen dat *Batavia* het wezen van de slavernij veroordeelde: de status van de slaafgemaakte wordt vanaf de proloog als onwenselijk afgeschilderd, de witte held spant zich in voor de manumissie van Congo, de uiteindelijke bevrijding wordt als een triomf onthaald en Congo’s dankbaarheid is een vast topos in de slavernijliteratuur en verankerd in de historische praktijk van de slavernij (niet alleen in westerse varianten; vgl. Patterson, 1982, p. 211) . Er kan na lectuur van de roman geen twijfel over bestaan: als Walter in het ‘Voorhangsel’ opmerkt dat hij Congo in bescherming neemt ‘tegen ’s mensen onregtvaardigheid’ (cf. supra), dan verstaat hij onder deze onrechtvaardigheid de slavernij.

Dat *Batavia* zich in de sfeer van het abolitionisme ophield, bewijzen eveneens de tot dusver onvermeld gebleven illustraties van Edward Dujardin. Voor de eerste druk van de roman maakte Conscience’s vaste illustrator in totaal twaalf tekeningen waarop Congo vijf keer staat afgebeeld. Telkens heeft hij zijn handen vroom over elkaar gevouwen en neemt hij een onderdanige houding aan – als hij niet knielt, dan staat hij wel voorovergebogen. Zeker de afbeelding van de glimlachende page die opkijkt naar Walter en diens (visueel ook al aan de man ondergeschikte) geliefde Aleidis, zal de lezer vandaag stuitend vinden. Dat mag, maar die lezer dient terzelfdertijd te beseffen dat deze tekeningen mijlenver stonden van de prenten die negentiende-eeuwse biologische en antropologische studies en reisverslagen opluisterden en zwarte mensen als aapachtigen voorstelden – de Brits slavernijverdediger James Hunt argumenteerde in 1863 in de door hem opgerichte Anthropological Society dat zwarten en Europeanen verder van elkaar afstonden dan de gorilla en de chimpansee (MacMaster, 2001, p. 62). Dit soort wetenschappers achtte het bewezen dat mensen met een zwarte huidskleur van nature lui, ongedisciplineerd, zedeloos, vuil en primitief waren (Nederveen Pieterse, 1990; Corbey, 1989; Blakely, 2014). Maar lui, ongedisciplineerd, zedeloos, vuil of primitief is Congo allesbehalve, niet in de tekst en ook niet op de afbeeldingen.

Illustratie (lithografie) van Edward Dujardin bij de eerste druk van *Batavia* (1858, deel 1, tussen p. 70 en p. 71). Congo knielt met gevouwen handen bij Walter Pietersen en zijn geliefde Aleidis. Dujardins illustraties van de slaafgemaakte Afrikaan sluiten aan bij de iconografie van het internationale abolitionisme dat in de jaren 1850, mede onder invloed van Harriet Beecher Stowes bestseller *Uncle Tom's Cabin* (1852), ook in Nederlandstalig België een aanzienlijke impact had. [Letterenhuis, archief E. Dujardin, D89/I (Map I)].

Illustratie (lithografie) van Edward Dujardin bij de eerste druk van *Batavia* (1858, deel 2, tussen p. 112 en p. 113). Pieter Van den Broeck wordt naar de Javaanse sultan geleid. In zijn voetspoor volgt de slaafgemaakte Congo, voorovergebogen en de handen samengevouwen. [Letterenhuis, archief E. Dujardin, D89/I (Map I)]

Illustratie (lithografie) van Edward Dujardin bij de eerste druk van *Batavia* (1858, deel 2, tegenover de titelpagina). Walter Pietersen staat een flauwgevallen Aleidis terzijde. Links in beeld Congo, opnieuw geknield en met de handen samengevouwen. [Letterenhuis, archief E. Dujardin, D89/I (Map I)]

Illustratie (lithografie) van Edward Dujardin bij de eerste druk van *Batavia* (1858, deel 3, p. 14). De echtgenote van Pieter van den Broeck en Congo smeken de Javaanse sultan om genade. [Letterenhuis, archief E. Dujardin, D89/I (Map I)].

De prenten bij *Batavia* sluiten dus niet aan bij de clichés uit het biologische racisme. Wél vertonen ze overeenkomsten met de internationale antislavernij-
iconografie. Die teerde in de jaren 1850 op zwarten die hun handen vouwden

en naar hun witte eigenaars opkeken (Ceuppens, 2003, p. 397; Kolfin, 2002; Nederveen Pieterse, 1990, pp. 60-61; Blakeley, 1993, pp.156-157; Lively, 1999, p. 57, p. 78). Abolitionisten wilden met zulke beelden de vredelievendheid, vroomheid en intrinsieke goedheid van zwarten benadrukken om de onaanvaardbaarheid van slavernij aan te klagen. De centrale boodschap was dat slaafgemaakten ook *mensen* waren. Juist deze vermenschlijkende boodschap van het abolitionisme zit *Batavia* ingebakken. We moeten maar even teruggrijpen naar het ‘Voorhangsel’ van de roman. Daar al definieert Walter zijn voorgedijnschap over Congo als de bescherming van ‘eenen mensch tegen ’s menschen onregtveerdigheid’ (Conscience, 1858a, pp. 13-14). Je zou er zo overheen lezen, maar die woorden vormen in de toenmalige context bijna een volledig abolitionistisch pamflet: de zwarte is een medemens, ergo slavernij schendt de mensenrechten.

Wie vandaag volhoudt dat Congo niet als ‘een volwaardige mens’ wordt weergegeven, zoals Mohamed Barrie en Sibon Rugwiza Kanobana (2021, p. 36), getuigt dus over zijn eigen verwachtingshorizon. Voor de lezer van honderdvijftig jaar geleden spande *Batavia* zich net in om een zwart personage als een volwaardige mens te portretteren. Of die inspanning ook vruchten afwierp, valt bij gebrek aan aanknopingspunten moeilijk te bewijzen. De enige uitgebreide contemporaine reactie op *Batavia* maakt echter veel goed. Het betreft geen doordeweekse recensie, maar een tien strofen tellend huldedicht getiteld ‘Aen Conscience, na het lezen van zijn werk *Batavia*’. De tekst verscheen in het voorjaar van 1860 in het tijdschrift *De Vlaemsche School* en werd geschreven door Karel August Vervier (1789-1872). Deze Gentse liberale politicus en letterkundige prees niet alleen de bekoring van Conscience’s roman, maar trok er ook politieke lessen uit.

De derde strofe van Verviers huldedicht getuigt van de onvergetelijke indruk die Congo heeft nagelaten. Met ‘ge’ verwijst de dichter naar Conscience, met ‘ons’ naar de lezers van de roman:

By ’t rinkelen der slavenboeijen
 Van Congo zynen [= Walters] lieveling,
 Doet ge ons in ’t bruisschend hart ontgloeijen
 Een eedle verontwaardiging;
 ‘k Zie Walter’s hand, op uwe wenken
 En na des Hoogsten streng gebod
 De vryheid Congo wederschenken,
 De vryheid, vadergift van God. (Vervier, 1860, p. 6)

Voor de dichter lag het voor de hand dat Congo was voorbestemd om grote verontwaardiging los te maken. Slavernij, zo zou de lezer van *Batavia* beseffen, staat gelijk aan mensonwaardige gevangenschap. Die boodschap onderstreept Vervier door bij het begin van de strofe het geluid van rinkelende slavenboeien op te roepen. Naar de letter genomen is dat een overdrijving, want in Consciences roman wordt Congo nooit geketend. Zo drijft de dichter de verontwaardiging verder op. Zijn verzen laten aan duidelijkheid weinig te wensen over: Vervier herkende in Congo geen lachwekkende figuur of een karikatuur, maar een nobel personage dat zijn beproevingen waardig doorstaat en terecht van het slavenjuk wordt verlost.

In de manumissie zelf meent Vervier, ook dat is interessant, een regieaanwijzing van de auteur te herkennen. Hij suggereert dat Congo de vrijheid krijgt op Consciences ‘wenken’. Doorziet Vervier hier dat een zeventiende-eeuwse VOC-militair als Walter geen abolitionistische voorvechter *kan* zijn, en dat de auteur van de roman bijstuurt ter morele instructie van de eigentijdse (negentiende-eeuwse) lezer? Het lijkt er wel op. Zeker is dat Conscience wordt vastgepind op de overtuiging dat slavernij verwerpelijk en tegennatuurlijk is. Daarom staat er verderop ‘wederschenken’ en niet ‘schenken’. Het woord signaleert dat mensen, ongeacht hun huidskleur, vrij geboren zijn.

Dat de dichter tot slot God betreft – hij wordt aangesproken als de ‘Hoogste’ –, is minder saillant dan het kan lijken. Het gaat hier om een gemeenplaats in het abolitionistische vertoog en niet om een bewijs van diepgelovigheid. Voor iemand als Vervier – een geëngageerde vrijmetselaar die in 1872 burgerlijk begraven werd toen dat nog een antiklerikaal statement gold – was slavernij onverzoenbaar met het verlichte mensbeeld. Maar verlichte opvattingen waren op dat ogenblik zelf nog lang niet losgekoppeld van religieuze ideeën (Janse, 2007, p. 53).

Het is jammer dat er niet meer contemporaine reacties bewaard zijn gebleven. Ze hadden ons nog meer kunnen vertellen over de manieren waarop *Batavia* in het Vlaanderen van de jaren 1850 begrepen werd. Voor zover dit nog nodig was, bevestigt Verviers gedicht echter hoe dan ook dat een abolitionistische lectuur van deze roman destijds voor de hand moet hebben gelegen. Deze vaststelling is een invitatie om de laatste aanname over *Batavia* grondig te testen, namelijk de veronderstelling dat Consciences tekst *niet* door *Uncle Tom’s Cabin or, Life Among the Lowly* was geïnspireerd (Renders, 2019, p. 66). Hiertoe reconstrueer ik eerst de impact van Harriet Beecher Stowe in Vlaanderen. Vervolgens vergelijk ik de representatie van Congo in *Batavia* met het titelpersonage van de beroemde Amerikaanse roman.

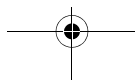

4.2.4. Onkel Tom in Vlaanderen

Laten we meteen klaarheid schenken: harde bewijzen dat Conscience *Uncle Tom's Cabin, or Life among the Lowly* kende, ontbreken. We zijn in het algemeen nauwelijks geïnformeerd over de boeken, tijdschriften en kranten die hij las of in zijn bezit had. Om literaire en andere invloeden in zijn werk te onderzoeken zijn we grotendeels aangewezen op (bewuste en onbewuste) allusies en hints die zijn teksten bevatten. In het geval van *Batavia*, een roman die Conscience in 1856 in de steigers zette, speelt de historische context echter een grote rol. Eigenlijk is het erg moeilijk voor te stellen dat Hendrik Conscience *niet* in aanraking is gekomen met zowat de meest verkochte, meest besproken en meest vertaalde roman van de negentiende eeuw. Er kan alvast geen twijfel over bestaan dat ook België in de herfst van 1852 in de ban raakte van de '*Uncle Tom Mania*', die vanuit de Verenigde Staten naar Europa kwam overgewaaid (Meer, 2005; Sahakian, 2018). Of handige winkeliers in onze contreien ook Uncle Tom-poppen, -puzzels en -kaartspelen verkochten, zoals in de Engelstalige wereld (Huisman, 2015, p. 60), zal verder onderzoek moeten uitwijzen. Dat de inhoud van de tekst via uiteenlopende media ruim verspreid werd, dát staat buiten kijf.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, was *L'Étoile Belge* de eerste Franstalige krant om de ophefmakende Amerikaanse roman als feuilleton af te drukken. De redactie begon ermee op 1 november 1852. Dat was nauwelijks een half jaar nadat Beecher Stowe zelf het laatste hoofdstuk van haar roman publiceerde in *The National Era*, het abolitionistische weekblad waarvoor dit omvangrijke antislavernijverhaal was geschreven (Parfait, 2007, pp. 206-209). Vanaf 9 november 1852 volgden *Le Journal de Bruges* en vanaf 23 november 1852 *Le Messager de Gand*. In het voorjaar van 1853 verscheen de almaar meer deining verwekkende roman nog in de Doornikse *Courrier de l'Escaut* (vanaf 24/25 januari 1853) en in de Brusselse krant *L'émancipation*. In het najaar van 1853 volgde het Franstalige theater: schouwburgen in Brussel, Brugge en Gent voerden dan toneelversies op van *Uncle Tom's Cabin*.

In Nederlandstalig België was de impact van *Uncle Tom's Cabin* niet geringer. Al in het najaar van 1852 was Harriet Beecher Stowe een gespreksonderwerp in Vlaamse kranten. Daarbij valt in het algemeen de welwillende teneur op. De streng-katholieke *Standaerd van Vlaenderen* hield weliswaar vol dat de toestand in het Amerikaanse zuiden niet zo schrijnend was als Stowe het voorstelde, maar voor de literaire kwaliteiten had de krant niets dan lof (Anoniem, 1853a). De meeste andere Vlaamse periodieken waren wel helemaal mee met de boodschap van *Uncle Tom's Cabin*. *Het Handelsblad*, de Ant-

werpse krant in handen van Consciences uitgever Van Dieren, liet zich systematisch waarderend over de schrijfster uit. Op 21 mei 1853 noteerde de redactie dat *Uncle Tom's Cabin* 'zooveel waerheid van gevoel' bevatte dat het 'met bloedige tranen' geschreven leek (Anoniem, 1853b, p.7). Eveneens een blijk van sympathie, maar ongetwijfeld ook van commercieel inzicht was dat de krant in deze periode ruimte vrijmaakte voor oudere literaire teksten van Stowe.²⁶

Uncle Tom's Cabin zelf zou niet als feuilleton in *Het Handelsblad* verschijnen, maar in *De Broedermin*, een Gents dagblad dat in de jaren 1850 de strijd voor Vlaamse emancipatie poogde te verzoenen met de opkomende arbeidersbeweging. Dit hoofdzakelijk door Gentse professoren volgeschreven en voor die tijd behoorlijk radicale blad maakte in deze periode ruim baan voor abolitionistische standpunten. Op 3 november 1852 beloofde het zijn lezers *Uncle Tom's Cabin*, een verhaal dat overal waar het verscheen 'ongehoorde byval' had ontmoet. Met 'De hut van Onkel Tom, eene slaven-geschiedenis', zoals de uit het Engels vervaardigde vertaling luidde, ambieerde *De Broedermin* meer dan alleen het abonentenaantal op te drijven (Gaus, 1975, p. 70). De redactie bleek Stowes pleidooi tegen slavernij ten volle te onderschrijven. Het feuilleton liep van 4 november 1852 tot 27 januari 1853 en werd naderhand in drie delen als boek te koop aangeboden via de Gentse uitgever en boekhandelaar Hendrik Hoste – het eerste deel was al verkrijgbaar eind november, het laatste deel rolde eind januari 1853 van de persen.²⁷ Nogal wat Nederlandse onderzoekers nemen nog altijd aan dat de Noord-Nederlandse uitgave van A.C. Kruseman, die onder de titel *De negerhut van Oom Tom* pas in april 1853 volledig verkrijgbaar was, de eerste Nederlandstalige editie was (Kolfin, 2002; Ham, 2018; Huisman, 2015, p. 60). Dat klopt dus niet. Zoals Riewald & Bakker al in 1982 (p. 229) hadden opgemerkt, was

²⁶ *Het Handelsblad* publiceerde *De meibloem*. Dit was een vertaling van *The Mayflower, or Sketches of Scenes and Characters among the Descendants of the Pilgrims*, een tekst die Beecher Stowe al in 1843, ruim voor haar doorbraak, had gepubliceerd.

²⁷ Gebaseerd op informatie uit een advertentie in *De Broedermin*, d.d. 31 januari/1 februari 1853. Het voorwoord van *De hut van Onkel Tom* verwijst naar de Amerikaanse editie en diverse Engelse edities, waaronder die met een voorwoord van Lord Carlisle (Anoniem, 1852, p. 1). Van deze laatste editie is bekend dat ze begon te verschijnen bij George Routledge & Co. in oktober 1852 (informatie gebaseerd op *The Publisher's Circular*, 15 oktober 1852, nr. 362, vol. XV, p. 354).

Hoste zijn collega's in Nederland te snel af.²⁸ Als het in Den Haag gedrukte weekblad *Nederlandsch Atheneum* op 15 januari 1853 over de 'vogue' rond *Uncle Tom's Cabin* bericht, dan rept het van een 'Vlaamsche vertaling' uit Gent. Van de Kruseman-uitgave is op dat ogenblik geen sprake (Anoniem, 1853c, p. 20).

Noch in *De Broedermin*, noch in de boekuitgave van Hoste werd onthuld wie *Uncle Tom's Cabin* had omgezet in de taal die als Vlaams omschreven werd. De Gentse ambtenaar en dichter Frans Rens, die de roman in *De Eendragt* enthousiast besprak (Rens, 1853), zat ermee dat hij niet wist wie te complimenteren. 'Den ongenoemden vertaler' werd in ieder geval aangespoord om '[moedig] den ingeslagen weg voort [te zetten]'

Dankzij een toevallige vondst kon ik achterhalen dat Rens' complimenten bestemd waren voor Gustave Callier (1819-1863), een liberaal-vrijzinnige hoogleraar wijsbegeerte in Gent en medewerker aan *De Broedermin* van het eerste uur.²⁹ Callier kende wat Engels, want zijn vertaling was op het origineel gebaseerd. Dat staat zo op het titelblad van de Vlaamse boekuitgave ('naer het Engels') en de daaropvolgende pagina's laten er voorts weinig onzekerheid over bestaan. De vertaling begint bijvoorbeeld met de tijdsaanduiding 'Laet in den achternoon', een directe omzetting van 'Late in the afternoon'. Ook op de eerste bladzijde wordt van een man gezegd dat hij 'overkleed' is – het Engelse idioom ('overdressed') schemert nadrukkelijk door. De rest is van hetzelfde kaliber.

Callier moet beseft hebben dat zijn vertaling voor verbetering vatbaar was. Om de kritiek voor te zijn noteerde hij in het voorwoord bij *De hut van Onkel Tom*:

Alhoewel de geest onzer tael innig met dien der engelsche tael verwant is, kunnen wy ons niet vleijen de levendige eigenaerdigheid van styl,

²⁸ In Haarlem had A.C. Kruseman C.M. Mensing in het najaar van 1852 aan het vertalen gezet. Begin november 1852 kon hij van Stowes roman de eerste aflevering aanbieden. Deze Nederlandse vertaling, gebaseerd op de twintigste Amerikaanse druk, verscheen onder de titel *De negerhut. Een verhaal uit het Slavenleven in Noord-Amerika*. De daaropvolgende weken en maanden loste Kruseman mondjesmaat nieuwe afleveringen, maar pas in april 1853, twee maanden na Hoste, was de vertaling rond en kon een boekuitgave van de intussen ook in Nederland ophefmakende roman verschijnen. Overigens verscheen in 1853 in Surabaya (Oost-Java) bij E. Fuhri weer een andere Nederlandse vertaling van Stowes roman onder de titel *De negerhut of het leven der neger-slaven in Amerika* (vgl. Kuitert, 2020, p. 159). De vertaler was P. Munnich.

²⁹ Mijn bron is een overlijdensbericht van Gustave Callier (Anoniem, 1863, p. 23). Mogelijk was er nog een andere vertaler betrokken bij *De hut van Onkel Tom*. Er zijn in de eerste hoofdstukken namelijk aanzienlijke verschillen tussen de vertaling die in *De Broedermin* verscheen en de uiteindelijke uitgave van Hoste.

die op een' zoo hoogen graed, in 't boek te vinden is, zelfs op verre na, te hebben terug gegeven. Nogtans hopen wy, dat *De Hut van Onkel Tom* niet zonder byval en zonder aendoening in Vlaensch België zal gelezen worden. Wat er ook van de weerde der vertaling zy, er blyft in den aerd der tafereelen, die aen den lezer voorgesteld worden,— in de treffende waerheid waarmede 's menschens natuer er in zoo vele verschillige lagen afgeschilderd is,— en in de edele gevoelens die het gansche verhael bezielen,— genoegzame stof om de vurige belangstelling te verregtvaardigen, waarvan *Onkel Tom* in Engeland, in Duitschland en in Frankryk het voorwerp was.³⁰ (Anoniem, 1852, p. 2)

Met *De hut van Onkel Tom* moet *De Broedermin* de appetijt van de lezer hebben gewekt. Anders valt het moeilijk te verklaren waarom de redactie nog geen zes weken na afloop van het feuilleton een toneelbewerking van deze roman begon te publiceren. Het valt daarbij op dat de krant opteerde voor de vertaling van de Franse toneelversie die vervaardigd was door Léon de Wailly en Edmond Auguste Texier en op 23 januari 1853 in Parijs in première was gegaan. De bewerking van Philippe Dumanoir en Adolphe Dennery, die twee weken later in Parijs werd voorgesteld, zou nochtans veel meer publiek trekken. Dat was te danken aan het revue-achtige karakter dat ze hun bewerking hadden meegeven. Zo voegden ze met Philemon en Bengali twee nieuwe personages toe die dansjes uitvoerden en voor komische terzijdes zorgden (Koning, 2018, p. 562). Dumanoir en Dennery injecteerden hun toneelverie zo met minstrelinvloeden die de abolitionistische boodschap van Beecher Stowe ondergeschikt maakte aan het plezier van de toeschouwer (Sahakian, 2018, p. 83). Wailly en Texier waren in hun toneelbewerking veel trouwer gebleven aan de oorspronkelijke roman. Dat *De Broedermin* voor hun adaptie koos, is een bijkomende indicatie dat het de redactie menens was om de abolitionistische zaak vooruit te helpen. De afleveringen van het nieuwe feuilleton liepen van 21 maart tot 5 april 1853. In de jaren nadien hield *De Broedermin* zijn abolitionistische koers aan, bijvoorbeeld door van 7 tot 28 maart 1855 een vertaling te publiceren van *The Narrative of het Life of Frederick Douglass, An American Slave, written by himself*. Samen met de eerder besproken autobiografie van Equiano was dit een van de beroemdste slave narratives. Het

³⁰ Gustave Callier wist goed wat er in de internationale republiek der letteren omging. Het voorwoord bevatte nog verwijzingen naar *The London Journal* en *The Cheerful Visitor* – ‘penny bloods’ die *Uncle Tom's Cabin* in Groot-Brittannië hadden verspreid. Callier vond het de hoogste tijd dat ook de Vlaming aan de *Uncle Tom*-rage werd blootgesteld: ‘Wy hebben gewenscht ook den vlaemschen lezer een werk te doen kennen dat, byna geheel de lezende wereld door, zooveel tranen doet storten, en eene zoo ongehoorde beweging opwekt’ (Anoniem, 1852, p. 2).

had in 1845 in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië veel bijval geogst en Douglass tot een van de beroemdste mensenrechtenactivisten in zijn tijd gekroond.³¹

Ook in andere contexten circuleerde *Uncle Tom's Cabin* in Vlaanderen volop. Op 4 april 1853 voerde het Antwerpse toneelgezelschap Jong en leerzuchtig *De hut van Onkel Tom* op in het Théâtres des Variétés. In dit geval gebruikten de makers wel de bewerking van Dumanoir en Dennery als legger. Voor de omzetting in het Nederlands tekenden J.C. Dierckx en Korneel Verbruggen, die beiden ook meespeelden in de opvoering.³² Vanaf 26 november 1853 konden Antwerpenaars voor opvoeringen van *De hut van Onkel Tom* terecht bij het gloednieuwe Nationaal Toneel, het eerste gesubsidieerde Nederlandstalige theatergezelschap en de verre voorloper van het huidige Toneelhuis. De directeur, August Leytens, vertolkte Onkel Tom; Victor Driessens en Eugénie de Terre namen met George en Eliza de andere belangrijke slavenrollen voor hun rekening. Over de opvoeringen zijn weinig details bekend. Het staat wel vast dat de minstrefiguren Philemon en Bengali van de partij waren, en dat zij, net als de andere zwarte personages, door witte acteurs werden gespeeld. Over de make-up en de kostuums bleef de theaterrecensent van *Het Handelsblad* (vermoedelijk August Snieders) vaag: 'Iets dat nog wat vreemds zyn zal, is, dat de meeste personen die in dit stuk optreden, zwarten, mulatten en kleurlingen zullen verbeelden' (Anoniem, 1853d).

³¹ De autobiografie verscheen in *De Broedermin* als 'Levensverhaal van Frederik Douglass, een gewezen slaef. Door hemzelve geschreven' en volgde de tekst die in 1846 door de Rotterdamse uitgever H.A. Kramers was bezorgd. Ondanks enkele ingrepen, die de Nederlandse editie minder radicaal en christelijker maakten – Huisman noemde de Kramers-editie zelfs 'enigszins gemuteerd' (2015, p. 45) – bleef de antislavernijtendens overeind. *De Broedermin* had trouwens al veel eerder belangstelling getoond voor Frederick Douglass. Op 18 en 19 april 1850 had de krant een uitvoerige en becommentarieerde samenvatting van zijn autobiografie gepubliceerd. Andermaal getuigde die van grote sympathie voor de abolitionistische zaak (Anoniem, 1850, p. 1).

³² Korneel Verbruggen maakte begin jaren 1850 ook twee Franse vertalingen voor Hendrik Conscience: in 1851 de schets 'Quinten Metsys' en in 1852 de brievenroman *Lambrecht Hensmans* als *Lambert Hensmans* (Simons, 2013, pp. 119-121).

Persoonen.	
M. Bird, senateur,	M. N. Destanberg.
Harris, ryke koopman, halfzwarte,	J. Tielemans.
Haley, slavehandelaar,	J. Dierckx vader.
Shelby, bewoener van Kentucky,	L. Tolon.
St-Clair, bewoener van Nieuw-Orleans,	J. Dierckx zoon.
Edward, neef van Harris,	L. Van de Water.
George, neger van Harris,	Victor Driessens.
Tom, neger van Shelby,	A. Leytens.
Bengali, jonge neger,	L. Van de Water.
Philemon, jonge neger,	F. Van Doesselaer.
Een schalter,	Hippoliet.
De opzichter der verkooping,	Kerremans.
Tomkins,	E. Moré.
Mathews,	J. Arta.
Elisa (Quateronne) in dienst van M. Shelby,	Mej. Eug. De Terra.
Hendrik, haer kind,	Lucie.
Dolly, dochter van St-Clair,	Mej. Ferstraeten.
Mevrouw Bird,	Mej. T. Herremans.
Chloé, negerin,	
Eene oude halfzwarte,	
Een jong meisje,	
Een roeper,	M. Lambert.
Quimbo, neger,	Jacob Jacob.
Jenkins, neger,	Jansens.
Een schipper,	
Een neger,	
Negers, Halfzwarte, Koopers, Slaven, Slavinnen, Kinderen,	
Negerjagers met hunne honden, Schippers, enz.	

Het stuk speelt in de Vereenigde Staten van Amerika.

Het Bestuur berigt de Heeren geabonneerden dat degene die hun abonnement niet zouden afzeggen vóór de laatste vertoening dezer maand, zullen aenzien worden als geabonneerden blyvende.

Het algemeen abonnement eindigt den 27 November.

Het abonnement is persoonelyk.

PRYZEN DER PLAETSEN AEN HET BUREEL.
Eerste rang, Galerie en Stafs fr. 2. Parquet fr. 4 - 50. Parterre en Tweede rang fr. 1. Derde rang 50 centimen. Vierde rang 25 centim.

Het bureel van locatie is open van 9 ure 's morgens tot 2 ure namiddag, in het Schouwburg (inkoom langs de Gerard straat).

Drukker van A. Jacobs-Janssens

SCHOUWBURG VAN YERSCHEIDENHEDEN
(Théâtre des Variétés).

Ten 5 1/2 ure, opening der bureelen. — Ten 6 1/2 ure juist op het tooneel.

NATIONAEL TOONEEL
VAN ANTWERPEN,
Onder het bestuur van August LEYTENS.

3e Maend. — 17e Vertoening van het jaer.

Algemeen Abonnement. — 1e Vertoening.
Loopende maand. — 1e Vertoening.

Woensdag 30 November 1853.

DE

HUT VAN ONKEL TOM,

GROOT NIEUW DRAMA IN 8 TAFERELEN,
GETROKKEN UIT DEN WERELDBEROEMDEN ROMAN VAN
MISS HARRIET BEECHER STOWE.

1^e TAFEREEL.
De Plaater. — Eene zael in een landhuis.

2^e TAFEREEL.
Philemon en Bengali. — Binnenste der Hut van Onkel Tom.

3^e TAFEREEL.
De Slavin met haer kind. — De Rivier de Ohio.

4^e TAFEREEL.
By Mr Bird. — Eene zael.

5^e TAFEREEL.
De Aaejaging van de negers. — Eene verwilderde Landstreek.

6^e TAFEREEL.
De Schoone Quarteronne. — Eene zael by St-Clair.

7^e TAFEREEL.
De Slavenmarkt.

8^e TAFEREEL.
Eene woning aen de boorden der Mississippi.

‘Groot Nieuw drama in 8 tafereelen, getrokken uit den wereldberoemden roman van Miss Harriet Beecher Stowe.’ Brochure van het in Antwerpen gevestigde Nationaal Tooneel voor de voorstelling van *De hut van Onkel Tom* op 30 november 1853 in het Théâtre des Variétés. De directeur van het gezelschap, August Leytens, vertolkte het titelpersonage. Deze toneelversie was gebaseerd op de Franse bewerking van Philippe Dumanoir en Adolphe Dennery. [Letterenhuis].

Het succes van ‘Onkel Tom’, zowel het boek als de toneeladaptaties,³³ bewees dat de slavernijkwestie ook in Vlaanderen goed in de markt lag – voor culturele entrepreneurs stonden er zeker commerciële belangen op het spel. Indirect bleek de marktwaarde van *Uncle Tom’s Cabin* trouwens uit de variaties op de titel die al snel gingen circuleren. Zo publiceerde Jan Renier Snieders (broer van August) eind 1853 *De hut van Wartje Nulph*, een titel waarachter geen ideologische verwantschap met het origineel hoeft te worden gezocht. Toch sloten publicitaire handigheidjes oprechte affiniteit met het abolitionisme of verwante thema’s niet altijd uit. In 1864 zou de Oost-Vlaamse

³³ Op 2 januari 1854 bracht ook de Brusselse toneelvereniging De Morgenstar een versie van *De hut van Onkel Tom* op de planken.

schrijfster Johanna Courtmans-Berchmans in de roman *De hut van tante Clara* kinderarbeid aanklagen.³⁴ Dat was intussen meer dan tien jaar na het losbarsten van de ‘Onkel Tom’-manie, maar het lijkt weinig twijfel dat ook de roman waarmee alles was begonnen toen nog vlot rondging. In de sociaal voelende Brugse katoenspinnerij van de familie Du Jardin woonden de nauwelijks geleterde werklieden in 1865 bijvoorbeeld massaal een voorleessessie bij van *De hut van Onkel Tom* (Anoniem, 1865, p. 1). Vermoedelijk hing de belangstelling op dat moment samen met het einde van de Amerikaanse burgeroorlog. De overwinning van de Noordelijke Staten en de afschaffing van de slavernij werd in Vlaanderen op gejuich onthaald. ‘De slavenstaat is neêrgevallen / ’t Ontboeide Zuiden zingt er hulde / voor hem, die ’t reuzenwerk vervuld’, dichtte Maria Van Ackere-Doolaeghe (1803-1884) in een hommage aan Abraham Lincoln (Van Ackere-Doolaeghe, 1868, p. 63). Toen jaren later, in maart 1872, enkele kranten het bericht verspreidden dat Harriet Beecher Stowe aan de gevolgen van een huishoudelijk ongeval was overleden, dichtte Doolaeghe ook een in memoriam voor de ‘wereldberoemde schrijfster’ van *Uncle Tom’s Cabin*. Hoewel snel duidelijk werd dat de geruchten over Stowes dood voorbarig waren, kon het gedicht nog verschijnen in het tijdschrift *De Vlaamsche Kunstbode*. Doolaeghe prees haar Amerikaanse collega behalve als rolmodel voor vrouwenemancipatie ook voor haar bijdrage aan de afschaffing van de slavernij:

Uw stem weerklonk in eerde zielen;
 Het uur der Redding vloog nabij...
 De zware slavenketens vielen, –
 En 't arme Negervolk was vrij!
 Amerika gebenedijdde
 Uw' moed en gansch de menschheid wijdde
 U eeuwig eer- en dankbetoon.
 Gij die de slavernij dorst doemen,
 Zaagt uwe schrêen begroet met bloemen;
 U zonk op 't hoofd der wereldkroon. (Van Ackere-Doolaeghe, 1873, p. 122)

³⁴ Een vergelijkbaar proces van appropriatie deed zich voor in Ierland, waar in 1853 een titel als *Poor Paddy's Cabin* verscheen en een hele tijd later *Uncle Pat's Cabin* (Van den Elzen, 2015).

Het laatste woord over de impact in Vlaanderen van *Uncle Tom's Cabin* is hiermee nog lang niet gezegd.³⁵ Alles wijst er echter op dat de vertalingen en toneelbewerkingen het abolitionisme een stevige duw in de rug hebben gegeven. Voor zover ik heb kunnen nagaan ontstonden er geen aparte verenigingen of politieke initiatieven. In Nederland, waar de impact van Stowes roman ook groot was (Janse, 2007, pp. 53-54), lag dit anders, maar daar konden pressiegroepen natuurlijk veel directer wegen op de politieke agenda. Antislavernijwetgeving zou er, in tegenstelling tot in België, een groot verschil maken. Hoe dan ook voerden anti-slavernijopvattingen in de Vlaamse literaire productie na 1852 de boventoon. Dat hoefde niet altijd zo expliciet te zijn als in de gedichten van Van Ackere-Doolaeghe. In *Verhalen voor kinderen* uit 1853 vertelde Pieter Geiregat aan jonge Vlaamse lezers het in die tijd dankzij Hans Christian Andersen bekend geworden verhaal van Sebastián Gómez, die als zoon van een slaafgemaakte Arabier opgroeide in het schildersatelier van Bartolomé Murillo. Toen de beroemde kunstenaar bij toeval het talent van Gómez ontdekte, schonk hij de jongen en zijn vader de vrijheid en leidde het zwarte wonderkind op tot een vooraanstaande schilder. Geiregat legt in zijn versie – het verhaal is getiteld ‘Het Moorke van Murillo’ – de nadruk op de vurige wens van het kind om vrij te zijn. Hij presenteert die wens als een teken van het ‘edel hart’ dat ‘in de borst van den zwarten neger’ klopte (Geiregat, 1853, p. 49).

Het is, tot slot, een feit dat ook vóór de Uncle Tom-manie in Nederlandstalige teksten afkeurende geluiden over slavernij op te vangen waren. Zo beschreef de al eerder aangehaalde Frans De Hoon in een verhaal over Guatemala niet alleen de ellende van Vlaamse gelukzoekers, maar ook de gruwel van de ‘mensenroof’ en slavernij, waarvan zowel native Americans als zwarte Afrikanen het slachtoffer werden (De Hoon, 1845, pp. 36-57). Daarbij had hij oog voor de ontwrichting van gezinnen, de wrede behandeling van slaafgemaakten en schetste hij zelfs een door wraak geïnspireerde slavenrebellie. Teksten die de slavernij goedpraten lijken in de vroege Vlaamse letterkunde zeldzaam, maar ook die bestaan. *Stukken en brokken* van Lodewijk Vleeschouwer is het belangrijkste mij bekende voorbeeld. Deze bundel uit 1851 bestaat grotendeels uit herinneringen van de schrijver aan zijn verblijf aan de

³⁵ Dat Harriet Beecher Stowe in augustus 1853 op de eerste van haar drie grote reizen door Europa ook Antwerpen aandeed, vond opmerkelijk genoeg weinig weerklank in de lokale pers. De toen 42-jarige schrijfster beklom de kathedraal en raakte weer op de begane grond onder de indruk van de schilderijen van Rubens (Stowe, 1854, pp. 382-388). Het valt na te lezen in *Sunny Memories of Foreign Lands*, Stowe's reisverslag, dat in 1854 werd gepubliceerd en in 1855 in een Nederlandse vertaling beschikbaar kwam (Riewald & Bakker, 1982, p. 230).

Amerikaanse oostkust in 1828. Vleeschouwer bezocht toen Charleston in South Carolina, een draaischijf in de trans-Atlantische slavenhandel en in die tijd, enkele jaren na de terechtstelling van de zwarte opstandelingenleider Denmark Vesey, beducht voor slavenrebellie. Vleeschouwers laconieke getuigenis over zijn ervaringen in Charleston (1851, pp. 142-150) verdienen meer aandacht dan ik er in deze bijdrage aan kan schenken. Ze bevatten humoristisch bedoelde, maar voor de lezer van vandaag schrijvende beschrijvingen van slaafgemaakte zwarten.³⁶ Wie een Vlaamse auteur zoekt die zich dus ‘ongevoelig’ toont voor slavernij, weet waar te beginnen. Vooral de *timing* lijkt me hier echter erg interessant: *Stukken en brokken* verscheen in 1851, één jaar voor *Uncle Tom’s Cabin* aan zijn internationale zegetocht begon. Zou de auteur zijn satirische teksten over de slavernij op deze manier hebben gepubliceerd in volle Uncle Tom-manie? We kunnen het ons alleen maar afvragen.³⁷

4.2.4.1. *Onkel Tom en Congo in close-up*

Gelet op de impact van Beecher Stowe in Vlaanderen mag de kans onwaarschijnlijk heten dat de ‘Onkel Tom’-hype aan Conscience is voorbijgegaan. Daarmee is echter weinig gezegd over de eventuele invloeden van het boek op *Batavia*. Wie de figuur van Congo in detail bestudeert, kan moeilijk heen om de overeenkomsten met de verbeeldingswereld van Stowe. Net als Congo is Oom Tom de zwarte belichaming van onderdanigheid, berusting en vergevingsgezindheid. Tom is zo grootmoedig dat hij de slaafopzichters die hem dood zullen ranselen, vergiffenis schenkt. Ook krijgt hij – meer nog dan Congo – de gelegenheid om zijn offervaardigheid te bewijzen, zoals in de beroemde scène waarin hij het dochttertje van zijn latere eigenaar redt van de verdrinking. Tom bekoopt zijn moed en onbaatzuchtigheid met de dood waardoor zijn martelaarschap messianistische trekken krijgt. Zo indrukwekkend wordt het in *Batavia* niet. Toch betaalt ook Congo voor zijn moed en offer-

³⁶ Bijvoorbeeld: ‘De negers zyn doorgaens de luiste, vaddigste [sic] wezens van geheel de schepping. Werken, of zich eenige moeite geven, daertoe kunnen zy zich niet besluiten, en zouden den geheelen dag ergens in de lommer liggen slapen, indien men hen niet dwong hunnen arbeid te verrigten’ (Vleeschouwer, 1851, p. 144).

³⁷ Anderzijds kan worden opgemerkt dat Lodewijk Vleeschouwers humor nog lange tijd op waardering kon rekenen. Uitgerekend het hoofdstuk over slavernij in Charleston werd aan het einde van de negentiende eeuw door Evarist Bauwens geselecteerd voor zijn schoolboek *Zuid en Noord. Eene bloemlezing uit de beste Zuid- en Noordnederlandsche schrijvers*. Het kwam terecht in de afdeling ‘Luimige stukken’ en bereikte zo jarenlang generaties van Vlaamse kinderen in het katholieke onderwijs, waar deze bloemlezing werd gebruikt.

vaardigheid een hoge prijs: zoals we inmiddels weten treft Walter hem na het slotgevecht meer dood dan levend aan. Anders dan Tom krijgt Congo echter nog een kans in het hiernumaals. Hij herstelt van zijn verwondingen en beleeft als vrij man een symbolische wedergeboorte.

Een centraal motief in *Uncle Tom's Cabin* is dat onder de donkere huid van slaafgemaakten een 'blanke', christelijke ziel schuilgaat (Nederveen Pieterse, 1990, p. 61). Het ging al mee sinds het einde van de achttiende eeuw.³⁸ In *Batavia* duikt dit motief op wanneer Congo Walter smeekt om mee te mogen strijden tegen de Javaanse vijand: 'Laet Congo met u ten stryde gaen; laet hem zyn leven wagen voor Holland's eer [...] hy zal toonen *dat het hart hem goed is onder zyne zwarte huid*' (Conscience, 1858b, p. 22; mijn cursivering).

Congo en Oom Tom hebben voorts gemeen dat ze zich laten inkapselen in de samenleving waarin ze onder dwang tewerkgesteld worden. Dat ze geen seconde aan opstand denken, maakt beide bekeerlingen in de ogen van de (witte) lezer ongevaarlijk. Deze intrinsieke ongevaarlijkheid was voor de woordvoerders van het abolitionisme van essentieel belang om sympathie voor het lot van slaafgemaakten op te wekken (Nederveen Pieterse, 1990, p. 61). Conscience lijkt in zijn roman bij deze strategie aan te knopen. Toch kan de gedweeheid van slaven als Tom en Congo ook nog anders worden geïnterpreteerd.

In *Uncle Tom. From Martyr to Traitor* (2018) countert de Amerikaanse onderzoekster Adena Spingarn de na de Tweede Wereldoorlog dominant geworden interpretatie die Uncle Toms verzetsloosheid reduceert tot willoosheid, gelatenheid en een gebrek aan mannelijkheid. Spingarn wijst erop dat de lijdzaamheid van Tom niet, zoals in het verleden is gebeurd, met lichtgelovige dociliteit mag worden verward, maar juist mannelijke moed, zelfrespect en volharding signaleert (Spingarn, 2018, pp. 30-34). Deze karaktereigenschappen, die toegeschreven worden aan christelijkheid en niet aan een vermeende raciale essentie, maken van de zwarte Tom ook voor de witte lezer een rolmo-

³⁸ William Blake benutte het in het vanuit het perspectief van een zwarte jongen geschreven gedicht 'The Little Black Boy' – 'My mother bore me in the southern wild, / And I am black, but O! my soul is white' (Lively, 1999, p. 24). In het gedicht 'Nog een lied om bevrijding' uit 1853 dichtte de Nederlandse schrijver, dominee en abolitionist Nicolaas Beets (1814-1903), ook al vanuit het perspectief van de slaafgemaakte: 'wij zijn wel zwarten, / maar hebben harten, / Zoo goed als gij' (in Rutgers, 2013, p. 78; vgl. Blakely, 1993, pp. 177-178). Beets publiceerde in 1856 bij de erven F. Bohn ook *De bevrijding der slaven*, de tekst van een redevoering die hij had gehouden voor de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de afschaffing der slaverny – de verschijning van *De negerhut van Oom Tom* was overigens de onmiddellijke aanleiding geweest voor de heroprichting van deze vereniging (Janse, 2007, p. 91).

del (Spingarn, 2018, p. 34 e.v.). Met betrekking tot Congo kan iets vergelijkbaars worden betoogd. Zijn weigering om te vluchten of op andere wijze zelf zijn onvrijheid te beëindigen bewijst geen gebrek aan moed, geen overdreven onderdanigheid en al zeker geen gebrek aan inzicht in de onrechtvaardigheid van zijn lot. Van meet af aan erkent Congo het verlangen naar vrijheid als natuurlijk en gerechtvaardigd. Vluchten is voor hem, in tegenstelling tot Tom (die nog een realistische kans had om het vrije noorden te bereiken) geen optie. Het punt is echter dat deze vorm van lijdzaamheid voor negentiende-eeuwse sentimentalistische auteurs geen gebrek aan *agency* betekende, maar daadkracht en volharding. Personages als Tom en Congo promoten een ethos van offervaardigheid en vergevingsgezindheid. Het ultieme rolmodel was hier niemand minder dan Jezus Christus zelf, en die wordt toch ook maar zelden beschuldigd van een tekort aan *agency*.

Kortom, wie de personages Congo en Onkel Tom naast elkaar legt, kan interessante overeenkomsten vaststellen, die enige impact van Stowe op Conscience niet onwaarschijnlijker maakt. Er zijn echter ook verschillen en die verdienen evengoed onze aandacht. De strekking van *Uncle Tom's Cabin* is veel religieuzer dan *Batavia*. De christelijkheid van Congo wordt in het begin van de roman benadrukt, maar speelt in het vervolg geen grote rol meer. De verwijzingen naar God zijn terloops, van het type: 'Dank, gezegend, lieve Heer van hier boven, Gij hoordet ook het gebed van den zwarten slaaf!' (Conscience, 1858a, pp. 59-60). *Batavia* ligt zo in het verlengde van Conscience's andere werk. Daarin komt christelijkheid in de praktijk neer op een al behoorlijk gesecculariseerd ethos, een reeks wenken voor goed gedrag die cirkelen rond nederigheid, mededogen en onbaatzuchtigheid.

Ten tweede zijn er in *Uncle Tom's Cabin* talrijke sporen aan te treffen van '*racial essentialism*' (Robbins, 2007, p. 43). De tekst gaat er meer dan eens van uit dat zwarten niet dezelfde capaciteiten en karaktertrekken hebben als het witte, Angelsaksische 'ras', en promoot de idee van onveranderlijke raciale verschillen. Zo noteert de verteller van *Uncle Tom's Cabin* bijvoorbeeld: 'De neger is oorspronkelijk uit de schoonste en weelderigste gewesten der wereld, en hy heeft eenen vurigen drift voor al wat prachtig, grootsch en beeldryk is, – eene drift die zich zonder smaak lucht geeft en bygevolg den lach van het koeler en stipter blanke ras verwekt' (Stowe, 1853b, p. 29; vgl. Stowe, 1986, p. 253). Het geeft te denken over de racistische vooroordelen die ook onder abolitionisten circuleerden (en laat zien dat de clichés uit de minstrelcultuur zich niet beperkten tot de voorstanders van slavernij). Toen Harriet Beecher Stowe op zoek ging naar een bevredigend einde voor *Uncle*

Tom's Cabin, vond ze het nodig om uit te zoeken of eenmaal bevrijde slaven wel in staat waren om voor zichzelf te zorgen (Parfait, 2007, p. 15).

Stowes raciale vooringenomenheid bepaalde hoe ze de oplossing van de Amerikaanse slavernijkwestie zag. Net als vele andere witte abolitionisten kon ze zich destijds nauwelijks inbeelden hoe witte mensen met zwarte medemensen een democratie zouden moeten vormen. Ze meende dat bevrijde zwarten naar Afrika moesten worden teruggestuurd, naar een omgeving die, zo dacht men toen, het beste bij hun natuurlijke behoeften aansloot (Fredrickson, 1987, p. 130). Ook Abraham Lincoln brak zich in de jaren 1850 het hoofd over de bestemming van de zwarte slaven na de door hem nagestreefde afschaffing van de slavernij. Moesten ze 'onder ons' blijven als 'ondergeschikten'? Of moesten ze een statuut van politieke en sociale gelijkwaardigheid krijgen? Net als voor Stowe was de tweede optie voor de latere president lange tijd een brug te ver (Fredrickson, 1987, pp. 150-151). De kwalijke reputatie van gemanumitteerden in de Verenigde Staten – ze werden in verband gebracht met stijgende criminaliteit – hinderde de slavenemancipatie en deed menigeen uitkijken naar een koloniale oplossing voor de kwestie. Door het plan om ex-slaafgemaakten te sturen naar kolonies in Afrika, zoals het in 1822 gestichte Liberia, hoopte men de onrust weg te nemen in de zuidelijke staten, waar slaafgemaakten de vrije mensen ruim in getal overtroffen (Fredrickson, 1987, p. 4; Kendi, 2016, p. 202). Het ligt in de lijn van deze visie dat Beecher Stowe in *Uncle Tom's Cabin* het van de zuidelijke plantages gevluchte echtpaar Eliza en George via Canada naar Liberia doet ontsnappen.³⁹

In Conscience's *Batavia* is het raciale essentialisme veel minder uitgesproken. Nergens wordt Congo's huidskleur of afkomst expliciet in verband gebracht met intellectuele inferioriteit of andere aangeboren trekken. Is het ook daarom dat er in deze roman zo openlijk kan worden gefantaseerd over Hollands staatsburgerschap voor een zwarte ex-slaaf? Eerder stelden onderzoekers dat *Batavia* het vooroordeel verspreidde dat een Afrikaan nooit 'van nature de gelijke van de Nederlander' kon zijn (Renders, 2019, pp. 66-67). Maar alles wel beschouwd suggereert de tekst eerder het omgekeerde, namelijk dat een Afrikaan wél de gelijke van de Nederlander kan worden. Als vrij man zal Congo immers 'een Hollander' zijn. Met andere woorden, wat we eerst hebben bekritiseerd als een witte fantasie over de kneedbaarheid van de etnische ander, kan ook als een voor die tijd allerminst vanzelfsprekende blijk van inclusivi-

³⁹ Frederick Douglass vocht voor een toekomst voor zwarten in de VS zelf (Huisman, 2015, p. 58) en bekritiseerde Beecher Stowe om het einde van haar antislavernijroman. Later zou Stowe haar kijk op bevrijde slaven bijstellen.

teit worden uitgelegd. Dat Congo zich na zijn invrijheidstelling nog altijd vastklampt aan Walter, geeft alleen maar aan dat ook Conscience zich moeilijk kon inbeelden hoe een ex-slaaf als vrije burger moest worden geïntegreerd in een Europese samenleving. Onlogisch was dit niet. Veel voorbeelden van zo'n integratie kon Conscience op dat ogenblik niet gekend hebben. En toch. Toch is er één zwarte jongen die de schrijver moet hebben gekend en wiens opmerkelijke integratie in Antwerpen hem tijdens het schrijven van *Batavia* mogelijk heeft geïnspireerd.

4.2.5. Congo in Antwerpen⁴⁰

We kennen de naslagwerken die Hendrik Conscience aan Edward Dujardin had aanbevolen om hem te helpen bij de uitbeelding van de Javanen in *Batavia*. Waar de illustrator echter een model moest halen voor een zwarte Afrikaan, daarover werd niet schriftelijk gecommuniceerd. Het is evenwel denkbaar dat hij zich in dit geval niet op boeken heeft gebaseerd en zijn inspiratie vond in een West-Afrikaanse jongeman die in Antwerpen indien al geen vedette was dan toch enige faam genoot. De plaatselijke bevolking kende hem als 'Jefke van de Zoölogie'.

Van deze 'Jef' weten we dat hij in de zomer van 1845 naar Antwerpen reisde op het schip van Germain-Louis Meyer, die in opdracht van de Zoo exotische vogels had ingekocht in West-Afrika. Op een voorafgaande expeditie had de 32-jarige kapitein in Onim (het huidige Lagos) een slaafgemaakte jongen cadeau gekregen. Eenmaal weer in Antwerpen wist Meyer niet goed wat hij met 'het cadeau' moest beginnen en hij besloot de jongen te brengen naar de plek waar hij de vogels had afgeleverd. '*Le petit nègre*', zoals de jongen in de bestuursnotulen van de Zoo figureert, werd na ampel beraad aangenomen om werk op te knappen '*que le directeur jugera convenable*'.⁴¹ De Zoo betaalde zijn voedsel en kledij, en liet hem logeren in de vertrekken van het Natuurhistorische Museum (het gebouw dat nu deel uitmaakt van het feestzalencentrum). De suggestie dat dit kind werd opgesloten en tentoongesteld voedt ongetwijfeld de hedendaagse verontwaardiging, maar strookt niet met de beschikbare gegevens.⁴²

⁴⁰ Deze paragraaf is gebaseerd op Absillis, 2021a, pp. 176-178.

⁴¹ Felixarchief, KMDA, 1 # 1 Notulen van de raad van beheer 1843-1854, '*Procès verbal de la séance du 27 Août 1845*'. Zie ook Peverelli, 2014, pp. 129-133.

⁴² Voor dit soort misleidende informatie zie bijvoorbeeld McLaren, 1995, p. 120 en Makitu, 2014, p. 189.

Op 10 februari 1846 werd het cadeau van kapitein Meyer gedoopt in de Sint-Willibrorduskerk als Josephus Maria Aloysius Petrus Moller. Baron Pierre Joseph de Caters en Albertine Moretus-Dubois traden op als zijn peter en meter.⁴³ De gebeurtenis ging niet onopgemerkt voorbij: *Het Handelsblad* en *L'Indépendance Belge* schreven erover. Een bericht in de laatstgenoemde krant alarmeerde zelfs het Ministerie van Justitie dat prompt de Antwerpse burgemeester om bijkomende inlichtingen vroeg. Er werd een vreemdelingendossier opgesteld, maar veel nieuwe informatie bevatte dat niet. De leeftijd van het kind werd geschat op 12 jaar, als laatste officiële verblijfplaats werd Onim genoteerd.⁴⁴

Na het doopsel ging de Afrikaanse jongen als Joseph Moller door het leven, maar bij de sinjoren stond hij dus al gauw bekend als 'Jefke van de Zoölogie'. Als conciërge en portier groeide hij uit tot het uithangbord van de dierentuin. Hij werd een lokale beroemdheid, die op postkaarten van de Zoo werd afgebeeld en waarvan bustes werden vervaardigd. Zijn historie werd ook, zij het in aangedikte versie, opgetekend in de allereerste gedrukte gids voor de Zoo (Gens, 1861, p.12; vgl. Temerelli, pp. 132-133). Al in 1852 tekende *Het Handelsblad* zijn levensverhaal op. Toen hij op 9 mei 1860 trouwde met een meisje uit Boom, verwees men naar hem als 'de gekende neger'. Zijn huwelijk was groot nieuws.⁴⁵ Mollers peter en meter tekenden present, net als de directie van de Zoo en kapitein Meyer en zijn vrouw. Wat achteraf opvalt is dat in geen enkele van de beschikbare kanttekeningen enig bezwaar wordt geformuleerd bij deze interracial verbintenis – gemengde huwelijken werden destijds kennelijk nog niet gezien als een 'onaanvaardbare anomalie' (Ceupens, 2009, p. 245).

⁴³ Doopregister Sint-Willibrordus Antwerpen, Rijksarchief Antwerpen, Archief KA Sint-Willibrordus Antwerpen, BE-A0511/T17/002.17 (vgl. Baetens, 1993, p. 84).

⁴⁴ Felixarchief, Vreemdelingendossier Pierre Joseph Louis Marie Moller, Inventarisnr. 481#4421.

⁴⁵ Berichtgeving in *Het Handelsblad*, op 9 mei 1860, p. 3, en op 10 mei 1860, p. 3.

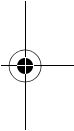
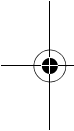
Buste van Joseph Moller, in Antwerpen beter bekend als Jefke van de Zoölogie. Mogelijk inspireerde zijn levensverhaal Hendrik Conscience bij de uitwerking van het personage Congo in de roman *Batavia*.
[collectie MAS, Antwerpen, met dank aan Tom Van Ghent en Annelies Valgaeren]

De auteur en de illustrator van *Batavia* moeten Moller hebben gekend. Conscience was al in april 1847 lid geworden van de Zoölogie, een voorwaarde om de dierentuin te mogen bezoeken.⁴⁶ Kandidaten moesten door een ander lid worden voorgedragen en met een meerderheid van stemmen worden aanvaard. Conscience werd voorgedragen door schilder Gustaaf Wappers. Gelet op zijn botanische en dierkundige belangstelling – enkele maanden voor hij tot het Zoo-clubje toetrad, publiceerde Conscience *Eenige bladzyden*

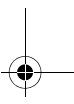
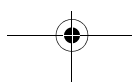
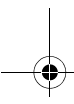
⁴⁶ Felixarchief, KMDA, 1 # 1 Notulen van de raad van beheer 1843-1854, 'Procès verbal de la séance du conseil d'administration du 5 Avril 1847'; 'Procès verbal de la séance de l'assemblée générale du 25 Avril 1847'. Edward Dujardin is eveneens lid geweest van de Zoo, maar wellicht pas vanaf halverwege de jaren 1860. Dit latere lidmaatschap sluit niet uit dat hij de Zoo al eerder had bezocht. Leden konden familieleden of vrienden die geen lid waren meenemen. Felixarchief, KMDA, 1#2349 Ledenboek 1868.

uit het boek *der natuer* (1846)⁴⁷ – mag aangenomen worden dat de schrijver de dierentuin geregeld bezocht en Moller bij die gelegenheid ontmoette. Bovendien woonde hij vanaf 1846 tot zijn vertrek naar Kortrijk in 1854 in de onmiddellijke nabijheid van de Zoo. Alles bij elkaar lijkt het niet eens zo ver gezocht om in Joseph Moller behalve een fysiek model ook een bron van inhoudelijke inspiratie te herkennen voor de uitwerking van het personage Congo. Toen Conscience lid werd van de Zoo, moet Moller een jaar of twaalf zijn geweest – dat is de leeftijd die Congo in het ‘Voorhangsel’ van *Batavia* heeft (Conscience, 1858a, pp. 13-14). In het vervolg van de roman, dat zich zes jaar later afspeelt, is Congo een adolescent van een jaar of achttien, ofte Mollers leeftijd op het ogenblik dat Conscience Antwerpen verliet. Belangrijker nog is dat de schrijver in het levensverhaal van Moller zijn eigen paternalistische mens- en wereldbeeld over de hele lijn bevestigd zag. Hier was een slaafgemaakte jongen die na allerlei beproevingen door een Belgische kapitein de vrijheid krijgt en wordt opgevangen door barmhartige burgers die hem kleden, voeden en kerstenen. Een slimme jongen die Nederlands en Frans leert spreken, die de kansen grijpt die hem worden geboden om zijn trouw en deugdzaamheid tot slot beloond te zien en liefdevol in de Vlaamse samenleving wordt opgenomen na een huwelijk met een Vlaamse jongedame. Het leest als een roman die Conscience nooit geschreven heeft, maar met de belevenissen van Congo kwam *Batavia* bij momenten aardig in de buurt.

⁴⁷ Voor *Eenige bladzyden uit het boek der natuer* kreeg Hendrik Conscience nog complimenten van Alexander von Humboldt, 's werelds meest vooraanstaande natuurkundige en wereldreiziger, en overigens ook een abolitionist (Teirlinck, 1912, pp. 767-768).

De West-Afrikaan Joseph Moller (ca. 1834-1882) belandde in 1845 op 12-jarige leeftijd in Antwerpen, waar het bestuur van de Zoo zich over hem ontfermde. Als portier van de nieuwe, in volle expansie verkerende dierentuin werd hij beroemd onder de roepnaam 'Jefke van de Zoölogie'. Joseph Moller is de naam die hij op 10 februari 1846 kreeg toen hij werd gedoopt in de Antwerpse Sint-Willibrorduskerk. Zijn oorspronkelijk naam is niet bekend. [Foto Joseph Dupont, Collectie Felixarchief Antwerpen 257#17697 / KMDA ZOO 001016677].

5. BESLUIT: HET VOORDEEL VAN DE TWIJFEL

Deze bijdrage begon met de observatie dat slavernij in het werk van Hendrik Conscience het ultieme schrikbeeld is voor Vlaamse helden. Een grotere vernedering dan als slaaf te worden onderworpen is voor hen schier ondenkbaar. In de context van historische romans als *De leeuw van Vlaenderen* is slavernij in de allereerste plaats echter een metafoor die verwijst naar het tegendeel van vrijheid. In deze bijdrage wierp ik de vraag op of de teksten van Hendrik Conscience desondanks ook wat mee te delen hebben over de chattel slavery, die in de door Europa gekoloniseerde wereld van de negentiende eeuw nog gangbaar was en die aanleiding gaf tot de opkomst van het abolitionisme. De door abolitionisten gecontesteerde vorm van slavernij komt zelden in beeld in Consciences oeuvre, en meestal slechts als een exotisch (niet-Europees) gebruik. Toch is er één tekst waarin een slaafgemaakte een belangrijke rol vervult, en dat is *Batavia* (1858). Juist omdat deze historische roman een Afrikaan als slaaf opvoert is hij de laatste jaren in de publieke belangstelling komen te staan. *Batavia* geniet intussen de kwalijke reputatie als ‘de eerste Vlaamse koloniale roman’. De tekst zou gemarkeerd zijn door een ‘koloniale racistische geest’ en zich ‘totaal ongevoelig’ tonen voor het door slavernij veroorzaakte leed.

In deze bijdrage heb ik de recente beeldvorming van de roman als uitgangspunt genomen. De verontwaardiging en gevoelens van onbehagen, opgewekt door beschrijvingen en verhaalpatronen waaruit vandaag raciale vooringenomenheid en culturele stereotypering spreken, heb ik daarbij trachten in te nemen. Ik was er niet op uit om een tekst op zoveel mogelijk morele fouten te betrappen, maar was in de eerste plaats benieuwd of wat bij een eerste oogopslag dubieus overkwam misschien nog op andere manieren kon worden uitgelegd. Wat heeft dat principiële voordeel van de twijfel opgeleverd?

Als het gaat om de beeldvorming van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, dan is de hoofdteuner van *Batavia* imperialistisch. De verovering van Java wordt als een indrukwekkende prestatie neergezet. Maar *Batavia* daarom typeren als de ‘eerste Vlaamse koloniale roman’ is ook wat misleidend. In de kringen van de vroege Vlaamse beweging, inclusief Conscience, werden de koloniale plannen van Leopold I juist gewantrouwd. *Batavia* bevat geen concrete steunbetuigingen voor een Belgisch imperialistisch avontuur. Bovendien wordt via een Javaans personage een opening gecreëerd voor antikoloniale bedenkingen.

Anders dan eerder onderzoek beweert, blijft *Batavia* niet ‘totaal ongevoelig’ voor het leed van slaafgemaakten. De uitwerking van de plot, de retorische schatplichtigheid aan slave narratives en het Amerikaanse sentimentalisme en Dujardins illustraties bij de tekst bewijzen juist dat deze publicatie wilde bijdragen aan de strijd tegen de slavernij. Als dusdanig sluit *Batavia* aan bij de dominante stroming in de Vlaamse cultuur van de jaren 1850, die abolitionistische sympathieën vertoonde in uiteenlopende gradaties: van de antislavernijgedichten van Maria van Ackere-Doolaeghe en de promotie van (werk van) Frederick Douglass en Harriet Beecher Stowe door de Gentse krant *De Broedermin* tot het meer omfloerste abolitionisme van een krant als *Het Handelsblad* en auteurs als Pieter Geiregat en Frans De Hoon. De minstrelsytraditie, die doorgaans wel pro-slavernijopvattingen uitdroeg (cf. Meer, 2005; Nowatzki, 2010), heeft zo veel minder sporen nagelaten in *Batavia*. Nochtans waren de beruchte stereotypen uit deze vorm van blackfacevermaak in de jaren 1850 ook in Vlaanderen beschikbaar, zoals het verhaal ‘Meeke Geerarts’ van August Snieders bewijst.

Batavia verscheen zes jaar na het ook in Vlaanderen ophefmakende *Uncle Tom's Cabin* van Harriet Beecher Stowe. Contextuele en tekstuele gegevens maken het aannemelijk dat Conscience met *Batavia* het kielzog van de Amerikaanse bestseller heeft gekozen. Commerciële redenen zullen daarin hebben meegespeeld, maar een morele en intellectuele verwantschap met Stowe is eveneens onmiskenbaar, al beoogde Conscience niet de politieke interventie die Beecher Stowe met haar werk had nagestreefd. Met name de lijdzaamheid en offervaardigheid van Congo vertoont belangwekkende overeenkomsten met de figuur van Uncle Tom. In het spoor van recent Amerikaans onderzoek (Spingarn, 2018) heb ik erop gewezen dat de genoemde karaktertrekken *niet* een intrinsieke dociliteit, laat staan raciale inferioriteit aangeven, maar juist verhevenheid, moed en zelfrespect.

Uiteraard is het niet omdat een tekst abolitionistische kenmerken vertoont, dat hij verschoond is van eurocentrisme, paternalisme en raciale vooringenomenheid. Integendeel, zoals uitvoerig werd uiteengezet bleven ook de beroemdste tegenstanders van slavernij met vooroordelen over hun gekleurde medemens behept. Dat ze slavernij wilden beëindigen betekende niet dat ze geloofden in raciale gelijkheid. Dat gold voor Abraham Lincoln net zo goed als voor Harriet Beecher Stowe. Abolitionisten bedienden zich echter wel van andere stereotypen en andere vormen van raciale vooringenomenheid dan de pseudowetenschappelijke theorie van het biologisch racisme die in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam opzetten. In de jaren 1850 publiceerde Arthur de Gobineau (1816-1882) zijn *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-

1855), dat door anti-abolitionisten ogenblikkelijk werd benut om het systeem van slavernij te rechtvaardigen (Hannaford, 1996, pp. 270-272; Ceuppens, 2003, p. 62; Kendi, 2016, pp. 198-200; Mosse, 1985, p. 51 e.v.; Labrie, 2001). In het Verenigd Koninkrijk bereikte de Schotse anatomist Robert Knox in 1850 een breed publiek met *The Races of Men*, dat meer nog dan het werk van Gobineau nieuwe biologische inzichten benutte en zo een betrouwbaar en respectabel aura wist te verwerven (Malick, 1996, pp. 89-90). Deze pseudowetenschappelijke ontwikkelingen hebben in het werk van Conscience echter geen spoor nagelaten, en dat is op zich al verrassend in het licht van de racistische reputatie die Conscience in de Vlaamse publieke ruimte geniet (Absillis, 2021a & 2021b). We mogen Consciences opvattingen vandaag stuitend paternalistisch vinden, en zeker, ze gaan gepaard met raciale stereotypering waarvan we vandaag beseffen dat ze kwalijke gevolgen heeft gehad, maar in de toenmalige context sloten ze aan bij een internationaal abolitionistisch discours dat de zwarte ander juist zo menselijk mogelijk wilde voorstellen. Het is in ieder geval onzin om te beweren dat Conscience aan de slaafgemaakte Congo in *Batavia* ‘alle kenmerken toeschrijft die toen gebruikelijk en “wetenschappelijk bewezen” waren voor zwarte mensen’ (Barrie & Kanobana 2021, p. 36). Die zogenaamd wetenschappelijk bewezen clichés stelden onder meer dat zwarten lui, ongedisciplineerd, zedeloos, vuil, primitief of bedreigend waren. Geen van deze kenmerken gaat op voor de slaafgemaakte zwarte uit *Batavia*.

De hedendaagse verontwaardiging over *Batavia* is op zich niet moeilijk te begrijpen, en dat geldt zeker voor de verontwaardiging van Afro-Belgische lezers die vandaag kennismaken met Consciences roman. Terzelfdertijd wordt het verleden niet bevattelijker wanneer we uiteenlopende opvattingen en ideeën zonder onderscheid wegzetten als de uitkomst van een ‘koloniale racistische geest’ (Barrie & Kanobana, 2021, p. 31). Zo moeten we bereid zijn om toe te geven dat de figuur van Congo door Conscience niet wordt aangegrepen om de onverzoenbaarheid van culturen en etnieën te demonstreren of blinde haat voor de raciale ander te propageren. Congo’s bildungstraject wordt bekroond met het Hollandse staatsburgerschap, een ontwikkeling die zelfs voor het Amerikaanse abolitionisme in de negentiende eeuw allesbehalve vanzelfsprekend was. Mogelijk heeft Conscience in het levensverhaal van de Antwerpse Zoo-bediende Joseph Moller een bevestiging gezien van zijn paternalistische gelijk. In deze bijdrage werd aannemelijk gemaakt dat deze oorspronkelijk uit Nigeria afkomstige jongeman model heeft gestaan voor Congo.

Na *Batavia* kwam Conscience nog maar zelden terug op de slavernijkwestie. In de *De oom van Felix Roobeek* (1877), uit de herfst van zijn carrière, verwees hij wel naar de Haïtiaanse revolutie (Conscience, 1877, p. 192). Uit die passage spreekt geen sympathie voor de zwarte opstandelingen. Dit gebrek aan inlevingsvermogen heeft te maken met Consciences allergie voor gewelddadig verzet en revolutionaire oprispingen. De Haïtiaanse revolutie was trouwens ook voor de antislavernijbeweging in de negentiende eeuw een nachtmerrie. In *Uncle Tom's Cabin* waarschuwt een van de personages voor het spreekwoordelijke 'San Domingo hour' (Beecher Stowe, 1986, p. 392), een allusie op de mogelijkheid dat ook Amerikaanse slaven een opstand zouden kunnen ontketenen. Behalve de terloopse verwijzing naar Haïti zet *De oom van Felix Roobeek* de lezer niet verder aan tot reflectie over slavernij. In het geheel van Consciences oeuvre bleef 'slavernij' zo toch vooral een schrikbeeld waarmee het 'eigen volk' werd aangemaand om de verdediging van zijn identiteit ter hand te nemen. De strijd om de echte slaven van zijn tijd te emanciperen heeft hij dus, meestal dan toch, aan anderen overgelaten. Aan die vaststelling valt, na een lange rit, niet te ontkomen.

Uncle Tom werd in de twintigste eeuw eerst in de zwarte gemeenschap en vervolgens in de bredere kringen van burgerrechtenactivisme een synoniem van een rasverrader. Zeker sinds James Baldwins essay 'Everybody's Protest Novel' uit 1949 staat het titelpersonage van Beecher Stowes roman bekend als een sjabloon van een hardnekkig racisme dat misschien wel méér schade heeft toegebracht dan het racisme van de wreedste slavenhouders (Gates, 2018, p. ix). Recent onderzoek van Adena Spingarn (2018) heeft niet alleen de geschiedenis van deze depreciatie gereconstrueerd, maar ook laten zien hoe die depreciatie historische vertekeningen veroorzaakte. Intussen is het werk van Beecher Stowe in de Angelsaksische wereld moreel geherwaarderd. Paul Gilroy, de nochtans erg kritische onderzoeker van rassenrelaties en de geschiedenis van de *Black Atlantic*, verklaarde in 2009 in zijn oratie als gasthoogleraar aan de Universiteit Utrecht:

[T]he outright dismissal of any useful outcome from familiarity or sympathy with the suffering of others should itself be questioned [...] The structure of sentimental feeling articulated by Harriet Beecher Stowe was instrumental in the formation of a trans-national moral collectivity and in winning recognition of the suffering humanity of the slave whom it was no longer possible to dismiss as a brute. Through her voice and chosen genre, distinctive patterns of 'heteropathic' identification appear to have leaked not only into Europe but further afield

as well. *Uncle Tom's Cabin* helped to compose a cosmopolitan chapter in the moral history of our world. Is all of that potential for political action and pedagogy to be damned now because campus anti-humanism doesn't approve of the dubious aesthetic and moral registers in which an un-exotic otherness was initially made intelligible? [...] Though it cemented deeply problematic conceptions of slave passivity, redemptive suffering and indeed of racial type, it was also instrumental in spreading notions of black dignity and ontological depth as well as the anti-racist variety of universal humanism that interests me. This combination merits recognition as a potent factor in the circulation of a version of human rights that racial hierarchy could not qualify or interrupt. (Gilroy, 2009, pp. 12-14).

In het huidige klimaat van de literatuurwetenschappelijke neerlandistiek mag Gilroys pragmatisme verfrissend heten. Zeker als het gaat om de bestudering van het koloniale verleden lijkt die neerlandistiek nogal eens te lijden aan een verontwaardigingsverslaving. Een onstilbare honger naar bewijzen van kolonialisme en racisme is er het voornaamste symptoom van. Een neveneffect hiervan is dat al wat het verleden aan complexiteit behelst, inclusief dus elementen die geen voeding geven aan gemakkelijke morele opwinding, onzichtbaar dreigen te blijven. Dat is niet alleen wetenschappelijk onverdedigbaar. Het is, als we Gilroy volgen, ook op moreel vlak een gemiste kans.

Literatuurlijst

- Absillis, K.** (2016). 'Mag Conscience spreken? *De Boerenkryg* (1853) anders gelezen'. In Humbeeck, K., Absillis, K. & Weijermars, J. (red.), *De grote onleesbare. Hendrik Conscience herdacht*. Gent: Academia Press, pp. 463-496.
- Absillis, K.** (2021a). 'Het slechte geweten van Vlaanderen. Het racisme van Hendrik Conscience. Deel 1.' In *Wt. Tijdschrift over de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, 2021/2, pp. 130-180.
- Absillis, K.** (2021b). 'Het slechte geweten van Vlaanderen. Het racisme van Hendrik Conscience. Deel 2.' In *Wt. Tijdschrift over de geschiedenis van de Vlaamse beweging*, 2021/3, pp. 227-268.
- Adams, S.** (2018a). '“De beschermer der zwarten”.' In *Rekto:Verso*, 25 oktober 2018. <<https://www.rektoverso.be/artikel/de-beschermer-der-zwarten>> [12 november 2021].
- Adams, S.** (2018b). 'Slavery, Sympathy, and White Self-Representation in Dutch Bourgeois Theater of 1800'. In *Early Modern Low Countries*, 2/2, p. 146-168.

- Adams, S.** (2019). 'Blackface Burlesque. Changing Praxis and Poetics of Blackness in the Dutch Repertoire before Minstrelsy, 1790-1830.' In *Documenta*, 37/2, pp. 68-89.
- Anoniem.** (1850). 'Herinneringen van een Amerikaenschen slaef (vervolg en einde)'. In *De Broedermin*, 19 april 1850, p. 1.
- Anoniem.** (1852). 'Voorwoord.' In H. Beecher Stowe, *De hut van Onkel Tom*. Gent: Hoste, pp. 1-2.
- Anoniem.** (1853a). 'Uncle Tom's Cabin, of de slaevenstaet in Amerika.' In *Standaerd van Vlaenderen*, 20 januari 1853.
- Anoniem.** (1853b). 'Levensbeschryving. Mrs. Harriet Beecher Stowe.' In *Het Handelsblad*, 21 mei 1853, p. 7.
- Anoniem.** (1853c). 'Nog iets omtrent mevrouw Stowe.' In *Nederlandsch Atheneum*, 1/3, 15 januari 1853, p. 20.
- Anoniem.** (1853d). 'De hut van Onkel Tom.' In *Het Handelsblad*, 2 april 1853, p. 2.
- Anoniem.** (1855). 'Flemish Language and Literature.' In *The Church of England Quarterly Review. A Journal of Theology, Art, Science, and Literature for the United Church of England and Ireland*, xxxvii/1, pp. 52-100.
- Anoniem.** (1863). 'Mengelingen.' In *De Eendragt*, 20 september 1863, p. 23.
- Anoniem.** (1865). 'Volks onderwijs en Volksbibliotheken te Brugge. II.' In *De West-Vlaming*, 7 december 1865, p. 1.
- Anoniem.** (1912a). 'Consciencefeesten te Antwerpen.' In *Gazet van Antwerpen*, 12 augustus 1912, p. 2.
- Anoniem.** (1912b). 'Gemengd nieuws.' In *Gazet van Antwerpen*, 2 september 1912, p. 3.
- Baetens, R.** (1993). *De roep van het paradijs. 150 jaar Antwerpse Zoo*. Tiel: Lannoo.
- Barrie, M. & Kanobana, S.R.** (2021). 'Congo in Nederlands-Indië. De Europese blik op "de ander".' In S.R. Kanobana (red.), *Zwarte bladzijden. Afro-Belgische reflecties op Vlaamse (post)koloniale literatuur*. Amsterdam: De Geus, pp. 31-45.
- Batsélé, F.** (2020). *Liberty, Slavery and the Law in Early Modern Western Europe. Omnes Homines aut Liberi Sunt aut Servi. Studies in the History of Law and Justice 17*. Cham: Springer.
- Beecher Stowe, H.** (1986). *Uncle Tom's Cabin or, Life among the Lowly*. Londen: Penguin.
- Blakely, A.** (1993). *Blacks in the Dutch World. The Evolution of Racial Imagery in a Modern Society*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bogers, K. & Wymeersch, P.** (1987). *De Kongo in de Vlaamse fictie- en reisverhalen*. Brussel: CEDAF-ASDOC.
- Brandon, P., Jones, G., Jouwe, N. & Van Rossum, M.** (2020). 'Amsterdam en de slavernij in Oost en West.' In P. Brandon et al. (red.), *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek*. Amsterdam: Het Spectrum, pp. 9-49.

- Brouwers, B.** (1971). *Literatuur en revolutie. Deel II. De Vlaamse literatuur en de revolutie van 1848*. Boom: Meppel.
- Brouwers, B.** (1983). 'Van Zetternam tot Gezelle.' In P. de Wispelaere (red.), *Culturele geschiedenis van Vlaanderen. Deel 8. Literatuur tot eind negentiende eeuw*. Deurne: Baarn, pp. 109-152.
- Buelens, G.** (2020). 'Beter laat.' In *Platform boekbeoordelingen Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 24 juni 2020, <<https://www.tntl.nl/boekbeoordelingen/?p=2613>> [12 november 2021].
- Ceulemans, A.** (2013). *Tussen Liereman en Literator. Het poëtische oeuvre van Theodor Van Ryswyck (1811-1849)*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen, 2013 [proefschrift].
- Ceuppens, B.** (2003). *Congo Made in Flanders? Koloniale Vlaamse visies op "blank" en "zwart" in Belgisch Congo*. Gent: Academia Press.
- Ceuppens, B.** (2009). 'Een Congolese kolonie in Brussel.' In V. Viaene, D. Van Reybrouck & B. Ceuppens (red.), *Congo in België. Koloniale cultuur in de metropool*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Cohen, M.** (1999). *The Sentimental Education of the Novel*. Princeton: Princeton University Press.
- Cole, T.** (2016). *Known and Strange Things. Essays*. Londen: Random House.
- Conscience, H.** (1845). *Geschiedenis van graef Hugo van Craenhove en van zynen vriend Abulfaragus*. Antwerpen: J.-E. Buschmann.
- Conscience, H.** (1849). *Jacob van Artevelde. Eerste deel*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1855). *Het geluk van ryk te zyn*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1858a). *Historisch tafereel uit de XVIIe eeuw. Eerste deel*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1858b). *Batavia. Historisch tafereel uit de XVIIe eeuw. Tweede deel*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1858c). *Batavia. Historisch tafereel uit de XVIIe eeuw. Derde deel*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1859). *Simon Turchi of de Italianen te Antwerpen (1550). Historische tafereelen uit de XVe eeuw. Eerste deel*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1862). *Het Goudland. Lotgevallen van dry Vlamingen die naer Californië vaerden om goud te zoeken. Tweede deel*. Antwerpen: Van Dieren.
- Conscience, H.** (1871). *De Kerels van Vlaanderen. Historische tafereelen uit de XIIIe eeuw*. Antwerpen: P.F. Van Dieren.
- Conscience, H.** (1877). *De oom van Felix Roobeek. Schetsen uit het werkelijk leven*. Leiden: Sijthoff.
- Conscience, H.** (2012). *De leeuw van Vlaenderen of de Slag der Gulden Sporen (1302)*. E. Vanhoutte (ed.). Antwerpen: ASP/Letterenhuis.

- Corbey, R.** (1989). *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*. Baarn: Ambo.
- Couttenier, M.** (2014). “‘We Can’t Help Laughing’”. *Physical Anthropology in Belgium and Congo (1882-1914)*. In Bancel, N., David, Th. & Thomas, D. (red.). *The Invention of Race. Scientific and Popular Representations*. Londen: Routledge, pp. 100-116.
- Couttenier, P. & van den Berg, W.** (2009). *Alles is taal geworden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1800-1900*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Davis, D.B.** (2014). *The Problem of Slavery in the Age of Emancipation*. New York: Knopf.
- Davis, T.C. & Mihaylova, S.** (2018). *Uncle Tom’s Cabins. The Transnational History of America’s Most Mutable Book*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- De Bock, E.** (1920). *Hendrik Conscience en de opkomst van de Vlaamse romantiek*. Antwerpen/Amsterdam: De Sikkel/Querido.
- De Bont, M.** (2021) ‘Eene zoete ontroering van medelyden.’ *Sentimentalisme in Hendrik Conscience’s zedenromans*. Antwerpen/Wenen: Universiteit Antwerpen / Universität Wien [proefschrift].
- De Dijn, A.** (2020). *Freedom. An Unruly History*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- De Hoon, F.** (1845). ‘Guatemala.’ In *Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje*, 1845, pp. 28-48.
- De Mont, P.** (1912). *Hendrik Conscience. Zijn leven en werken*. Brussel: Lebègue.
- Deneckere, G.** (2011). *Leopold I. De eerste koning van Europa*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- De Smedt, H., Stabel, P. & Van Damme, I.** (2011). ‘Zilt succes. Functieverschuivingen van een stedelijke economie.’ In Bertels, I., De Munck, B. & Van Goethem, H. (red.) *Antwerpen. Biografie van een stad*. Antwerpen: De Bezige Bij, pp. 109-144.
- Drescher, S.** (2009). *Abolition. A History of Slavery and Antislavery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eltis, D. & Engerman, S.L.** (2011). ‘Dependence, Servility, and Coerced Labor in Time and Space.’ In Eltis, D. & Engerman, S.L. *The Cambridge World History of Slavery. Volume 3. Ad 1420-AD 1804*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-21.
- Emmer, P.C.** (2019). *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Equiano, O.** (1790). *Levensgevallen van Olaudah Equiano of Gustavus Vassa, den Afrikaan*. Rotterdam: Pieter Holsteyn.
- Equiano, O.** (2003). *The Interesting Narrative and Other Writings*. Carreta, V. (ed.). Londen: Penguin.

- Feiler, B.** (2009). *America's Prophet. Moses and the American Story*. New York: HarperCollins.
- Feys, T.** (2004). 'Radeloosheid in crisistijd: pogingen van de Belgische autoriteiten om een deel van de arme bevolking naar de Verenigde Staten te sturen 1847-1856.' In *BTNG/RBHC*, 34/2, pp. 195-230.
- Feys, T.** (2014). 'De grote oversteek tussen twee werelden. Van het Meetjesland tot het beloofde land.' In Stynen, A. (red.), *Boer vindt land. Vlaamse migranten en Noord-Amerika*. Antwerpen: Davidsfonds, pp. 84-103.
- Fredrickson, G.** (1987). *The Black Image in the White Mind. The Debate on the Afro-American Character and Destiny, 1817-1914*. Hanover: Wesleyan University Press.
- Fris, V.** (1913). 'De bronnen van de historische romans van Conscience.' In *Hendrik Conscience. Studiën en kritieken van Maurits Sabbe [et al.]*. Antwerpen: J. Bouchery, pp. 191-260.
- Gates, H.L. jr.** (2018). 'Foreword.' In Spingarn, A. *Uncle Tom. From Martyr to Traitor*. Stanford: Stanford University Press, pp. ix-xii.
- Gaus, H.** (1975). *Pers, kerk en geschreven fictie. Groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)*. Brugge: De Tempel.
- Geiregat, P.** (1853). *Verhalen voor kinderen*. Gent: Hebbelynck, 1853.
- Genovese, E.D.** (1976). *Roll, Jordan, Roll. The World the Slaves Made*. New York: Vintage Books.
- Gens, E.** (1861). *Promenade au jardin zoologique d'Anvers 1861*. Antwerpen: Buschmann.
- Gibbs, J. M.** (2014). *Performing the Temple of Liberty. Slavery, Theater, and Popular Culture in London and Philadelphia, 1760-1850*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gilroy, P.** (2009). *Race and the Right to be Human*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Glaude, E.S.** (2000). *Exodus! Religion, Race and Nation in Early Nineteenth-Century Black America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gobbers, W.** (1998). 'December 1838: Hendrik Conscience's *De leeuw van Vlaenderen* verschijnt.' In Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (red.) *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Amsterdam: Contact, pp. 449-454.
- Greving, E. & Tollebeek, J.** (2016). 'De glans van het verleden, het recht op het heden. Over het eerste eeuwfeest van Hendrik Conscience.' In Humbeeck, K., Absillis, K. & Weijermars, J. (red.) *De grote onleesbare. Hendrik Conscience herdacht*. Gent: Academia Press, pp. 341-367.
- Grijzenhout, F.** (1999). 'De verbeelding van de Vrijheid in de Nederlandse kunst, 1570-1870.' In Haitsma Mulier, E.O.G. & Velema, W.R.E. *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 253-285.

- Groeneboer, J.** (2003). '3 maart 1952. Otto Sterman draagt voor het eerst "Ik ben een neger" voor. De ommezwaai van een zwarte acteur op het Nederlandse toneel.' In Buikema, R., & Meijer, M. (red). *Kunsten in beweging 1900-1980. Cultuur en migratie in Nederland*. Den Haag: Sdu, pp. 223-242.
- Ham, L.** (2018). 'Circulating in Commonplaces: Harriet Beecher Stowe's Celebrity Status in the Netherlands.' In *European Journal of American Studies*, 13/2, <<https://journals.openedition.org/ejas/12671>> [12 november 2021].
- Hannaford, I.** (1996). *Race. The History of an Idea in the West*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harrison, D.** (2019). *De geschiedenis van de slavernij. Van Mesopotamië tot moderne mensenhandel*. Utrecht: Omniboek.
- Hartman, S.V.** (1997). *Scenes of Subjection. Terror, Slavery, and Self-Making in Nineteenth-Century America*. Oxford: Oxford University Press.
- HH.** (1853). 'Levenbeschrijving Mrs. Harriet Beecher Stowe.' In *Het Handelsblad*, 21 mei 1853, p. 7.
- Hondius, D.** (2017). *Blackness in Western Europe. Racial Patterns of Paternalism and Exclusion*. Londen: Routledge.
- Hooyberghs, R.** (2016). 'Recensie: *Batavia*.' In *G.*, 16 oktober 2016, <<http://www.gierik-nvt.be/2016/10/recensie-batavia>> [12 november 2021].
- Horsten, T.** (2019). 'In dienst van kerk, staat en industrie.' In *De Standaard*, 18 oktober 2019.
- Hughey, M.** (2014). *The White Savior Film. Content, Critics and Consumption*. Philadelphia: Temple University Press.
- Huisman, C.** (1983). *Neerlands Israel. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw*. Dordrecht: J.P. van den Tol.
- Huisman, M.** (2015). *Verhalen van vrijheid. Autobiografieën van slaven in transnationale perspectief, 1789-2013*. Hilversum: Verloren.
- Humbeek, K.** (2016). 'Omtrent *De Kerels van Vlaanderen*. Eerste aanzet tot een kleine draagbare geschiedenis van de Vlaamse Kerel.' In Humbeek, K., Absillis, K. & Weijermars, J. (red.), *De grote onleesbare. Hendrik Conscience herdacht*. Gent: Academia Press, pp. 113-173.
- Ignatief, N.** (1995). *How the Irish became white*. New York: Routledge.
- Jans, E.** (2020). 'Zwarte bladzijden', De Reactor, <<https://www.dereactor.org/teksten/koloniseren-om-te-beschaven-van-luc-renders-zwarte-bladzijden>> [12 november 2021].
- Janse, M.** (2007). *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Jonckheere, E.** (2018). 'Exotisme op het podium. Raciale stereotypering in het laatnegentiende-eeuwse populaire spektakelleven.' In B. Ceuppens (red.). *Pietpraat. Over zwarte piet in België*. Antwerpen: Houtekiet, pp. 115-128.

- Kaplan, F.** (1987). *Sacred Tears. Sentimentality in Victorian Literature*. Princeton: Princeton University Press.
- Kendi, I.X.** (2016). *Stamped from the beginning. The Definitive History of Racist Ideas in America*. Londen: The Bodley Head.
- Kinealy, C.** (2011). *Daniel O'Connell and the Anti-Slavery Movement. The Saddest People the Sun Sees*. London: Routledge.
- Kinealy, C.** (2020). *Black Abolitionists in Ireland*. Londen: Routledge.
- Kleijwegt, M.** (ed.) (2006). *The Faces of Freedom. The Manumission and Emancipation of Slaves in Old World and New World Slavery*. Leiden/Boston: Brill.
- Kohn, D., Meer, S. & Todd, E.B.** (red.) (2006). *Transatlantic Stowe. Harriet Beecher Stowe and European Culture*. Iowa: University of Iowa Press.
- Kolfin, E.** (2002). 'Welk een hartroerend schouwspel. Boekillustraties in Nederlandse vertalingen van *De negerhut van Oom Tom* en aanverwante teksten 1854-1893.' In *Leidschrift*, 17/3, pp. 67-88, <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/73107/17-03-05_KOLFIN.pdf?sequence=1> [10 november 2021].
- Koning, E.** (2018). 'Zwarte Piet, een blackfacepersonage. Een eeuw aan blackfacevermaak in Nederland.' In *Tijdschrift voor geschiedenis*, 131/4, pp. 551-575.
- Kuitert, L.** (2020). *Met een drukpers de oceaan over. Koloniale boekcultuur in Nederlands-Indië, 1816-1920*. Amsterdam: Prometheus.
- Labrie, A.** (2001). *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Lampo, J.** (2011). 'André De Weerd, Antwerps volksdichter (1828-1893).' <<https://janlampo.com/2011/11/22/andre-de-weerd-antwerps-volksdichter-1828-1893/>> [7 november 2021].
- Lively, A.** (1999). *Masks. Blackness, Race and the Imagination*. Londen: Vintage.
- Lott, E.** (2013). *Love & Theft. Blackface Minstrelsy & the American Working Class*. Oxford: Oxford University Press [20th-anniversary edition].
- MacMaster, N.** (2001). *Racism in Europe 1870-2000*. Houndmills: Palgrave.
- Makitu, G.N.** (2014). *Stratégies de domestication d'un peuple. BMW comme armes de distraction massive*. Edilivre: Parijs.
- Malick, K.** (1996). *The Meaning of Race. Race, History and Culture in Western Society*. Houndmills: Macmillan.
- Manuhutu, W.** (2020). 'Mokum en Maluku.' In Brandon, P., Jones, G., Jouwe, N. & Van Rossum, M. (red.) *De slavernij in Oost en West. Het Amsterdam onderzoek*. Amsterdam: Het Spectrum, pp. 140-148.
- McLaren, P.** (1995). *Critical Pedagogy and Predatory Culture. Oppositional Politics in a Postmodern Era*. Routledge: New York.
- Meacham, J. & McGraw, T.** (2019) *Songs of America. Patriotism, Protest and the Music that Made a Nation*. New York: Random House.

- Meer, S.** (2005). *Uncle Tom Mania. Slavery, Minstrelsy, and Transatlantic Culture in the 1850s*. Athens: University of Georgia Press.
- Meijer, A.** (1999). ‘“Houdt altyd in het oog dat gy een christen zyt”. De Nederlandse discussie over het sentimentalisme, 1750-1800.’ In *De achttiende eeuw*, 31/1, pp. 3- 20. <https://www.dbnl.org/tekst/_doc003199901_01/_doc003199901_01_0001.php> [3 november 2021].
- Mosse, G.** (1985). *Toward the Final Solution. A History of European Racism*. New York: Howard Fertig.
- Murphy, A.F.** (2010). *American Slavery, Irish Freedom. Abolition, Immigrant Citizenship, and the Transatlantic Movement for Irish Repeal*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Nederveen Pieterse, J.** (1990). *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur*. Amsterdam/Den Haag: Koninklijk Instituut voor de Tropen/Stichting Cosmic Illusion Productions/Novib.
- Nowatzki, R.** (2010). *Representing African Americans in Transatlantic Abolitionism and Blackface Minstrelsy*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- Osofsky, G.** (1975). ‘Abolitionists, Irish Immigrants, and the Dilemmas of Romantic Nationalism.’ In *The American Historical Review*, 80/4, pp. 889-912.
- Panier, S.** (2021) ‘Het onvertelde verhaal van de slavenhandel vanuit Oostende.’ In *De Lage Landen*, 64/3, pp. 77-83.
- Parfait, C.** (2007). *The Publishing History of Uncle Tom’s Cabin, 1852-2002*. Hampshire: Ashgate.
- Patterson, O.** (1982). *Slavery and Social Death. A Comparative Study*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Pauli, W.** (2019). ‘Onze primitieven. De Congo-literatuur in Vlaanderen.’ In *Knack*, 13 november 2019, pp. 112-116.
- Pelckmans, P.** (2016) ‘*Felix Roobeek*. Een diptiek en twee vragen.’ In Humbeeck, K., Absillis, K. & Weijermars, J. (red.) *De grote onleesbare. Hendrik Conscience herdacht*. Gent: Academia Press, pp. 319-339.
- Peverelli, T.** (2014). *Mensentuin. Nationale cultuur en de Antwerpse Zoo in de negentiende eeuw*. Gent: Academia Press.
- Portocarero, H.** (2021). *De zwarte handel*. Antwerpen: Manteau.
- Purton, V.** (2012). *Dickens and the Sentimental Tradition. Fielding, Richardson, Sterne, Goldsmith, Sheridan and Lamb*. Londen: Anthem Press.
- Rabaey, M.** (2020). ‘David Van Reybrouck: “We zijn de kolonialen van onze eigen kinderen”.’ In *De Morgen*, 28 november 2020.
- Raboteau, A.J.** (2004). *Slave Religion. The “Invisible Institution” in the Antebellum South*. Oxford: Oxford University Press.
- Raspoet, E.** (2021). ‘Afro-Belgische reflecties op Vlaamse Congoliteratuur: “Jef Geeraerts is een overroepen schrijver”.’ In *Knack*, 24 februari 2021.

- Renders, L.** (2013). 'Batavia van Hendrik Conscience, de eerste Vlaamse koloniale roman.' In *Verlagen en mededelingen van de KANTL*, 123/2-3, pp. 213-231.
- Renders, L.** (2019). *Koloniseren om te beschaven. Het Nederlandstalige Congoproza van 1596 tot 1960*. Hasselt: Gramadoelas.
- Renders, L.** (2020). 'Batavia, ook een Belgische aangelegenheid.' In *Indische Letteren. Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde*, 35/4, pp. 186-198.
- Rens, F.** (1853). 'Nieuwe Uitgaven.' In *De Eendragt. Veertiendaagsch tydschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen*, 7/17 (23 januari 1853).
- Reynebeau, M.** (2021). 'In de spiegel van Congo.' In *De Standaard*, 22 mei 2021.
- Riach, D.C.** (1976). 'Daniel O'Connell and American Anti-Slavery.' In *Irish Historical Studies*, 20/77 (maart 1976), pp. 3-25.
- Riewald, J.G. & Bakker, J.** (1982). *The Critical Reception of American Literature in the Netherlands 1824-1900*. Amsterdam: Rodopi.
- Robbins, S.** (2007). *The Cambridge Introduction to Harriet Beecher Stowe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rodgers, N.** (2007). *Ireland, Slavery and Anti-Slavery 1612-1865*. Houndmills: Macmillan.
- Rutgers, W.** (2013). 'Dominee Nicolaas Beets: "De familie Kegge" (1851) in het perspectief van de afschaffing van de slavernij.' In *Werkwinkel. Journal of Low Countries and South African studies*, 8/2, pp. 61-79.
- Sahakian, E.** (2018). 'Eliza's French Fathers. Race, Gender, and Transatlantic Paternalism in French Stage Adaptations of *Uncle Tom's Cabin*, 1853.' In Davis, T.C. & Mihaylova, S. (red.) *Uncle Tom's Cabins. The Transnational History of America's Most Mutable Book*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 81- 115.
- Salverda, R.** (1998). 'Démasqué van Tempo doeloe. De Indische romans van P.A. Daum.' In *Ons Erfdeel*, jrg. 41, pp. 546- 554.
- Simons, L.** (2013). *Het boek in Vlaanderen sinds 1800. Een cultuurgeschiedenis*. Tielt: Lannoo.
- Sinha, M.** (2016). *The Slave's Cause. A History of Abolition*. New Haven: Yale University Press.
- Smith, A.** (2003). *Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, A.** (2008). *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Snieders, A.** (1855). *De gasthuisnon. Een verhael uit onzen tyd*. Antwerpen: J.P. Van Dieren.
- Snieders, A.** (1860). *Avond en morgen uit het Vlaemsche leven*. Amsterdam: Gebr. Van Es.

- Spingarn, A.** (2018). *Uncle Tom. From Martyr to Traitor*. Stanford: Stanford University Press.
- Stengers, J. & Gubin, E.** (2002). *Le grand siècle de la nationalité belge. Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1912. Tome 2*. Brussel: Racine.
- Stowe, H.B.** (1853) *De hut van Onkel Tom, eene slaven-geschiedenis. Tweede deel*. Gent: Hoste.
- Stowe, H.B.** (1854). *Sunny Memories of Foreign Lands. Vol. II*. Boston: Phillips, Samson & co.
- Stowe, H.B.** (1986). *Uncle Tom's Cabin or, Life Among the Lowly*. Londen: Penguin.
- Streng, T.** (2020). *De roman in de negentiende eeuw. Geschiedenis van een nieuwkomer*. Hilversum: Verloren.
- Tawil, E.** (2006). *The Making of Racial Sentiment. Slavery and the Birth of the Frontier Romance*. Cambridge: Cambridge UP.
- Teirlinck, I.** (1912). 'Conscience-botanist.' In *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, september 1912, pp. 757-863. <https://www.dbnl.org/tekst/_ver025191201_01/_ver025191201_01_0051.php> [2 november 2021].
- Tollebeek, J. & Verschaffel, T.** (2002). 'Helden en herdenkers. De geschiedenis van een romantische mythe en een nationaal symbool.' In Trio, P. Heirbaut, D. & Van den Auweele, D. (red.) *Omtrent 1302*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, pp. 183-205.
- Tompkins, J.** (1985) *Sensational Designs. The Cultural Work of American Fiction 1790-1860*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Ackere-Doolaeghe, M.** (1868). *Winterbloemen*. Gent: Eug. Vanderhaeghen.
- Van Ackere-Doolaeghe, M.** (1873) 'Harriet Beecher Stowe. Lierzang aan de nagedachtenis der wereldberoemde schrijfster.' In *De Vlaamsche Kunstbode*, jrg. 3, pp. 121-125.
- Van den Berg, W.** (2016). 'Conscience buitengaats'. In Humbeeck, K., Absillis, K. & Weijermars, J. (red.) *De grote onleesbare. Hendrik Conscience herdacht*. Gent: Academia Press, pp. 279-298.
- Van den Bossche, S.** (1997). *Een kortstondige kolonie. Santo-Tomas de Guatemala (1843-1854). Een literaire documentaire*. Tiel: Lannoo.
- Van den Elzen, S.** (2015). *Irish Memories of American Slavery, 1840-1916. Navigating a Multidirectional Moment*. Utrecht: Universiteit Utrecht [masterscriptie].
- Van den Elzen, S.** (2021). *Antislavery in the Transnational Movement for Women's Rights 1832-1914. A Study of Memory Work*. Utrecht: Universiteit Utrecht [proefschrift].

- Van der Mandere, H.** (1912). 'De feestelijke optocht ter herdenking van Conscience's honderdsten geboortedag te Antwerpen'. In *De Nieuwe Gids*, jrg. 27, pp. 593-602, https://www.dbnl.org/tekst/_nie002191201_01/_nie002191201_01_0141.php [10 november 2021].
- Vanhecke, J.** (2021). *Voor moedertaal en vaderland. Hendrik Conscience*. Antwerpen: Vrijdag.
- Van Rotterdam, J.** (1857). 'Kunst- en letternieuws.' In *De Vlaemsche School*, 3, p. 112.
- Van Ryswyck, T.** (1844). *Politieke refreinen*. Antwerpen: J.P. Van Dieren.
- Verschaffel, T.** (2017). *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Zuidelijke Nederlanden*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vervier, K.** (1860). 'Aen Conscience, na het lezen van zyn werk: *Batavia*.' In *De Vlaemsche school*, jrg. 6, pp. 6-7, <https://www.dbnl.org/tekst/_vla010186001_01/_vla010186001_01_0003.php> [10 november 2021].
- Vleeschouwer, L.** (1851). *Stukken en brokken*. Antwerpen: E. Rysheuvels.
- Vos, N.** (2019). 'Ten strijde tegen de zedeloosheid. Pleitbezorgster Belgisch abolitionisme.' In Scheerlinck, K., Van Beeck, H. & Vanderheyden, R. (red.) *Marie-Elisabeth Belpaire. Een vrouw met impact*. Gent: Academia Press, pp. 125-143.
- Walzer, M.** (1985). *Exodus and Revolution*. New York: Basic Books.
- Waters, H.** (2007). *Racism on the Victorian Stage. Representations of Slavery and the Black Character*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wauters, K.** (2012). *Hendrik Conscience. Van geboorte tot leeuw 1812-1838*. Antwerpen: Letterenhuis/ASP.
- Wood, M.** (2000). *Blind Memory. Slavery and Visual Representation in England and America*. New York: Routledge.
- Wood, M.** (2002). *Slavery, Empathy and Pornography*. Oxford: Oxford University Press.
- Wood, M.** (2010). *The Horrible Gift of Freedom. Atlantic Slavery and the Representation of Emancipation*. Athens: University of Georgia Press.
- Zimmerman, J.C.** (1860). 'Avond en Morgen uit het vlaamsche leven.' In *De Gids*, jrg. 24, pp. 439-452.